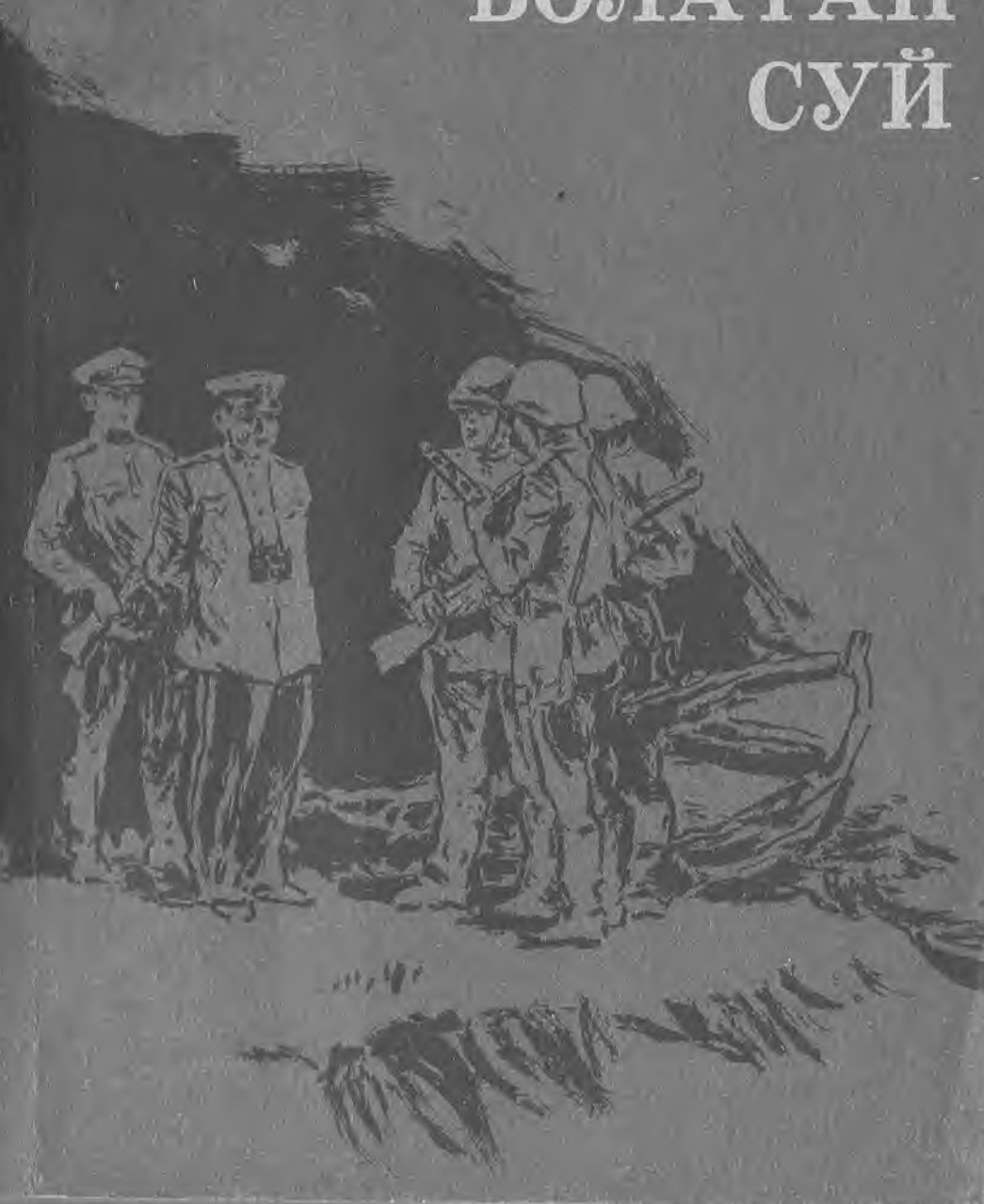

Г. 2 (228)

Б-48

Берсанов Хожа-Ахьмад
**БОЛАТАН
СУЙ**

С 2 (Чеч)
Б 48

*Редактор А. А. Виситаева
Художник Е. М. Токарев*

Берсанов Х.-А.

Б48 Стальная искра: Историческая повесть. — Грозный: «Книга», 1994, с. 176.

Б М 135(03)—93
1907000000— Без объявл.

ББК 48

© Х.-А. Берсанов, 1994

ский, Садовое, Тингута, Тундутово ярташ, кЮтарш, станицац, церпоштнекъан станцеш къуьйсусх фашистех леташ, тЮм бени дАяхна Нохч-ГІалГІайн дошлойн полк. Аса билгалбаьхна оцу тІа-мехъ майралла, доьналла гайтина болу взводан, ротан, батальо-нан, эскадронан командираш, дошлой. ХІара повесть ешначунна хуур ду дошлойн дивизионаша, разведчикийн отрядаша мостаГІчун тылехъ церан штабаш, чІаГІонаш йохш, адамаш цецдовллал дак-кхийра хьуьнарш гойтуш динарш. Цара и тайпа яккхийра опера-цеш йина Берлин чу кхаччалц, мостаГІчунна тІехъ толам баккхалц. Повестан шозлагІчу декъехъ аса яздина Советски Союзан Турпал-хочун Дачиев Хансолтин, тЮм дІабаьллачул тІаьхьа, машаречу хенахъ, хьаналчу белхашца билгалдийлла хьуьнарш.

Хьоме накъостий, хІара книга шайш йоьшуш а, ешначул тІаь-хьа а «бакъ ду техьа, я дац техьа»? бохуш, шеконаш кхоллаяла а там бу. Ледара язйина меттигаш а тосалур ю, ГІалаташ а карор ду. Цундела сан дехар ду шайна повестах хеташ дерг сайга схьа-алар. ХІара повесть язъан корматалла ца тоьуш, ницкъ ца кхочуш дисначунна бехк ма билла. Суна вайн декхар ду аьлла хета Совет-ски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта халкъашна, къаьсттина вайн кегийрхошна, вовзийтар.

Автор.

ПОМ ВОЛАЛУШ

ОхатаПош тиллина суран куй а коьртахь, расхачу динахь Гувмсеа чу воГура бере. Юьртах чу воьлчи готтачу урамехь доь-
жид воГура воккха ши стаг. Цу шиннен сий деш, йоргIахь йогIу
говр юа а озна, говрара воьссира иза.

— Де дика хуьлда шун! — вистхилира жимастаг.

— Диканца дукха вехийла. Дала сий дойла. Хьо лаа воГий
Гувмсеа Говр ма йохийна ахьа?

— Со поенкомате воГу.

— ХIун дуйцу тIамах лаьцна? Кхайкхана валош-м вац хьо?

— Кхайкхана валош ву. Хьерабевлича санна чухахабелла бо-
гу фашистах.

— Уьш бе дала хIаллак! ХIун оьшу техьа царна?

— Царна хIун оьшу-м ца хаь суна, вайна уьш-м ца оьшура,—
вида, пела а кьежна, гIаш жимма дехьа ваьлчи, аьрру ког луьта-
пах а тесна, каде говрана тIе а хиьна, йоргIа эцийтира кIанта.

Декабрь беттан шело башха Iаьткьаш а яцара. Делахь а Гер-
зель-Эвлара Гуьмсе кхаччалц говрахь веьначу беречун куйнна
врахь йисна лергийн тIилдигаш цийеллера. ТIергIан каранаш
чоь дохккушехь шелделлера куьйгаш а. Военкомат чоь йолчу
Пиншлонна хьалха кхаьччи охьа а воьссина, лезанах дIатеси-
ра цо шен расха дин. Кхин хьем боцуш чехкка военни комиссар волчу
Ильханелира иза.

— Здрави желаю товарищ военком, по вашему приказанию
Дачиев явился¹.

— Здравствуйте². ТIаккха, Дачиев, Герзель-Эвлахь кегийрхой
буи шенан лаамехь эскаре баха кечбелла? Нохч-ПалгIайн АССР-н
обком а, Совнарком а дошлойн дивизи ю вовшахтухуш. Хьо хIун
аьн дагахь ву?

— Накьост военком, Дачиев Хансолта оцу дивизехь уггаре а
ийира дошло хир ву-кх шеца Герзель-Эвлара дуккха а кегийра
пах а болуш, — жоп делира Хансолтас.

¹ Могуш лаьттийла накьост военком. Хьан омрица Дачиев сьаххавьчна-кх.

² Могуш лаьттийла.

— Делах хїета, аса хьо кхин сецор вац.

— Кхана тхо тїедоглар ду заявленеш а дахьаш. Іодика йойла.

Хансолта военком волчуьра араваьлла шена тїе волавелчи, цхьа керланиг дахьаш вогїйла хууш санна, мерах «хур-р-р» а деш, тїа детта болабелира расха дин. Лезнах тесна урх схьа а яьстина, луьйтанах коган боьхьиг а тосуш, каде нуьйра чу хиира Хансолта. Голош талош цкьа меттах а яьккхина, шодца ягїйна цїехьа хийцира цо кхаара расха бекьа.

Герзель-Эвлах чу ма-вуьйлли, эскаре баха хан йолчу кегийчу нахе хабар дахьийтира цо, чехкка юьртасовете дїагулло, аьлла.

1922-чу шарахь вина исс жима стаг юьртасовете веара шешан пийсархо Хансолта волчу.

— Ассалам Іаликум, юьртасоветан секретарь! Хьо хїун ала воллу тхобга? Ахьа бохачунна тхо дала а кийча ду-кх, — элира, кегийчу нахана хьалха хїобттина чохьаваьллачу Хьабиба.

— Ва Іаликум салам сан юьртахой. Баркалла шуна хьем боцуш схьадахкарна. Шуна дала диканиг дойла. Фашисташ тїамца тїегїерташ бу-кх хїинца а. Тїамо бен тїом юхабоккхур бац аьлла-кх вайн дайша. Нана Даймохк орцана кхойкху вайга. Вайн юьртахь дечу ламазора «Мама, схьалол суна яа хїума!» бохуш, цїийинчу шури чу кагїйна можа сискалаш а юуш вай чохь-м Іойтур ма дац хїокху замано. Шу делах тешахь, теша мегар ду-кх эскаре дїакхайккхалц Іадда а Іийна кхайкхича доьлхачул, кхайкхале вай дахар Іедална гергахь, халкьана гергахь сийлахь хирг хиларх. «Ца лаахь а лууш санна бахара» — аьлла вайн юьртахошна хоьтуьйтачул, «вайн юьртахь-м хьаха хилла яхь йолуш кїентий» олуьйтур ду вай ваьшна. Язде заявленеш эскаре дахкийта алий. Аса нїштга яздина шуна аьлла, ша яздина заявлени массарна а хоьзуьйтуш дїадийшира Хансолтас:

«Гудермесски районан военни комиссаре накьост Жуковга. Накьост военни комиссар! Тешнабехкаца вайн Даймакхана тїелеттачу луьрачу мостагїаша — немецки фашисташа ярташ, гїаланаш ягош, маьршачу нехан — вайн вежарийн, йижарийн цїий Іенош деш лаьтта зуламаш со лалуш вац. Бїеннаш, эзарнаш нохч-гїал-мїайн яхь йолу кїентий герз караэцна хьоме Даймохк ларо тїаме дїахїиттина. Сан цаьрца яхь ю. Уьш тїамехь оьгуш, цара цїий Іе нош лаьтташехь дїакхайкхаре хьобжуш цїахь Іер суна гїиллакхехь ца хета. Цундела аса доьху сайн лаамехь эскаре вахийтар. Тешалахь, накьост комиссар, кхеравеллий, эшний юха ца волуш оцу боьхачу йовсарийн муцїарш аса отург хиларх.

Герзель-Эвлан Советан секретарь а, военноучетан стоьлан начальник а, Дачиев Хансолта, декабрь 1941 шо».

Хансолтас динчу кьамело а, заявлени тїехь яздинчо а дог-ойла ира-кара хїоттийнчу нохчийн яхь йолчу кїенташа шешан лаамехь.

эскаре баха заявленеш яздира. И заявленеш военкомате чуделла-
туд тлаъхъ дукха хан ялале длакхайкхира цаьрга военкомате. Ши-
ни а дгюр цена юххехула длахиттийначу, цлен бархат тле-тоьхна-
чу цланташ тле Герзель-Эвлара а, иштта кхечу ярташкара а баъх-
кхона кетий нах охьа а ховшийна, цаьрга доцца къамел дира комис-
саре. Цо билгалдехира Гитлеровски Германи Советски Союзаца
тлом на бан итт шарна дина договор а дохош тешнабехкаца тлела-
тир баъхана долуш пачхьалкхи чохь длахиттина чолхе хьелаш.
Тукхана а тлаланаш, ярташ йохош, мехкаш длалуьйцуш адамийн
цлий тланаш фашисташ чухьавдда боглуш хиларх лаьцна дийцина
инчани цо элира: «...Со тешна ву мостагI вай эшориг хиларх а,
ийгI толам боккхург хиларх а».

Эскаре боьлхучаьрга вистхила чувеъна вара ханна воккха а,
целлаи эгIаза а цхьа нохчо. Хансолтийна иза вевзаш а вацара, ко-
миссаре цунна дош луш билгалделира Хансолтина иза районни
тагIтан редакцехь болх беш хилар. Иллешца хестош хилла вайн
тломан турпалхой Таймин Биболат, Мадин Жаммирза, Адин Сур-
хан, Жумин Акхтула, Шотойн Аьстамар, Бахадаран Муьстарг,
Маридалейн Кезлиг, Харачойн Зеламха — аьлла, дIадолийра цо
нон къамел. — Кавказан тлом болчу хенахь кхечу пачхьалкхийн
комундаш, историкаш, гIарабевлла тIеман говзанчаш цецбохуш
тешан паргIатонехьа кьуьйсуш паччахьан эскарех майра летта
паргIадей, Лиманхойн хаза гIиллакхаш, майралла, доьналла хе-
стийн тешан произведенешкахь Пушкина, Лермонтовс, Толстойс
Советски тIедал доккхуш а, чIагIдина длахIоттош а жигара дакъа-
делира похчанний, гIалгIаший. Деникинцашна доьхьал бечу тIа-
маш кьуьнар, доьналла, стогалла, майралла гайтира Граждански
тIоман гIараваьлла волчу турпалхочо Шерипов Асланбека. Со
тешна пу церан сийлахьчу даржехь кхиьначу шун, яхь йолчу кIен-
ганий, цийн кьоман сий, мехкан ирс ларош Даймехкан тIамехь
турпалладин кьуьнарш гойтург хиларх».

Цуллан къамел чеххдаьллачул тIаьхьа призывной комиссех
чехь а бейлла, эскаран могларшка хIитта новкъабовлан билгал-
лачу хенаца повестканаш кисна а йоьхкина, некъана кечам бан
оьха тIеьха баьхкира Герзель-Эвлара Дачиев Хансолта, Михайлов
Салим Ахьмад, Мачигов Хьабиб, Дакаев Мохьмад, Байрашов Ас-
вад, Элильханов Мохьмад, Тасуев Наса, кхин а церан накъостий.

Цертара кегий нах шешан лаамехь эскаре боьлхуш хилар юьр-
тук чеххделира. «Кхана уьш эскаре баха новкъабовлуш бу» аьлчи,
пу буйсанна царна синкьерам бан тохаелира, Мухаржат. И син-
кьерим бан мегар дарий техьа ша аьлла, шен марवेशигара пурба
пурба аьхара иза.

Мухаржат марвежаршна хьоме хеташ нус яра. Гиллакх до-
луш, оьзда зуда иза хиларна-сий деш а, хама беш а, лоруш а яра
на маршона.

Деллахь кIант аьха пурба делчи синкьерам бийра бара-кх

мехкарийн бичиг, духар мухха а делахь а, басна, сибтана, догI-
чинна гини, хала мехкарийн бара уыш. Шайн-шайн безам болчу
мехкарийн кайлаа бIаьрг кхобура кIенташа, вовшийн дагара
мехкарийн могоIара охьахиъначу Яхина тIехь бIаьрг
мехкарийн Хансолтн а. Цо ша тергалйойла а хууш, доьхьал хьажа
мехкарийн дуткIачу иелгашца шен шифонан тIам а лаьцна Iара
мехкарийн шига схьахьовжуш санна хеташ цунах кьехкабора
мехкарийн бIаьрг, Лармаза хьалайирзина Хансолта волчухьа дIа-
мехкарийн бIаьрг тIе бIаьрг хIоьттина, нур даьгчи санна цIийлуш
мехкарийн цуьнан бос. Цу кIанте кхобучу безамо хорам бина дак-
кIантн сIенш дохура цо. Эскаре баха кечбеллачу кIенташна шайш
мехкарийн иши лекхира мехкарийн;

Сайн дадеха йолийла со,
Сайн мамеха йолийла со,
Сайн сил духа везна волу
Хьо вицвина лелар елахь.

Ас Iуьйренаш ларийир ма ю,
Ас суьйренаш ларийир ма ю,
Малхбузехьа гIийла хьовжуш,
Аса хьо вогу ларор ма ву.

Ас хьо малхе воьхар ма ву,
Аса хьо батте воьхар ма ву,
Аса хьо деле воьхар ма ву
Дийна, маьрша вита бохуш...

Шайн, шинь хелхаран бал баьккханчу хенахь, тхьамдас вист-
кара дутчуна дош а луш, кьамелаш доладелира чохь. Тхьамди-
кара нурби а дехна, хелхаяла юкьяьлчи цхьа-ши го а баьккхина
мехкарийн Нурбикех бехк боккхуш вистхилира Хьабиб.

Нурбика, хIара синкьерам кхана эскаре даха новкьадовлуш
мехкарийн хIанна а бинера аьлла дац хьовга со ала воллург. ХIара син-
кьерам хIанна а бинехь а, юьртан а юкьяра бу. Синкьераме йов-
дан волу йол ша стенга йовда а, ша хIун лелон деза а хууш хила
мехкарийн Шена езаш йолчу йоле, иза реза хилахь, догдаха бакьо ю
мехкарийн кIентан. Шена везачу кIанте, ша реза елахь, цуьнга
мехкарийн бакьо ю йовIан. Амма цхьаннах ешаш, вукхунах ца ешаш
мехкарийн сурт мIагтор гIиллакхехь дац. И сурт вай кху чохь цхьаьнге а
мехкарийн а дойтур дац. Хьайга дог дохуш волчу кIантаца, дIаяла а
мехкарийн хелхаелира хьо, Насица хелхаяла юкьяьлчи ши го а
мехкарийн охьахира. Наса цул оьшуш хеташ елира хьо дIа? На-
сех ца иши хьуна хIун гина? Я бIаьрг баьлла ву иза, я чолахк ву,
а истагI ву, я кьора ву, я нахал оьшуш ву? Хьуо хелхаериг ца
мехкарийн хьалагIатта езаш ца хиллера. Хьуо хьалагIаьттича, йол
мехкарийн ма-хиллара, хелхаяла езара.

Насех ца ешаш ца елира со юккьера дIа. Суна бехке нах
бара кху чохь.

— И бехкаш синкъерамехъ лера оьшуш дац. Шех бехк лани декхар долуш бухахъ йо! хилчи и стаг синкъераме чу а во!гуш вац. Цу т!е, Насица хелхайолуш х!унда лецира ахъа бехк, ну кхуьнца йолуш х!унда ца лецира?

Йо! цунна доьхъал ала х!ума доцуш йисира.

— Юха болехъ Насица уггаре а хаза йо! хелхайоккхур ю ний Амма. Нурбика, хъо кху чохъ тховса хелхаер яц, — аьлла д!ах!о дира тхъамдас.

Ша ма-аллара, ро!ера бал болалуш, массарел а хаза ю аьлла юьртахъ а ц!е йоккхуш йолчу йо!ца хелхаваьккхира тхъамдас Наса.

Нурбика цу буйьсанна кхин хелха ца яьккхира.

Д!а ца бухуш бехха лаьттира синкъерам.

Х!инца а вовшашка дагара дийцанза, къайлах безам кхобуш болчу к!енташа, шен-шен безам болчу мехкаршка, т!е хабар дохъуйтуш, дегнаш дохура. Х!инцалца везаш к!ант хаьржинца ойла сецца яцахъ а, реза хилла самукъа доккхура цара эскаре ба ха кечбеллачу кегийчу нехан. Т!ом къиза а, буьрса а бийцарна «кхин гур буй техъа х!орш?» бохучу шеконо сагатдеш кийрахъ де наш доьлхура мехкарийн. Шешан юьртара кегий нах эскаре кхийла болийча мехкарша къайлах мукъам беш яьхна эшарш локкхура. Сих, дагах кхеташ яьккхинчу эшаро, б!аьргех хиш Ийдалуш. Г!ийла белхабора чугулбелла зударий. Амма шешан лаамехъ эскаре баха кечбелла яхъ йолу к!ентий шек а бацара. «Х!ара мехкарий а, юьртахой а кхин юха гур буй техъа? Дайх, нанойх, йижарех вежарех марзо эца динчу махка кхин юхадорзур дуй техъа?» бохуш ойла еш, къайлах сингаттам кхийдара церан дегнаш чу Чохъ болчарна а, вовшашна а яхъ д!а ца луш, буйьлуш а, забарин еш а сакъорзура цара. «Вай иштта ду, муьлхха а сингаттам, хало кхерам кога к!ел а боьल्लीна хьошур болуш!» — аьлчи санна кадо хелха бовлура уьш, даьндарг санна хьийзаш бохъ а буг!уш. «Иант горлера Сайд-Ахьмад я!», «Иайт горалера Байрашан Асвад я!», «Иайт горлера Эдилхан Мохьмад я!..» — бохуш синкъераме баьк кинчара маьхъарий а детташ.

Дукха хан йоццуш Финляндица хиллачу т!амо адамашна д!а на зенаш ца хууш бацара эскаре баха кечбелла кегийрхой а. Х!инца оцу синкъерамехъ йеш болу юьртахой а. Соьлжа-Г!алин а. Гуьмсан а школаш, больницаш, иштта яккхийра г!ишлош юьззинца охьабехкинера оцу т!амехъ чевнаш хилла дархой. Байанцийн м!от йойла а дацара. Ткъа х!инца Малхбузе Европан пачхьалкхаш т!амца эшийна, церан т!еман ницкъаш, эскарш шеи кера дерзийна уьш т!аьхъахиттийна т!елеттачу немецки фашизмо ц!ий Ианорно хилар, даккхийра зенаш дийриг хилар хууш дара Илманан хьесапан к!орге йодлу. Нахаца а. Денна хаамаш бора радио чухула, г!а зеташ т!ехъ т!еман хьелаш дуйьцуш Советски информацийн бюрос

...иш алашша дено-дено ирча кхаъ бахъара фашисташа дIа-
...иш, гIаллаш ягаръеш.

Иа иа кьералхъ а кьералуш санна буйлуш, забарш еш, каде
...иш болчу кьертахойх кхана эскарехъ гIуллакхаш дан
...иш, дIаа дIахIиттича хIун хир техъа? бохуш ойла йора син-
...иш дIахIиттича болчу тхьамдас.

КьералхIиттича, дагара хууш бацахъ а эскаре баха кечбеллачу
...иш кIайлахъ безам кхобуш хиллачу мехкарша царна
...иш кечдина: мерах хьокху йовлакхаш, томка чохъ
...иш Царна дала кечдина и совгIаташ кучан пхьуышаш-
...иш дIахIиттича, синкьераме богIуш схьадеънера цара. Юкъарло
...иш болчу хIусамненан йоIа тIекхьохъура мехкаршка хабарш.
...иш дIахIиттича воцчо а шен безам лаьттачу йоIе тIе-
...иш дIахIиттича хабар: «Согъа догдаха реза юй хьо, боху ала» —
...иш Царна хуьлура кхана эскаре ваха кечвеллачу кIентан дог
...иш хIунда дIахIиттича, пагахъ санна тIеман арахъ мостагIчун ка-
...иш болчу а, шенан лаамехъ эскаре баха яхъ йолуш уыш хиларна
...иш а царна безам бахна а. Шега дог дохуш волчу кIанта-
...иш дIахIиттича йоIа совгIат юкъарло лелош йолчуьнгахула.
...иш дIахIиттича кечбеллачех, цу буйсанна цхьаъ висинера дог дохуш
...иш а болчу, а совгIат а доцуш. Иза Тасуев Наса вара. Наса
...иш а дIахIиттича вац аьлла коьртахваьккхира накъосташа,
...иш дIахIиттича беш кIамелаш долиьра цара.

Иа Наса, мIара дIалата меттиг боцуш Iа хьо? Хьо цхьаьнгге
...иш ма вац? — элира Асвада цуьнга.

Кетар ерг суна а ца еза, гIабли ерг сох а ца еша.

ГIабли ерг сох а ца еша, кетар ерг суна а ца еза — ала
...иш хьо?

Иитта хир ду-кх иза.

Решатана реза вац хьо? Наггахъ иза хьахош ма вара хьо?

Иа, дIавала! Цуьнга кхесйьттуьйтуш-м Мохьмад ву. Аша
...иш а утгаре а хаз-хазниг дIа а яьккхина вити со-м.

Решатана лаххъа Iеш йолу цIие косинка ерг муха хета хьу-
...иш Иа а яц, хетарехъ цхьаьнгге а дог дохуш.

Чоккха хIара синкьерам дIабохаре дог дохуш Iечух тера хе-
...иш мIа.

Тамаш а дера бац. Цхьаммо а ша тергал ца йичи йохъ
...иш хIахIиттича Iеш хир яй иза-м, — оллаелла. Дог а дахий са-
...иш хьа.

БисмиллахIирахьманиррохим. Зубайдат схьайовъл хIоккха-
...иш аьлла, хIусамненан йоI тIейийхира Насас.

Наса хьуна хIун лаъа?

Иа дIага Iеш йолу Зайран сайга ягIахъ тховса дIайига
...иш хьа, Дукха оллаелла гIийла а ца Iеш, аса сайга схьахьажа
...иш дIахIиттича цуьнга.

— Дера эра ду. ХІинцалца хІун деш Іара хьо ва Наса?
— Хоържуш Іара. Хоържуш.
— Массарел а хаза и хийти хьуна?
— Массарел хаза и хийти суна. Массарел дукха а и йи
суна. Хьада гІой дІаала. Буьйса Іахар йоьдаш лаьтта, ледар
хила боха ала ас. Хан, хІинцалца, эрна дІаяхийтарна догда
луьста хила дезийла хаййта.

Зубайдата тІе хабар даьхьна йоІ Насига сакъера реза хили
— Хьай мубарик яІ хІара дуьне! — баха волавелира хІинц
ца тап-аьлла тийна Іеш хилла Наса. Кест-кеста къайллах Нас
схьахьожура Зайран ела а къежаш.

Наса гІалатваьлла ца хиллера йоІ хоржуш. Цо Яхигахула
сина деллачу йовлакх тІех чилланан теца тир йоккхуш яз
шиннен а цІераш яра: «Наса», «Зайран» аьлла. Хьалххе дуь
Насига безам кхобуш хиллера иза.

Синкъерамехь юьртан бежІу Абу-Хьасан вара. Цхьа а синк
рам иза воцуш дІа ца боьдура. Суьйлин махкара лурвоьлла
нера иза. Ца хууш топ яьлла стаг а виьна. Шера бийца ца ха
а нохчийн мотт Іеминера цунна. БежаІу ву аьлла хІумма а п
юха ца теттинера иза. Цуьнан сий а дора, иза шайн моІара а
рура. Сакъера вовшахкхеттачохь къаьркъа мелла ваха а ве
цкъа дов делира Абу-Хьасанан цу юьртарчу кегий нахаца. Н
арахъара тІевеьна а, цхьаь ша а хиларна ца тухуш, ца лазош
тира цара, дегабаме а ца доккхуш, хаза аьлла кхета а вина. Ю
тахь «Абу-Хьасан» цІе йолуш кхин шиь стаг вара. Цундела бе
Іуьнах «бежІу Абу-Хьасан» алар, тІех тохар санна хеташ «Хой
веьна Абу-Хьасан» олура цунах наха. Иштта дахдинна ца а
«Хойравеьнарг» олура дукхахьолахь. Ткъа, хІинца синкъераме
йоІе безам бахна волчу Абу-Хьасана вистхила пурба дийхир
тхьамдига.

— ГІази-Махьма цхьа ши дош алур дара аса, пурба далич
Со дукха ловра вац хьуна и цхьа бериш санна.

— Бакъахьа ду. Вистхила пурба ду хьуна. ЛадогІал массара
Абу-Хьасан вистхила волла! — аьлла, лохха вовшашка къамелан
деш чохь яьлла гІовгІа дІатейира тхьамдас.

— Алини, дацина хІун ду хьуна. Сайн даккху тайпа а далун
вежарий, йижарай а болуш, наханиг санна цІа а кав-керт а далун
стаг вара со. Датовца кхалина мулханца, нураца кечбина тІе хауш
дин бара сан. Іуьйранна хьажчи малх схьакхетта моттуш, суьйран
ца хьажчи малх цІий баллий моттуш, басунна хьажчи бетта нур ду
моттуш, басна хазьелла, духарца кечьелла тІехьйзаш йоІ яра сан
ПатІамат бохуш. Хаккачи говр хьалха ялира, сан. НийсалгІа кхос
сачи топ нийса кхатира сан. Вадчи хьалха валура со.

— Кхеравелла ведчи бахий ахьа? — элира чохь болч
цхьаммо.

— ЛадогІа дечу къамеле! — аьлла, тхьамдас сацийра иза. Цо

Дийданыс Абу-Хъасана дегабаам барна кхоьруш.
Ца дала цу дала вазлор. Хьалхаваларех ведчи баху-кх. Сол
вацара стаг вацара цу Хойрахь. Т'улг гани кхоссура
а стаг охьатахура аса.

Мовли тухур нари ахьа Абу-Хъасан? — элира юха а

тухур нари цу дала вазлор.

Мовли Мети шуьшиь охьатухурех латийта веза кхана.
Мовли ина шиммо.

Ца даладлар Мовлина х'ун лаьим ца хаву сона Янарси
Мовли ина дихь со Мовлех летар-м ву.

Абу-Хъасанли безам бахна йоI яра. Тховса оцу синкьера-
м ина а, цо шен ц'е йохуш изьхетта ций а елла Iеш. Ча-
нда перстана тоьлла стаг вара, юртахь хьаьнца а ницк'а-
м шур волуш.

Мовли Мети кхана охьатухарех лотуьйтур ву шуьшиь. Къа-
сам на дала хьан Абу-Хъасан? — элира тхьамдас.

Мовли де. Ца дали, цу дали вазлора. Со ала г'ерташ верг
з ина вуьту х'акху кагийчу наха. Со к'азиг хети мегар дац.
Мовли Мовли шун хьаша ву. Цхьа дали кхел хилла шун юьр-
таши со. Аса ма-баххура ладира хьал дацара согахь тхан
ва палачу ханахь. Цхьа дали кхел хилла юртах вала дазира
мид сий деш т'елаьцина со. Барче воккхий охьахааво. Шайца
Мовли, Сайга еьчи ялор а йолуш, сайна рази хилчи рази
миди цхьа захало дара сона лууш.

Мовли де дац Абу-Хъасан. Хьайн дагара а дийца, безам
метте захлу ц'а а хьахаде. Реза хили хьуна реза хир ю, ца
миди хьуна кхин лохар ю — элира тхьамдас.

Мовли раш хуьлда хьуна Г'ази-Махьма. Хьо иштта озди ца
ва синкьерама тхьамда хур вацара. Чака ю со реза волуш.
Мовли, ладара ма виталахь х'ара к'ант! — элира, Г'еза-
м Абу-Хъасанан захлу нахала даьлчи.

Мовли юквал т'ехьаьлчи тхьамдас х'усамдайшна баркалла а
миди х'айра синкьерам.

Мовлирам д'абоьхначул т'аьхьа мехкарий шайн-шайн ц'а-
миди х'иттира кегийра нах мехкарийн верасаш. Тк'а шен-
сара болчу йоIе вистхила аьтту лохуш юххебевлира эскаре
миди болчу кегий нах а.

Мовли шайн Асмаь ц'а йига юххе яьллачу Яхега къамел дора
миди а. Яха юха ц'ехьа йог'луш ша ца йита юххе яьллера
миди шайн зуда Зекидат а.

Мовли, иштта шешан синкьерамаш а беш д'аIийра ду-кх шу.
миди синкьера повшахкхеттачу хенахь тхо дага лацалаш.

Мовлихь, Хансолта, ма сакьералур дац-кх тхан шу тхьаьща
миди

Мовли дуй техьа иза?

— Бакъ ду. Со йиц-м йийра яц ахъа?

— Хьо йиц йийра яц аса.

— Кехат язделахъ соьга кест-кеста. Хъайгара хъал дуйиш.

— Кехат яздийра ду. Амма тIамехъ лаьттаху стеган хьол
мила воккха вер ву-м хаац суна.

— Хьо сайна вехчи хIун дара техъа аса оцу комиссаре?

— Вехий хъажахъа, со реза хир ву хьуна.

— ХазайоI, хIорш-м шаьш эскаре бахийта аьлла заявленеш
яздина боьлхуш бу. Хьо шена оцалла езаш хилчи хьо байлаа.
Йитна хIара хIунда воьда эскаре?

— Хийла нана цхъаь бен воцу воI воцуш юьтар хъаха ю
кху тIамо, Зекидат.

— Хансолта, хъан нанас ма сагатдийра ду хьуна. ТIамехъ
байанчех хаамаш беш тезеташ ма хIуьтту вайн юьртахъ. Хъайн
нах къа ца хета хьуна? Хъайн лаамехъ мукъана хIунда воьду
дIакхайккхалц цIахъ ца Iаш? Иштта воьдуш хилчи нана кIантIера
яккха дезаш вац хьо?

— Бакълоь хьо Яха. Сайн нана кIантIера яьккхина аса. Цу
гара пурба а даьккхина воьду со. Герзель-Эвлара, Гуьмсахара,
Нохичуьра дIабахна кегий нах дай, наной цIахъ буьтуш бахна,
Уьш кхаж баьлла бахна бац. Даймохк ларо бахана бу. Цера дол
лу дакъа ду сан а со санна болчийн а. Уьш тIамехъ а лаьтташ
нан куча юх лаьцна цIахъ муха сецар ву яхъ йолу кIант? Суна м
изхъ хета чуьра воI эскаре вахначу дех, ненах юьрта юьккье вала
а, царна суо гайта а. Кхетий хьо аса бохачух?

— Дера кхета. Дала дийний, маьрший цIа дерзадойла шу.

— Дела реза хуьлда шуна а. Iодика йолда шун, марша Iойла
шу. Тхо диц ма делаш. Баркалла шуна тховса тхан самукъа да
кхарна, — аьлла дIакъаьстира Хансолта.

Тахбикас кIант новкъаваккха кечам бинера. Лахъана бийначу
аьттан дакъийна жижиг диллира цо тIоьрмиг чу ах кхехкиний, а
кхехкозий ялх-ворхI кийла. КIалд а тухуш, шурица хъакхийна сис
кал. Токх бу аьлла бакъийна дума, тIоьрмиг чохъ цу, тIергIа на
саташ, каранаш. Шиъ-кхоъ мерах хьокху йовлакх, чухула духу
коч-хечий, хи молу куршка, Iайг иштта кхин а цхъацца некъана
оьшур ю аьлла хеташ йолу хIума.

Iуьйранна ша новкъаволуш нене вистхилира Хансолта.

— Мама, цу тIерачу дала яздинарг бен хир дац суна, са ма
гатделахъ. Вайн кху юьртара, хьуна дагадогIуш мел белла нах
тIамо ца байана. Шешан кIеддачу меттахъ белла. Цу дела вазлора
тIамехъ латтарх хан ца кхъачи со а-м лийра вац. Варе, варе са
ма гатделахъ. Аса кест-кеста кехат яздийр ду хьоьга. Суна тIа
хъа яьлла хьо лелар товш хир дац. Вуьшта хIара Iабдалли, Реби,
ПIази, Аюли военкомате кхаччалц бакха гIерташ бу. Сайн аьллар
хилчи аса хIакхаьрга а и къа хьоьгуьйтар дацара. Делахъ а хIа
кхарна чIогIа лаарна дIабохкуьйту аса.

Даршан кунда ца бохуьйтура. Дала маьрша цIа валавой-
та Делара яд хилалахь сан кIант. Къонах аренца вевза. Ний-
сина хьхь цIа ма долахь. Хьайн накъостийн терго еш хила-
ваца цIантана мара а иккхина шозза-кхузза белаш тIе
дуйра пайс. Амма шен бIаьргех хи даьлла ца гайтира цо
дуйра цуьн цIантана. «Нана-Даймохк кхойкху хьобга!» — бо-
на дара гIамо дагочу лаьттан узаршца. И орца хаалора не-
тан сина иккхина. Даймахкана кхерам тIехIoьттинчу хIоран-
тира кIант бIа боьссинчу халачу муьрехь шен кIента яхь
сина, доьналла гучудаьккхича цунах йоккхаера Тахби-
ка. И дара ил осалалла езаш а, я ледарчу къонахех ешаш
Даршан, пай жима волуш дуйна а, бIобулуш яра Тахбика.
Даршан юккхех ловзуш тергалвора цо шен кIант. Цуьнан
дуйра ил а билгалдуйлура. Хечий голош дохийна, кучан
дуйна, мача агIор яккхина иза чувечи цкъа а дов ца дора
сина, гIаьтхурех леташ, ведчи хьалхаволурех къуьйсун,
сина волуш дуйлуш цо мел лелош дерг товра нанна. Цъана
дара кIа дара коч ятIйна гай а гуш Хансолта чувечи: «КIант
дуйна дуйна кIун дан гIиртина хьо?» — аьлла, хаьттира на-
на. «Нана боьтам тIе ваьлла со», — жоп делира кIанта. «И бо-
на йисора хьо тийсавалаза», — аьлла, гIадтяххана елаелира
дара. Дара дара, дарц хьийзарах шек а воцуш божа доьхьал,
сина ил доьдура ненан тIахьаьлла кIант. Хатт, ткьарш болуш
сина де яьчин мерах седа а кхозуш олалой ца хуьлура иза
сина юккхех. Стелахьштит санна волчу шен кIантах эска-
дацин бIобулуш яра иза. КIантах къаьстачу Iуьйранна цунна
дуйна, душ деган йовхо яра. Муьлхха а хало лан, кхерам
сина ил цIантехь долчу хьуьнран, стогаллин дегайовхо. Шен
дара дуйла даьн йиш йолуш ша хирг хиларх тешна, и дега-
дацин яра нанна собар делларг.

Делара юккхабехира Герзель-Эвлара кегий нах йижарша, ве-
рша, тергачу наха.

Дала маьрша цIа дерзадойла шу!

Дала кьинхетам бойла шух!.. — бохуш, юьртахоша тIаьхьа
дуйла а дестон, юьртахбевлира уьш.

НАНА КЪАЬСТТИНА ЙОЛУ НОХЧ-ГIАЛГIАЙН ЦИОЛОН ДИВИЗИ

НАНА КЪАЬСТТИНА ЙОЛУ НОХЧ-ГIАЛГIАЙН дошлойн дивизи кхоьл-
тира 1942-гIа шIо долалуш. Суран куйнаш техкина, башлакхан
дуйна, бустманш долу чоьш дуйхина, Iаьржа вертанаш белаш
дуйна, Iодаюккье шаьлтанаш йихкина, коча тарраш-оьхкина
дара бечинера нохч-гIалгIайн дошлойн дивизи. Дивизин командир
башлакхан интернационални бригадан гIараваьлла волу турпалхо

хИри Мамсуров Хьаджи-Іумар вара. Шегахь йоккха тІеман
залла йолуш стаг вара иза.

Дивизин комиссар вара Нохч-ГІалгІайн обкоман секретарь
Гайрбеков Муслим. Дивизехь тІахъаьлла а, яхь йолуш а полит
ботникаш бара Денилов Хьамид а, Муталибов Зайнди а, Корн
Джабраил а, Хакишев Шалауддин а, Сапаев Билал а, Насухан
ШахІид а, иштта кхин берш а.

Шешан лаамехь дуккха а нохчийн, гІалгІайн интеллигентши
партийни, советски аппаратан белхалой а, гІуллакххой а, ком
мольцаш а бахара оцу дивизи юкъа.

Суьйра-Коьртахь а, реГІаца а Іамош яра дивизи. Салтан
чохь Іен казармаш, говраш дІаІалашъян божлаш кечдинера. І
хІан-Юьртана лахха тоГІешкахь, Суьйр-Коьртехь, уштобни-ба
наш долчу агІор реГІан басошца Іамабора дошлой.

— Шашки вон! Вперед в атаку марш!¹ — реГІаца дек
командиран аз. «Урра-а-а!» бохуш маьхъарий детташ реГІан
сошца хохкура дой. Церан бергаша хьаладеттачу лайн дох
хІоттош.

МаьІ-маьІнехь, дІахІиттайора полкаш, эскадронаш, батальонаш
роташ, взводаш.

«Смирна-а-а! Равнение направо!..²» — МоГІара сецадора
ха дой. МоГІанна юьстах йиснарг голош таІайой, моГІара нист
хьалха яьлларг урх узий юхайоккхуш.

Цхьаберш тІемалой шотканащца, ахкаршца, горгамашца
раш цІанъеш бара. Наггахь верг говран йовхь лочий, иза дІа
схьай лелош вара. Іемаш хихкина, хІиннца парГІатъяхна, говра
хьацаро яшийна, тІера Іаьнарш гІуьттуш, мерах шакарш а етти
лай тІехь керчара. ТІера нуьйраш схьаэцца парГІатъяхнера уш
МаьІ-маьІнехь цІераш летийна, эткаш чуьра схьа а йохуш пор
тянкаш якъайора тІемалоша. Шелделла ког-куьг цІерга а хьийзо
дохдора, забарш а еш. Вовшийн хьийзош, буьйлура тІемалой. До
хьалонаш цоьстуш, говраш урах тІехкхуьссуш, дІадоьГІначу
рашна тарраш детташ Іамочу хенахь, говр гора яхна, Іункар
кхетарг а, говро охьатъяхна лазийнарг а, коган пха озийнарг
хуьлура. Уьш къаьстина чІоГІа хьийзабора накъосташа.

— Сайд-Ахьмад, маса фашист вожийра ахьа? — бохуш хобтту
ра Хансолтас тарраш детташ серий изгийнчех цхьанге.

— Багарбеш вацара со. Тур детташ уьш цоьстуш вара.

— Тамарийн гали санна, говрара воьжначунна хІун олу ахьа!

— ХІун эр ду аса. Ша дала кхоьллачхьана говра хьІна вац
ма бахара цо. Цунах накъосташа тамашбичи шен ден амал йи
цира кІанта. Говра а хьІна йорт эцийтича етт луш хиллера лула

¹ Тарраш баттара даха! Хьалха таІа. атаке гІоІ

² Нисло! Аьтту агІор, хьовсуш!

дара цуьнан цЮцкъамаш, бІаьрган негІарш. ЦІиэн богуш
цуьнан бос, жимма тІедаьлла дара цуьнан мера-дукъ. ЙоьІан
на хаза дара балдаш. Шурула кІайн цергаш гучуйохуш хаза
цуьнан велакъажар. Дойлуш дара йоьІан санна хаза цуьнан
бІаьргаш.

Иштта тІахъаьлла хыйзара взводан командиран гІоьнча
ши сержант, Лаха Неврера, Чалаев Іийса, пулеметчик Мик
Сайд-Ахьмад, пулеметни расцетан командир Сирж-Эвлара Джа
ров Хас-Мохьмад, цуьнан юьртахо Межидов Зелмах, иш
командир лейтенант Хасанов Іабдул-Решид, Ангель-Юьртара М
хадов Іумар, Висантов Сакка, лейтенант Льянов Мухтар, мл
лейтенант Эдельханов Ширвани, капитан Тангиев Зелимха, и
бан начальник капитан Алханов Бейбулат. Иштта тІахъаь
хыйзара тІамана кечлуш массо а дошлой. Цхъаь воьдура н
ядийна, шен говрана нуьйр тилла сІхвелла. Цхъаь воллур
ра кисет хъалаьккхина шен накъостана махорка луш.

Полковой школахъ пулеметни взводехъ шен накъосташца Іе
вара Хансолта. Дешаран программа тарлучух яцїйна, ва
Іаьвдина, чІагІїйна дІахьош яра, тІамна кечамбар ма-хуьллу
дина хиларна. Эскарийн тайпанаш, герзаш, тІеман тактикан
эчу эскаран устав Іамайора царна.

1930-гІа шо кхаччалц хъалха йолчу хенахъ хІораннен шен
долахъ тІехууш а, вординна, фургонна южуш а говраш яра. Ш
кертахъ шайн долахъ йолчу говраца марзо йолуш Іемара боь
бер. Когадахна, мотт Іемина догІу боьрша бер говре безам бол
цуьнца шовкъ йолуш, хъалакхъура. «Но еза! Но еза!» бохуш
рехъа кувйгаш а кхийдош доьлхура боьрша бер ша цунна
диггалц. Ша говрана герга дигчи цуьнан бетакх кувйгаш Іуьт
кхес я лерг схъалоцура кІанта ден я воккхаш волчу বেশи кар
ша воллушехъ. Жимма ондадаьлла бер говра тІе хоура. Говр
мало а, яжо а юьгура. Марха достучу дїйнахъ говрашна нуьйр
а тохкий, баккхийчийн марха къобалдан говраш тІехъ юь
юкъа довлур а бераш. Вовшашца йохъе а дуьйлуш говраш л
ра цара, урх юхайзош тІаьхъарчу когаш тІе ирахІиттайора. І
ста яьлла, хуьуно гІа даьккхина аренаш бацо сенїйна, дуьне
деллачу хенахъ, шерачу майданехъ хъалхайовларехъ кьуьйс
раш хоьккура. Зуда ялош замошца боьлхура. Нускална, замо
болчу мехкашна шешан хуььнарш гойтуш говраш хьовзайон
кирхъа дададора. Нуьйран хІоь лоций, корта нуьйран гІаь
тІехъ а болуш, дегІ нисдой, когаш ирах а бохийтий говр
Лувитанехъ ког тосуш охъа а кхевдий, лаьтта тесна йовлакх
оьцура. Хаьхкина воьддушехъ говрана чукІелхула волуш го а
кхий, нуьйра чохъ нислора. Говран гоь тІе ши ког а боккхий
лаьттара. Говран вортанехъ кхозалуш, вортанна кІелахула а
нуьйра тІе хоура. Иштта кєра ерзийна говзаллаш баккхийча
йиснера. Колхозаш йохкуш юькъарчу бахаме дІаелла говран

Почина, кьдъа пьовларех кьуйсуш хьыхкачура юкъах-
кьаданчул тлаьхьа тIом болабаллалц йолчу
10—12 шарахь хераделира кегийрхойн говрашца долу
Парламент шо кхаьчначу хенахь шаьш говрашца Iамий-
дин хинна дошлойн дивизехь болчу кегийрхойн. Цу хе-
тин буьца кьомлар 10—12 шо кхаьчначу шен дегIан до-
шлойн дара. Ткъа хинна мелла а, дегI доккхуш, дуьзне-
маш дошлойн дортало волчу Лазин говрана тIе хууш
а хууш а тIена, тIевазвелчи, нуьйр хьавьзина, говранна гай
дара. Букъа дошлой бийлабелира.

Почина бугьарш кьовла Лази — элира царех цхьаммо,
а хууш пIаьнна тун хиллехь йобьIаьржачу хIуттур вара хьо.
Починачу йолла гергахь хIун хир дара-м ца хаь суна,
а хууш дошлой хенахь тоьпан даьндарг а кхетале ву-

шар аа чIогIа парIатъера ю шена тIера хIара мохь охьа-
хIара Ахьмада.

Почина католхна кот а лавцна охьавоккхур ву хьо, Лази,
а хуушари мела дитахь — бохуш буьйлура вуьш.

Починачу гергал а ца деш шина а куьйга схьа а лавцна
хинна хьавьзера бухка кьевлира Лазес.

Почина буькка а кьовла.

Починачу ву со-м. Со сийсара вина ву-м ца моьтта шуна?
Почина шина-м ца моьтта, сийсара вича санна-м ву. И дегI
а говрана нуьйр тиллаза ву хьо?

Починачу ит шо хьалха тхьогьа веьначу уполномоченний
а нуьйр тиллира аса. Бакъду, аса динчуьнга а хьавьжна цо
говрана нуьйран бухкарш. Сайн дегIан дозалла хууш ва-
ра. Парламенту боршеша дегI даздинчух тера ду. «ХIа-ъ» гов-
рашчуш кьевлира Лазес нуьйран кхозлагIа бухка.

Почина, Лази, говран гай, букъа сурт меттахь а дуьтуш
аа он хинну нуьйр хинца-м. Дукха чIогIа кьевланий техьа
уьпан бухкарш.

Почина хьадан даний. ТIевазвелчи кхин цкъа харцо хилахь
а хууш динлахь мел волчуьнга дIакхайкхор веца.

Почина вара Лази. Массарца а тIекаре йолуш, велавелла,
аа вара иза. Мухха а забарш йичи дегабаам ца бора цо.
Почина куре чIогIа томка деьнера цунна тIаьхьа богIучара
пача бораншара кхерзана хьавьжIаш а елла эцна. Даима
пача дуьшш а иза ялтех хуьйцуш а бара уьш. И ткъа курс
томка массарна а дIа а декъна, ша цхьа цигаьрка ялла хIу-
уш пачара иза.

Почина хьадан цхьа цигаьрка яйтийша соьга, — элира цо ша
Почина павьлчи.

Почина бийлабелира.

— Ой, хьайна буха ца дитира, ахьа томка?

— Ца дитара дера-кх. И дIаделчи-м дика витира аша со тI шах ца воккхуш.

Лазига цигаьрка яйтира накъосташа.

Поьдга чу стоммо томка а дуьллуш еха цигаьрка йинера М лас. Бехха узуш баьккхина «гап» аьлла кIур чутуьйхири «Кхяхь-кхяхь-кахь-кахь» бохуш йовхарш етташ, ши бIаьрг цIа белла кедара бала санна тIебеьнера цуьнан. Аьтту куьйган пIелг газанан цIога санна ирах а саттийна Лазина хьалха дIа кховдийра цо, томканан чIагIонна реза хилла.

— Мовла, са карара ма далийталахь, буьзанчу патармин не тон санна суй болуш хIума ю хIара — элира Бекмарзас.

— Томка чIогIа хуьлуш ду тхан ойлара Сулиман бераш, элира Лазис. Бакъду, СоIдин-кIотарара хьошалгIа веьначу пIаьмо эшийнера Сулиман берийн чIогIа томка.

— Муха?

— Зуда алийнчохь синкьерам хиллера. И синкьерам мIаь баьлладу хенахь «Ассалам Iаликум!» — аьлла, чохьаваьлла СоIдин-кIотарара веьна хьаша. Букар а хьаьвзина ваьлла бахара и неIарех чохьха дукха локхалла. Еха чечакх а йолуш, IаьрIа кхакханан месала куй а тиллина, голошка кхаччалц ехачу кетIа на тIехула гIалакх санна йоккха шаьлта а йихкина. Шаьлти а бахара суйнан меттина йоккха тум а йоьллина.

— Цхьа борз хилла хьуна иза, — элира Мовлас. — Дийна Бекмарза, хIун стаг хилла техьа иза?

— Лергел тIех а дуьйлуш, БIоржамаш санна, даккхий мекхIа а долуш, тIай тIе доьлуш, гIортийнчу бугIин санна тIехиьна боккха ши бIаьрг а болуш и хьаша чохьха ваьлчи, лапп аьлла, и чохьхалаюьзчи санна хетта бухахь Iечу юьртахошна. Баьрчче а пIаьккхина, хьаьвзанчу гIанта, тхьамдина юххе, охьахайна хьаша. МIа гуш-маршалла хьаттинчул тIаьхьа жимма ша паргIатваьлчи гIеххьа болу тIоьрмиг санна ал хутан йоккха кисет киснара хьаь а яьккхина, кIайчу хьаьжкIан еха луьйдиг дIай-схьай хьокхуш шар а йина, гIин дилланчу дехачу пIелгашца томка дIа а, схьа нисдина ге хиллал еха цигаьрка хьарчийра бахара. Цигаьрка боккха а йоьллина, кисна кхевдина кевнан ах а, тхьоз санна боккха мекхIа кхаз а, деса бокча санна кIеда кIожама а хьала а баьккхина, цIа гаьрка лато кечвелира бахара. КIожамах йист а яьккхина, иза мекхIа кхазца дIа а нисйина, «жгIашт» аьлла, кевнан ах тоьхна цо пIа кхарстийра бахара мехкарий Iечу могIара кхаччалц суйнаш дIа а тухуш, цхьана шина йоьIан шипонах суйнаш кхетта Iуьргаш а до хуш. Аьтту ког гоьл тIе а баьккхина охьахиьначу цуьнан пIаьмачин бобхьиг мехкаришна коьртехь Iечу Байсарин чIениг кIа хьалакхача гергга бу бахара.

— Цуннах томка ду-кх хIара а схьахетарехь — элира Мовлас халла са а даьккхина.

Тарыха шета догдоха реза йолуш йої карийний хьешана?
Алла дуьйна. Къортехь Іечу Байсарига догдохуш са а
дуннаш хьаша.

Алла йахкум! КІур беш дуй шу, кІентий? — аьлла, Тіе-
нарца Іаржочу аматахь хаза йоьхь-сибат долу жима

Іа Іаьнарца салам. КІур беш ду. Хьо декъа вагІахь хьоьга
Іа Іаьнарца, хІокху чІогІачу томкан кІур ахьа чутохахь,
Іа Іаьнарца дуьннахь ву хуур дац хьуна.

Іа Іаьнарца долахь цо хІун до, — аьлла чІогІачу томкан ци-
Іа Іаьнарца.

Іа Іаьнарца юьртара ду шу?

Іа Іаьнарца Юьртара а, ВаларгтІера а, Тіехьа-МартантІера
Іа Іаьнарца юьртара ву?

Іа Іаьнарца Юьртара ну.

Іа Іаьнарца юьртара? Суна юьйцуш хезна-м ма яц иза.

Іа Іаьнарца районахь, Хасу-Юьрта дІакхачале ю иза.

Іа Іаьнарца юьртара?

Іа Іаьнарца.

Іа Іаьнарца, кІур чу ларлуш тохалахь са мере далор долуш ю
Іа Іаьнарца чІогІа. ХІара Мовла гой хьуна хІинца а метта-

Іа Іаьнарца дуьйна делахь хІара томка узуш болчу кІентех
Іа Іаьнарца бац.

Іа Іаьнарца бу, бац хаац суна, хІокху томканан кІур чуту-
Іа Іаьнарца хьериша юха-м вокхур вац.

Іа Іаьнарца оца тІм болуш томка ду — элира Хансолтас, вела

Іа Іаьнарца хІумма а оьшуш-м вацара? — хаьттира цуьнга

Іа Іаьнарца сайн юьртахой а, сайна бойзучех а стаг гойла
Іа Іаьнарца со-м.

Іа Іаьнарца дерг. Хьан гІуллакх делахь и кхочушдан тхо
Іа Іаьнарца кхачо хуьлий хьуна? Тхоьгахь цу а бу, да-
Іа Іаьнарца ду.

Іа Іаьнарца, цІоца дойла — аьлла, дІавахара Хансолта.

Іа Іаьнарца кІенташа хІуь а дуьйций а самукъадокхуш.

Іа Іаьнарца а якъош, чІогІа томка а узуш хІорш хевша-
Іа Іаьнарца кхехкийна неларан мачаш йийцахьа Сайд-
Іа Іаьнарца ШегІдес.

Іа Іаьнарца, юх-юха дуьйцуш хаза дац хІума.

Іа Іаьнарца ца хезна иза. Суна юх-юха дийцарх иза кІордор
Іа Іаьнарца ахьа.

Іа Іаьнарца Сайд-Іали. Суна ца хезна иза.

Іа Іаьнарца хезна, — элира накъосташа.

Іа Іаьнарца ши гІаз яйна. Сарралц Мартан тогІи чохь а, Іаь-

сан тогін чохь а, Нуыштах йистехь а ши гІаз а лехна, гІааа
хийчи санна цхьана таьІначу меттехь гІезан месаш карийчи
гало я барзо йиъна хир ю аьлла, царех дог а диллина пІ
ЯсаІан зуда, Дадун Решид волчу хьаша веъна, синкьерам бу
ла хезна, цига вахна ЯсаІ. Хьешах бІаьрг ма-кхийтти шекна
ЯсаІ. «КъорІанор дац хьешан хелхаран болар кхехко бІаьрг
гІезашна гІадвахаза-м. ХІара а, хІара гІаьхьаваьккхина
Мовсар а ши гІаз кхе а яхийтина веъна-кх синкьерамеъ
хьакхлуш араваьлла Мовсар веxачу хІусаме вахна ЯсаІ
чуоьзна гІийла йогуш хилла, корах чу хьаьжначу цуна
Іуьллуш хІусамнана а, тамарш санна маьІ-маьІнехь дІахир
набарш кхетта Іохкуш бераш а гина. Меллаша чохьхана
ЯсаІа, пеша тІехь кхехкаш лаьттаху ен негІар хьалаэцна
туьйсун тІекІел юьйлуш хилла гІезан меженаш. Пеша
Іуьллуш хилла кьуьно гІезаш чуйоьхкина беъна гатанан тІоьрмаг

Пешана тІехула пенах кхозачу чохьпийца хьалаэцна
жигиг тІоьрмаг чу диллина ЯсаІа. ДІа а, схьа а хьаьжна чохь
волачу сонехь Іохку хІусамден, хІусамненан, берийн негІара ма
е-чу а тесна, тІе негІар а тоьхна цІавеъна ЯсаІ.

— Синкьерамера чувеъначу хьешаний, хІусамдений ма
хилла хир ю, — бохуш буьйлура уьш.

Хан йоцчу хенахь лампа хьалаоьзна серлаяккха ца луун
зан меженахь» церг тухуш хилла гІаьхьа самаяьллачу хІусам
нас. «Ва нах кхунах хІун хилла. Ма кьехьа бу кхеран чам
олуш хилла цо ша шега. ХІусамда шен хьаша а валош, буьйс
кье яххалц синкьерамехь а Іийна чувеъчи «пхьор» хьалха
дезна хІусамненан. Арахьара чухьаьжначунна шайш ца гайга,
ре хІума а тоьхна, лампа хьалаоьзна, чохь серлаяккхина цо

Е чу чохьла а дахийтина негІаран мача хьалаэцна Мовсар
«Іаббаз!» — аьлла Мовсара — ахьа еьнарш негІаран мачаш
гІезан жигиг дара?

«ГІезан жигиг дара. Ши гІаз айса схьа а лаьцна, урс а хьа
на, ен а йийна, тила а йина, меженаш вовшах а яьхна, Нуьттан
чохь йила а йилана, гатанан тІоьрмиг чу а екхина, хІохку Б
дІаелла. Мицахь бу и гатанан тІоьрмиг? Схьабал иза».

Гатанан тІоьрмиг ца карийчи шекваьлла Мовсар. ДІахьа
шен зудчун, берийн негІара-мачаш а ца карийна цунна. «Іабба
аьлла Мовсара, — гІезаш йолчу дас доІа динчух тера ду. «ХІ
везан дела, хІай воккхан дела, тхан лачкьийначу шина гІезан
жиг кхехкаш болчу е чуьра кхуьнан тІоьрмаг чу а дерзаде ахь
кьу тІелаьцначу хІусамненан берийн негІара мачаш оцу е чу
ахьа, сан гІезан жигиг оцу тІоьрмиг чохь сан цІа а кхачи
ахьа» — аьлла. И доІа цуьнан кхочушхилла. Дела нийсо
ма ву.

Шен муьстаберам, сискал а йиъна, дІавахана Мовсар пол
веана хьаша.

чоа а дуйхина, суран куй а тиллина, детийца кхелина шен
йихкина, кечвелла бере юртах чу воьлчхана, цуьнга хуь
сецара чуьра арабевлла нах, зударий, мехкарий. Шен декхар
лучу стеган кетIахь иза сецчи: «ХIюкхо хIун леладо техна
ма башха стаг ву!» — бохуш ладугIуш севцира лулахой. Шен
хьешо кех шеда-кхаж тоьхчи схьа аравелира хIусамда. Хь
вевзира иза. Амма цунна Хьабиб ца вевзира.

— Ассалам Iаликум! — салам делира Хьабиба.

— Ва Iаликум салам. Марша вогIийла хьо. Восс
рара.

— Маршалла хуьйла. Со говрара вуссур вац. Ахьа сайн
тIедиллина даьхьначу гомашан гIогIах долу декхар дIадахь
на, итт минот хан ю хуна. Хьобца къамел дахдан веьна п
Дивизехь ву со. Увольнительни а даьккхина, оцу декхарин
Я и декхар дIахьур долуш, я хьан корта божор болуш...

Шен декхар схьа а даьккхина нене иза дIа а делла, п
чохь буйса а яьккхина, шен йиш-вешех бIаьрг а тоьхна
юхавеара Хьабиб.

Хьабибана цунах мелла а синтем хиллехь а, дукха бари,
хаьржина а, къобалбина, тIеэцна а боцуш, лакха коьртехь
нахана коьшкала ховшийначу хьаькмаша, юьртдайша лелон
лонаш, харцонаш Iеткъаш цу дийне бевлларш. Харц п
йохуш хьийзийнаш, хIуьттаренна, гамонна хьийзийнаш, б
боггIушехь кулакаш бина хьийзийнаш, меттанаш дегташ
зийнаш. Оцу хьийзийначу дай-нанойн бераш дара тахана
юкь йихкина, Даймохк ларо эскаре бевлларш.

ДIога цхьаь Iара, шен киснара хьаладаьккхина мерах хь
йовлакхе хьобжуш, мере луьйцуш, цунах чам бохуш «Мохьма
«ХIийжан» цIераш яра цу тIехь, чилланан тайца тир йоккхуш,
кина. Мохьмад хIара ша вара, ХIийжан хIара тIехьийза йол
Мохьмад новкъаволуш делла совгIат дара иза. Цуьнца и
кIайчу тIергIан пасаташ, карнаш деллера ХIийжана цунна
тIаме хIоьттича майра летарг хилар хаьара цунна. ДоьхьалIу
тура бIарлагIанаш — тIеман сурт: фашисташна, юккье чу л
шина а агIор тур лестош, коьртара касканаш цоьстуш, кортош
къуш, тухий белаш охьайоккхуш, гIодаюккьехула ши ах еш. Д
на цхьа полк хIаллакIйна церан декъашна тIехула лелаш. Т
кха сурт хIуттура майралла, доьналла гайтарна накха бун
орденаш а йолуш, тIом дIа а баьлла, ша юьрта чу вогIуш. «М
мад цIа вогIу!», «Мохьмад цIа вогIу...» — бохуш, кхаьнаш
хуш. ТIаккха шена дина ловзар. Оцу ловзаргахь шифонаш тI
доьхьал а луьйцуш, шег а схьахьобжу ХIийжан...

Сайд-Мохьмадна «лекъаш дина кIорни» олура лулахой
ВорхI йол йинчул тIаьхьа, дай-наний доккха хилчи вина вара
Йижарий маре ихнера цуьнан. «Дагочу дечигана, докъарна хI
дийр ду техьа цара?» — бохуш, уьш дагахь бохкура Сайд-Мохь

[illegible]

Түрү а диня юкбахайтира Сайд-Мохымада и керт. Ткъя
дуньа хан ялале эскаре ваха дийзира цуьнан. И серий
динияна Юхкуш дара. Бйаьсте яьлчи керт яр Сайд-
Мохымада дена тIехь дисира.

■ **директ ойласш:**

Далла хас-хасна тѣхъ дисна-кх цийнан дукъ хІинца. Далла хас-хасна тѣхъ дан иза мукъна волуш. Тахбикина гІо дан тахба, Адаи ира чохъ: уйтIахъ нуй хъакха а, хи дан а, хІу-ахъ а, келча кечбан а. Іабдаллина тѣхъ диснарг ондо гІул-ахъ. Ира хъакха еза, дечиг Іалашдан деза. Масане ду боърша-на гІудлакхан. Делахъ а, Іабдаллех тешна, цунна шенна, Іабди Іидарина пхьадолу гІуллакхаш. Уьш-м хъаха бу дечу Іабдин аралур болуш. Мангал а хъакхалур бу, кесарара Іабдинлур ю, кханчанап далур ду. Йол цІа яхъаш, ворда Іабдин бусттш Іабдаллина гІо далур ду. Бежнап Іалашдан Іабдинлур бу. Бакъду, Тахбикас суна сагатдийра дац аьлчи и Іабдин Ціа дІа ца яла, суна гуш біаьргех хи ца далийтира цо. Іабдинлур сина дара собар.

«Клант ледара ма хилалахь!» — кьоначо санна элира. Делакъ
— «Клант ледара ма хилалахь!» — ...«Клант ледара ма хилалахь». «Мел
ду напас суна тиджиллинарг. Хира вац ахь дечу ла
м хумма а ледара. Шек а ма яла хьо, Тахбика, клант
йовхь!ааржа хЮоттарна кхерам бац хьюна. Фаши
Хара йовсарш! Со кхеро, со изшо ницкъ мичара хир
Цери да валла хьакхийца. Дела мостагий!.. Хуур
со доьхалхЮовттича. Дега-м жижиган ду, тоьхча герз
Амма майралла, доьналла сан сица ю. Садолуш бен
ац хам бац шун фашисташ!..» — бахара цо

Масане хуьлу ойланаш. Ойла чехка ма ю. Б!аьрган пехале ворх!е а стигала кхочу иза.

Хьийзина, кхирстина Хансолтин ойла Яхина т!ехь сонун Яха! Мискачу стагна саг!ийна лун шай санна ахьа пхьа б!аьца йина, ела к!ежна, гайтина цергаш. Хьо а хьаха ю баьдлачу К!оштина юьсар. Астаг!а а ву, б!аьрг баьлла а т!ла, арми ца вуьгуш висначу цуьнга, т!арг!а к!аьжбечу бей дог а дохуш д!а йер-кх хьо, Яха. Аса х!ара раг! мел ю, лати т!аманна кечлуш, алаша а хохкуш, ахьа б!аьрг баьдлачу тига дог а дохуш д!алелар ду-кх вай. К!ошта Яхе безам вуйла хь!начу Хансолтина иза а вогура дага. «Дала бар бойла шун! Б!аьрг баьдла а хилчи, астаг!а а хилчи, дала тана иза воккхавеван Яха лур яц техьа цунна?» — аьлла, Хансолтина, мелла а цунах к!ахеташ ша хиларна цунна лууш. Бак!ду, Яхица шен йоза хир ду бохург даго аьт!а дуьтура цунна. Хиндерг, даго хьохаш хуьлуш а ца хуьлуш деллера Хансолтийна. Мацца а цк!а Яхех шен нускал хир ла хеташ вацара иза.

Иштта ойланаш а еш, Хансолта шен говр ц!ан!еш воли нахь **омра** хилира:

— Рота-а, строй! Оседлай коней!

Шерипов Асламбекан шичо Салмана, Гайрбеков Мусел дилларца Гебартойн махка а вахана, Гебартойн, балкарий к!ан комиссариатехь дийца а дийцина чергазийн х!ух йог говр ялийнера Нохч-Г!алг!айн к!аьсттина йолу дошлойн кхулуш. Шешан г!араваьлла волу граждански т!еман тул Калмыков Бетал санна Шерипов Асламбек шайна вуьйца а шаьш иза вевзаш, сий деш хиларна а оцу халк!ан турпалхон ша шаьш долчу веъчи йохь к!айян лиира Гебартойн х!анна. Цу т!е нохчий-г!алг!ай шайн долчу гуллакхца, оьзданца дика к!онахий, шешан вежарий хеташ болчу цара, 400 т!аха йолчех 3 шарний — 5 шарний юкк!ера хенаш йолу говраш. Оцу 400 говрах говр яцара Хансолтига к!аьчнарг. Аьлти к!ошчу Хеммарзин говр яра, т!аьх!ара аьтту ког к!айн а болуш, а юкк!ехь сет а долуш. Военкомато яйитинчу комиссино эскар говраш хоржучу хенахь магийна яра иза. «Экстер!ер... сухоституции, на лбу звездочка, сухая голова, шея тонкая...» — комиссехь болчара дуьйцацух ца кхеташ лаьт!ачу Хеммарзаш т!е куьг а тоьхна, — «Конь пойдет, хозяин»¹ — элира матера веъначо.

«Х!ун боху цо?» — аьлла, хаьттира Хеммарзас цигга ю лаьт!ачу юьртдега.

— Х!ан говр эскаре йига мегаш ю.

— Х!иницца д!айига бохку уьш?

¹ Говр мегаш ю: х!аьж юкк!ехь ц!ет, ютк!а г!орта.

James J. O'Leary.

«...Тодарна й гойтуш со говр хьовзо воллу. Ала! Тодарна йодика еш хьовсуш хила» — аьлла, говраш хьовсуш говр хьовзийра Хеммарзас.

References

Умар мени элликчү беречуьнга ло ала боху.

Веъначу векало вела а кѣжна: «Понял. Будет элира.

Хеммарзас кхийна расха дин бара хІинца Хансолтига. «Хъаъжа юккъехъ сет а долуш, тІахъара аътту ког кІай а болу расха дин, болчу дас дика Іамийна бу. Дикачу берло» бохург Гайрбеков Муслиме кхечира. Цо командирам диллина массарел а тІахъаьлла волчу Хансолтига болу дин.

Строй² дІа а хІиттина роІера занятеш йинчул тІахъа са а даийтина, йол луш а, хІоъ белла а, иза юза а йинца хи а малийна ша ваьлчи командире говр хъовзо пурба да Хансолтас.

— Хансолта, говр хъовзо пурба ло аса. Амма тІаме дІа а тале говран гІорта кагъян я хъайн ност кагъян пурба па до.

— Со ладугІуш ву, накъост командир! — аьлла, сурчу пІелгаш дІа а хъакхалуш, чест луш куьг хъалалецира кхас.

Нуьйр тІе а тиллина, бухкарш а кѣвлина, дуьрстанан говрана бага а йоьркина, гІортанах дай куьг туьйхира цо.

«Хъо мухачу беречуьнга кхаьчна хаа дезаш ду хъан дена дара ма хилалахъ, Стелахаьштиг!» — элира цо шен дин шуш.

— БисмиллахІирохъманиррохъим! — аьлла, Суьйра кхалахрчу шерачу майданехъа дин дІахийцира цо, чуькІа хъаьвзана го а боккхуш, дехъий, сехъий охъа а лелхаш. Бат даьккхина тур гІода юккъера цергашца схъа а лаьцна нуьйра ирахІоьттира иза. ТІаккха и тур аътту куьйга мукъ а лаьцна ваьхъ кхарстийра. Тур каде батта чу а доьллина, ша лаьцна кхоссавелла гоъ тІе ирахІоьттира иза. Ша говраца пелхъуьна лийна ваьлчи, хаьхкина йогІушехъ луьйтанаш чуьра ши кон ла а баьккхина, шина а куьйга схъалаьцна нуьйран хІоъ тІе луш, гІайби тІера дегІ а айдина говран гоъ тІе хиира Хансолтас. ТІаккха говран гоъ тІе ши куьг а тухуш кхоссавелла лаьтта шира.

— ҚІант, муьш тІехъ пелхъо валалур варий хъо? — элира сайтов Саккас.

— Валалур вара, накъост капитан! — элира Хансолтас.

— Оцу говраца дан кхин хІума дисирий хъан Хансолтас аьлла, хаьттира, говр хъовзочу хенахъ хъожуш, цунах воькхон хиллачу Бекмарзас.

— Хаьхкина воьдлушехъ бергех ленаш тоха ца хъаьккх Бекмарза, — аьлла жоп делира Хансолтас. — ХІара говр доьла хиллачу дега, со муха бере ву дІахоуьйтур ду-кх аша.

¹ Со кхийтира. Изза дийр ду.

² MorIapa.

МАМЕХЪ ЭСКАРЕ ДОШЛОЙН ПОЛК

Дивизионна болчу дошлойн дивизехъ нохчий, гIалгIай
ТIу дивизехъ бара эрмалой, жуьгтий, оьрсий, суь-
бартийн, гебартой, балкараш, адыгейцаш.

Партийни организацис а, Совнаркомо а динчу
командование фронташкара нохч-гIалгIайн дош-
лойн дивизионна нохчийн, гIалгIайн кьоман болу ко-
мандир работникан а. Уьш бара тIом болабеллачу
дуьйна тIамехъ лаьттина а, тIом бан Иемина
Татарин старши политрук Кортоев Джабраил, капитан
Татарин маьор Абдиев Японец, капитан чинехъ болу Ах-
медов Матаев Маташ, Висаитов Сакка, Висаитов Мовлид,
Матаев а.

Майна 1941-чу шеран 22-чу июнехъ, тIом болалуш,
Украинехъ дозанан йистерчу, инарла Малеев коьр-
донной дивизехъ эскадронан командир вара. Майра
Матаев а, хаьз куц-кеп долуш а стаг вара иза. Бак-
караш пIаьхьашца, массо а тайпа герзащца цIе, даш тIе-
малла болу фашисташ юхабетташ буьрсачу тIамехъ
болу старши нара Мовлид. Фашисташ цецбохуш майра а,
Татарин Мовлид коьртехъ волу дошлойн эскадрон. Хьера-
тин чухаьхьинчу немцойн атакаш дуккхазза юхайоху-
дон тоша, тIом болабелчихьана дуьйна набъяр, садо-
тIамехъ диктара уьш. Бакъду, тIом болабеллачу хьал-
лаьхь, от шари дина договор а дохаш, тешнабехкаца
фашисташ тIоматар бахьана долуш, церан баккхийчу тIе-
малла доьхкалонаш ян аьтту боцуш гIаланах, ярташ
болу фаура Советски Союзан Эскарш. Белсах чов хилла
болу иннин госпиталехъ а Иллира Мовлид. Белсах чов а
болу тIамехъ баккхинчу толамна ЦIиэчу Байракхан орден
болу Чош пIарина яьлчи, инарла Бок коьртехъ а волуш,
Татарин тIоматар долчу немецки эскаршна доьхьал тIа-
малла болу ордоникан Горковн 206-чу стрелковой дивизи
болу Матаев.

Матаев Мовлид невзина волчу Горшковс, тIамца развед-
очу батальонан командир хIоттийра иза. Дукха чолхе хье-
матIура Висаитовн тIеман дахарехъ. МостагIчо го лаьцна
болу изерне киртигаш Итталора цунах. Амма каде а,
болу доьхьаш а хиларца, шен батальонаца муьлхха а доь-
хьаш, фашисташ эпош, мостагIчун гуо хадош чекхволура иза.
Патахъ, Аюьски хIурдан йистошца, тIемаш беш Къилба-
н дивизионна хьаьгIертара фашисташ.

Аюьски хIурдан бердашкахъ бечу тIамехъ шозлагIа а чов хил-
ла Мовлид. Куьг а дахьийнера цуьнан, Ростов гIалина гер-

тахъ, аренан госпитале охъавиллира иза. Куыг юххъа а дахъ
тигорске госпитале схъавалийра Мовлид. Цигахъ ита
нахъ Лаха-Неврехъ ехаш йолу нана тлаъхъяхара цуна
эскаре новкъавоккхуш шен бляргех хи далийтина яцара
тахъ яхъ хиларна а, кIентан дог шех ца лазийта а собар
нар хилира цуьнан.

Пятигорск госпиталехъ дIайирзира Мовлидан чон,
дахъийна куыг а. Цигара араваълчи, шен дагна хьомечу, III
къаьсттина йолчу Нохч-ГIалгIайн дошлойн дивизи хъагIий
сайтов Мовлид.

Немецки фашисташна дохъбал тIаме хIоттале III
ГIалгIайн дошлойн дивизи расформировать¹ йира. Цунахъ
ра шешан лаамехъ эскаре баьхкинчу дошлойн полк а, дивизи
255-чу добровольчески² дошлойн полкан штабан ита
хIоттийра хIетта Пятигорск гIалин госпиталера, чевнаш а
на, араваълла Висайтов Мовлид. Полкан комиссар хIоттийра
даев Мохьмад. Полкан командир хIоттийра кадровый маьр
диев Японец.

1942-чу шарахъ март бутт чекхболуш малх хъаьжна
нера де. Дошлойн полк могIара нисбеш дIахIоттийнера
лийца полкана караелира Циэн байракх. Полко дуй бийра
тина а, советски халкъана а, Даймахкана а муьтIахъ а, теш
хила.

Полкана байракх караеллачул тIаьхъа кхо де даьлличу
Советски Союзан Маршал волчу Семен Михайлович Бу
омар а дина, 17-чу гIалагIазакхин дошлойн корпуса чу сийра
диев Японец коьртехъ волу Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк
дошлой корпусан командир вара инарла Малеев.

Полк эшалонач тIейоттале шен ненан Iудикаяна Лаха
вахара Мовлид. Цхъа де-буьйса даккхан бен кхин хап яцара
нан. Са ма-тесси Терке блярг тоха Терка йисте вахара М
«Кхин гур я ца гур а ца хаьа...» бохург дара цуьнан дагIахъ
ра а санна бухара гIум сийсош, маьл-маьлнехъ бурош хьийсош
тулгIенаш керчош, тийна охьадогIура къена Терк. Шен бера
Терка йистошца уьдуш, шен ловзар дагалуьйцуш, вехха да
Мовлид.

Теркал дехъа лаьтга лубста хьун: даккхийра мехнаш
таш, берда йистошкара куьйса эрз — и ерриг тийналла туш
Мовлида ойла йора «Ма тийна ду кхузахъ!.. Ткъа, хIара
тийна догIучу кхечу хин Танаисан, Донан берда йистошка
са тIом кхехка. Фашистех леташ бу салтий. ХIара тийна
хош, паргIато дIайоккхуш, дохо гIерта-кх уьш адабийн ма
дахар, ирс. Цигахъ лелхаш ю буьрса яккхий тоьпаш, лелза

¹ ДIа-схъа йийкъира...

² Шайн ламехъ эскаре баьхкинчийн.

Тамаша хьовнуш, огуш, цовсту лаьттан букъ.
Дегаро дегато латта, х'аваъ. Дошан дар-
буш, алаш бу салтий.

Дарбуш, адамийн мотт цунна хууш санна,
Дарбуш Мовлид:

Дарбуш хьо, бос сийна къена Терк! Нана-Даймохк
Дарбуш воьду. Марша Йойла хьо!

Дарбуш а баша: «Шек ма яла хьо сан нана и йовсарш
Дарбуш а баша, со кестта ц'авоьрзур ву, дала
Дарбуш, шен пенан Юдика а йина, шен полке схьа-

Дарбуш араволуш: Дага, ледара ма хилалахъ.
Дарбуш хьо, — элира Нанас. Амма шен б'аьр-
Дарбуш цо т'амте воьдучу к'антана.

Дарбуш а баша: «Блахаллин а, политически а кечамаш
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-
Дарбуш а баша: «Иттаеллера штабах. Х'унда аьлчи мо-

— Ткъей кхоъ шо-бохий ахъа?

— Бо-о-ха! — «пох-х-х», — аьлла, багара цу дӀахьийна мада. Гондхьарнаш бийлабелира. Уьш бийлабелчи шен баййта барт биныйла хьӀна:

— Шун да валла хьакхийца! Соьга цу баййта-м шу! — элира Хьамида, вела а луш.

Иштта цхьацца забарш йора пулеметни взводехь баьт солтин накъосташа а. Хаза забарш йолуш вара Хансолтин кьост Масхадов Ӏумар а, Хасанов Ӏабдулрешид а.

Хансолта хьовзо дагадеьначу Ӏумара:

— Нойцалла ма атта лелор дара ахъа, Хансолта, — вайц

— ХӀунда бах ахъа?

— Ши бӀаьрг иэхь доцуш бу хьан. Нойцалла лелош пӀаьр муххале а лаьттар вацара хьо. Баьрчче хьала а ваьлла, тӀехула пхьарс а баьккхина Ӏен волчух тера ву.

— Моцах цхьаь говрахь стунда волчу вахана боха, тӀаь догӀа а, долуш. Нойцалла лелош хоттала охьавосси кӀар даьлла, говро накха тӀетаӀийна кетӀара зӀар дӀа а харшони нуц. Де дика а дина нуц чоьхьаваьлчи:

«Ца хаьа суна кхин дерг. Вайн нойцан ши ког бекьа а аьлла стундас шен зудчуьнга.

«Тамаш а бац, рагӀу кӀелахь воьссира со говрара охьа ла нойцо.

— Ма хӀокхо ца ден дерг дацара иза, — аьлла велаьттар дурешид.

— Ахъа-м рагӀу кӀелахь воссар дуйцу. Со реза волчуш нислахь стунден уьйтӀахь говр-м хьовзор ю неӀар сарӀех пӀаьр йобттуьйтуш.

— Далийнчу нускална реза а ца хилла дохковалахь кӀаь ду ахъа?

— Сайна тӀиехьа говран гоь тӀе а хаййна, стунден уьйтӀа а йигна охьакхуссур ю-кх, — аьлла, велавелира Хансолти

— Зуда гӀониг нислахь нойцалгӀа ца воьдуш Ӏен гар ду.

— Мегар дац, дера, ненахошций, стунцхошций гӀиллаьттар лош верг кьонах ца лерина.

— Нойцалла Жаьнтмара санна лело деза?

— Цо муха лелийна?

— Кхечу эвлара зуда ялийна Жаьнтмара. ХӀинций-хӀинний хуш нойцалгӀа ца воьдуш шо а даьлла, итт шо а даьлла, тӀаь а даьлла.

«ХӀара йоӀ-м йогӀура наггахь ден цӀа. И нуц хӀуи ден хьа? Велла техьа, висан техьа?..» аьлла, бугӀни вордана волчу догӀуш хилла стундай, стуннаний. НойцалгӀа вахде маран йоӀ кхьӀна, кӀант а кхьӀна, чоь юьззина бераш а йоӀе, кӀанте шалгошца йол хьала а кхийдайойтуш, кертан

Жылтмар, бегига куйнан бохь чекх а
бохь бохь а пелла.

гарниг» аьлла дIагайтa хаза а, духарца кечъелла а хьа. Амма ша цулла эшна хила ца веза.

— Тойсама шена аьчкан цергаш тохийтинера. Цаьрца хьагI йолуш волчу лудатера на тIехтоьхнера. «Ледара кьонах ву хьо. Хьо ледара на хьайна аьчкан цергаш а тохийтина, зудчунна дашо цергаш тур яцара ахьа» аьлла. «Ма хIумма а ца хаьа хьуна дашо цергаш сайн доьхьа тохийтина аса» — аьллера. Иза елаелчи цуьнан багара дашо цергаш суна го цунна велаелчи а, оьгIазвахна вистхилчи а сан багара болчунна цунна го, суна ца го.

— И бакъ-м хьаха лийна.

Иштта зударий бийца буьйлабелла, забарш тIера мелах дора цара.

— Бага дашо цергаш ца тухуьйтуш когах ленаш тухуьйтура аса-м, — элира Iумара.

— ХIунда?

— Яцо. Яца а ца еш мукъа йитна зуда, ши паларца боьल्लीна, корах ара а хьобжуш боьрша нахе бIаьрг бети суна.

— Тхан ден вашас олуш дара иза-м. ЦIентIехь тухуьйта деш мукъа лелаш ерг бен зуда иьгIнна гIура яц.

— Битал и зударий. Зударийн кхел ечохь дац ваьш тIа. Тоьпан цхьамза а, баттара тур а ирдан деза. ТIом ала ла, ца леш цIехьа дерзахь, зударий хержа а, бало а вай.

ХIинца тIамана кечлуш болчу церан дахар тIеман сина хьаьшна дацара.

Шайн дайша олуш хезнера царна: «Сингаттаме шу тар стеган эшар ду. Стаг ша декхарийлахь ву сингаттаме иза эшо а. Лазар хилла ца Ia стеган мостагI. Стеган мостагI кIадо ю.

«Хьо стенга доьда? — аьлла, хаьттина некъахочо БогIдаде доьда пхи эзар адам ден», — жоп делла цо. Цуьн хан яьлчи юха а доьхьалкхетта некъахо цунна. «Ахьа ма БогIдада пхи эзар са эца доьду, ахьа шовзткьей итI эца эца», — некъахочо шег аьлчи: «Аса айса дуьйр ду эзар эзар адам дийра, цул сов долу адамаш «Ун догIу» аьлла кхераделла делла», — жоп делла уьно.

Немецки фашизман ун кхерам тувьсуш делахь а, Британ пехь, кхечу фронташкахь а, шайн майралла, доьналла, гойтура вайн Даймехкан яхь йолчу кIенташа. Римляна шен майрчунна Пета Тразеяна ирахьолла суд йичи, цуьнан даг чуьра дIабаккха, цунна гуш: «Хьажал со лаза ца йолла, ша шена шаьлта Iобьтина боха. Дошлой тIеххийзан меххарша шаьшна тIеххийзачу кIентийн кхерам дIабаккха»

...аьххъара деш-

«Толам бакхий дерзалаш
хушвар ду». Цца ладобгийла йолуш цхьа кӀеззиг
и нон сипаттам гучубаккхар осалалла хеташ,
и сипаттаман дег чу ца битархьама йора кӀенташа

1980 март баттахь Суыйра-Коуртара меттахъяьккхира
 Министралла юххехь тӀеман позицеш схъалецира

...командир Советски Союзан маршала С. М. Бу-

...иногда С. М. Буденный. Хетарехь гелвинера иза
...иногда ...лабтачу тЕман хьелаша. Аьтту
...иногда гиллакхехь эсала вистхилира иза. Ви-
...иногда.

— Ах, ах! Мах хадабо ахъа Нохч-ГІалгІайн полкан?
— Ой, на иакъост маршал. Дуьззина жоп луш аса дІа-
— Ой, оуи поди мостагІчух лата кийчча хилар а, фронте
— Ой, хилар а — аылла жоп делира Висаитовс.

...you're not?

маршал — элира Имадаевс.

Царна-шана дийнахь шу долчохь хир ву со, полке
 царна-шана кӀамел а дийр ду. Цкъачунна болх бе цаьр-
 цӀаьр цӀаьр цӀаьр. Царна-шана царна граждански тӀом болчу
 царна-шана ларш церан дайша тӀемаш муха бина.
 Царна-шана шуь турпалхочун лам чуьра схьаваьлчачу нохчо-

Шерини — жоп делира Имадаевс.

[illegible]

А шийт аштин, хлора, дошлочунна шен-шенна иза во-
доса вондодуш кечвала лиира. Туыйранахь санна, хал-
вашиарикахь, киношкахь, яздархойн произведенеш-
ка вонна на хезнера царна Буденнех лаьцна дийцарш.

Цунна даьхна иллеш, эшарш. Ткъа, цуьнан мекхаш а даьхненна девзаш дара. Граждански тIом болчу хенахь Буденный гуш а хилла больнице охьавижчи Михаил Иванович Бабаша хиллера цуьнга хьажа. «ХIун хьал ду хьонгахь?» — аьлла, Калинина шега хьаттича: «Корта а даьхтуьлуш лаьтта. Хетарехь урс хьаьккхина дIадаша даьхлера Буденнес. «Корта дIабаша аса бакьо ло хьуна даьхкхаш дIадаша бакьо ца ло. И мекхаш дуьненна а даьхна аьлла, и мекхаш ца дашийтина Калинина цуьнга.

Висаитов, Имадаев Буденный волчу штабера схьавесина лагIчу дийнахь полке веара Къилбаседа Кавказан фронтан начальник инарла-майор Воробьев.

— Полк хIун деш ю шун хIинца? — аьлла хьаттича Висаитовга.

— Накьост инарла-майор, полкан лични состав бIадаьх замах лаьцна комиссаро йобшучу лекцига ладугIуш ю.

— Мичхьагахь?

— Полк лаьттачу меттехь, хIоккхуза, гена доьнуш инарла-майор.

— Цхьана сохьтехь маршал Буденный ву кхуза схьавесина луш шун полке хьажа.

— Полк дIахIотто кхуьар ду тхо, накьост инарла-майор жоп делира Висаитовс. ТIаккха омар дира полкан дежурни тревога ло, аьлла.

— Дежурниче полк гулъеш зурма лекхира «Ту-ту-ту-ту-ту-ту!» аьлла.

Висаитов а, штабан начальник Алханов а инарла-майорин строй дIахIотточу вахара. Шен сахьта тIе хьаьжира Висаитовга.

Нисса вуьрхIитта минот яьлчи буьззина шешан тIеьх саьшца сборный пункте дIахIоттира старший лейтенант Александров еви 4-гIа дошлойн эскадрон. Кхин хьиз ца луш дIахIоттира а. Динна дошлойн полк могIара дIахIоттира 25 минуте.

Инарле пурба а дехна, шен сирчу дина хира Моьнн ронаш могIара а нисийна, инарла Воробьевга полк могIара хIоттина строевой смотрана¹ кийчча хилар хоуйтуш ронаш могIара цо.

Сихонца полк дIахIотторна реза хиллачу Воробьевга бIадаьх элира Висаитовна а, штабан начальникна Алхановна а.

Полкехь нисса ах дошлой бара оьрсийн мотт ца хууш И хьаттинчунна гIалатбовла тарлора уьш. Бакьду, кхин дошлой ледара а, осала а бацара дошлой. Шайна тIедиллинар саьшца кхочушдора цара.

Хьажа воьгуш верг Буденный хилар массарна а бокьна бара. Иза вуьйцу хазар бен цкъа а гина вацара Висаитовга.

¹ Инспекторски талламна хьовса могIара дIахIоттор.

еллера ГІараваьлла волчу дошлой-эскаринь маршалан С. Б. Буденнин. Ткѡа хІинца Советийн махка тѡхъ а пѡхъ кхерстош, гІаланаш, ярташ ягош чухъаьдда воґлчу лугучу а мостаґчо — немецки фашизмо деш лаьтта зенаш тора. Нохч-ГІалґІайн дошлойн полке ша хъаьжчи доглазара аґра а, кхоам а хеташ. «Екхаелла яхъаш, кура а, майра а чѡхъа цехъ доґІамаш, догу беснаш... Хийла кІант вужар вукаш тІеман арахъ... Ма кхоам бу-кх шун... ма кѡа ду-кх шун... гІаш, шу маьрша цІакхачаре сатуьйсун цІахъ биснаш аґра пойн...» бохуш ойланаш йора цо. Оцу ойланийн кІоргош цуьнан эсала, гІиллакхехъ вистхилар. Цунна даґансара аґра вуьйцуш волу Александр Македонский. Тіом чѡхъаьдда аґра мехъ байанчехъ кѡа а, кхоам а хеташ «ахІи» олий волаш аґра иза. «Хьо хІунда воьлха, хІай сийлахъ полководец?» — аґра га хьаттича, ша хІунда воьлху дІадуьйцуш хилла цо. «Пѡхъ учу салтехъ кѡа а, кхоам а хъайна хетташихъ эскарш хІунда аґра ахъа?» — аьлла, хьаттина цуьнга. «Аса эскарш летало аґра къизчу паччахъаша шайн дола доккхучу деших, детех, хъаьхъа Іебаш, цара лоллехъ, Іазапехъ дахкочу, мацаллий, ушнхъ лаьттачу адамехъ кѡа хеташ, ушн оцу къизачу Іазанахъ аґра баха. ЦІий-хъацарца лоллехъ бацарал, сий дайна Іазанахъ аґра рал, маьршачу парґІатонехъа кѡуьйсун цІийлахъ балар аґра тоьлуш», — аьлла цо. Ткѡа хІинца хъозанан бен бохор аґра ручу кху дуьненчохъ адамийн хІусамаш йохош, хала гудонш хамаш бохор, ярташ, гІаланаш ягош, адамийн цІий Іеман аґра болу фашисташ тІамца бен эшалург цахилар, тІамо бен Іазап цахилар хууш вара Советски Союзан Маршал Буденний аґра цунна фашистийн Германи ницкъ болуш хилар а, цунна тІамо лам боккхуш дуккху а цІий Іано дезаш хилар а. Амма Александр Македонски санна «ахІи» бохуш ца воьлхура иза. Къайдаш аґра деш кийрара дог доьлхура цуьнан.

Шена тІаьхъа хІиттинчу инарлашний, эпсаршний тІамо вирзина вистхилар С. Б. Буденний:

— Слушайте, товарищи генералы. Это хороший полк. Мы действительно смотрел на сияющие лица бойцов, на их brave лица. Они храбро бить фашистов! ¹

Чубузуш лаьттара малх. Тийна яра бІаьстенан суьйре аґра мохк-бегош санна генара схъахезара тІеман кѡра аьзнаш аґра доьхъ-доьхъал хІиттинчу меттехъ, фронтан моґІаршкаш аґра дакьошкахъ, позицешкахъ еттачу яккхийчу тоьлийн, кѡа охъаеттачу бомбанийн татанаш, лаьттой, хІаваой, хиший, хъаьший дІахудахъ кхачийна, даьржина лахделла кѡра аьзнаш аґра ушн лере халла схъакхочуш.

¹ ЛадогІал, нахъостий инарлаш. Дика полк ю иза. Со лерана аґра бІаьхойн екхаеллачу яхъашка, гуш вара цѡран куц, кѡп. Ушн майра аґра фашистех!

Кривая хвостовая вирзина:

...ирина! .. Кубань, Кубань! Сколько добрых каза-
ков, ирарк воинов ты родила и вспоила! .. — элира Бу-

дровина је а вирзина:

Подчиним кавалерийского корпуса генералу Погребовскому.

...решили реорганизовать полк! — жоп делира Висаи-

штабът чу и бахана къамелаш дира тѣман хъаьк-

тешкешин биѣа кѣоначу командиашна: тѣом бечу
ѣа ѣаѣашна тѣхъ куѣйгалла муха дан деза а, метти
ѣа ѣаѣашна, тѣман хѣсапаш муха дан деза а,
ѣаѣашна муха бовза беза а, цуьнан тѣлашо, тѣелата
ѣаѣашна муха яха еза а. «Мостагѣунна тѣела-
шо, ѣаѣа а, ѣа эшо, цунна тѣхъ толам баккха ни-
ѣа ѣаѣа. ѣаѣа цо шен кѣамел чекхдолуш.

— Ойра до Воробьевгахъа а вирзана, —
 — Ойра до Воробьевгахъа а вирзана, —
 — Ойра до Воробьевгахъа а вирзана, —

...маршал, — жоп делира Висаитовс.

— Чак на долу вайн кьамел. Щерпошта некъан ур-
ишчадуан вагонаш йьохуш заявка ло. Полк меттахъ-
ишчадин долу чоэш, шаьлтанах — кьоман духаран
длава и гIирс лар а бе. МостагIашна тIехъ то-
— бамар парадехъ тIеубуха оьшур бу и гIирс, —

...и воевода лопуш Юдика а йина, Краснодарехь
...и фронте птабе д'авахара маршал Буденный.

А чини дай, лика бевзаш хилла оцу кьонахчунна. Шен
хилла оцу кьонахчунна цо уьш, «граждански тлом болчу
хилла оцу кьонахчунна майра летта шун дай» олий.

...ири дий хастош аьллачу дешнаша вайн дошлойн
...ири дий хастош аьллачу дешнаша вайн дошлойн

— элира лейтенанта Шахгиреев Ахьмада-
— элира лейтенанта Оздоев Ибраһима.

...и Кубань, Кубань! Мел дика глалагзакхийн клентий,
...и хайн хих лабийна, ахьа.

Ізробили куўйгаллина кіел луш.

Иштта кѣамелаш дора, Буденный дѣаваханчул тѣахъ болчу дошлоша вовшашлахъ.

— Лаа лелош дац оцу кѣонахчо и мекхаш, — элира тас. — Буденнин и мекхаш хиларна, кѣонахчо бен уан а дацара.

— Хансолта — ахъа а леладехъа мекхаш, кѣонахъа велахъ — элира накѣостех цхъаммо.

— Мекхаш ца лелорах хинволчух кѣонах хир ву, ра Хансолтас.

Цул тѣахъа тылера элсарш а баъхкина, полкан минъ разделенешка а хъаъвсина тѣбуха аьхкенан гѣирс белира на: аьхкенан костюмаш а, пилоткаш а, эткаш а.

Июнъ баттахъ Нохч-Гѣалгѣайн дошлойн полк цѣрпоштан йоьттина, цѣрпоштан составаца, инарла-майор Погребной тина йолчу дошлойн корпусах дѣатуьхѣира.

Кѣаьсттина йолчу дошлойн корпусна чу йогѣура 115-гѣа тѣойн-Балкарийн, 110-гѣа гѣалмакхойн дошлойн дивизин.

Оцу корпусан командир инарла Борис Андреевич 1-й Первой конной армии 6-чу дошлойн дивизехъ, 2-чу бригадан пачальник хилла вара. Дегѣана лекха а, шовзткъах хир йолуш куц долуш стаг вара иза.

Дошлойн корпус хъуьнан юькѣчу каппашкахъ дѣахъа ра шен-шен подразделенешца. Командирашна хууш дора мостагѣчух шаьш тасадала дезаш хилар.

ДОБХХЪАРА ТАСАДАЛАР

Нохч-Гѣалгѣайн дошлойн полк цѣрпоштан составан аьхкетте дѣакхѣира. Вагонаш тѣера полк охъаяькххичул дѣакхаа дийнахъ некъ беш Жутов второй, Самохин яртан дѣакхѣира. Цигахъ цхъана дийнахъ садаьѣира бѣхачу некъа тѣачу дошлоша а, хоьхкуш ялийначу говраша а.

Цу суьйранна, иза дара 18-чу июлехъ Висаитовий, Имадаев шинге а штабе дѣа а кхайкхина омар дѣра, дошлойн полк меттахъакххий 158-чу стрелковой дивизин командиран полк Людниковн куьйгалли кѣел Похлебн а, Верхне-Курмоярски ницаш йохкучу метте дѣайига, аьлла.

Полк Верхне-Курмоярски а, Похлебни а станицан шенгетехъ дѣа а тарѣина Висаитов Мовлид, Имадаев Мохъмад а, командир Людниковн командни пункте вахара.

Полках шена хаа оьшуш дерш хитина ша ваьлчи, полк мандирна а, комиссарна а шен дивизи йолчоьхъ дѣахъа хъелаш а дийцина, карти тѣехъ меттигаш схъа а гойтуш, полк ка элира:

— Тхан дивизино дийнахъ дукхазза юхайоккху мостагѣчух

Ларгойта декхар ду Цимлянскехула мостагичун
сайдан назовийтар а, Донан аьрру аглор плацдарм
Шена шена Донан аьрру аглор Юхку Верхне-Курмо-
вской аэродром станицан йолчохь тЕман доьхьалонна
мостагичун дхал дивизии флангаш мостагичун ларош.
Ларгойта Донан сехьа ца бовлуьтгуш совцо беза.
Ларгойта тЕман тЕман латто беза...

Ларгойта тЕман Майорски, Похлебин, Верхне-Курмо-
вской аэродром дЕа-схьа а екьна, подразделе-
ния тЕман аьтто болу меттигаш билгал а йо-
мостадонна дЕа-схьа нисьялар муха ду толлуш
Ларгойта, Цимласв. Хора эскадронна тЕдехкира ца-
мостадонна

Ларгойта эскадронна шешан позицеш схьа а лаьцна,
Ларгойта тЕман кечамаш бира. Ларгойта цЕан, можан,
Ларгойта аэродром тЕхула кхерташ, яккхийчу
Ларгойта мостагичун дЕа-схьа, даьндаргаш шакарш етташ и
Ларгойта тЕман оконаш чохь тЕра дошлой. Курчалойн
Ларгойта тЕман окона хьалха тракторан чЕург а, шена
Ларгойта тЕман сьакхеттачу даьндарган татане наб
Ларгойта тЕман тЕман. Наб ма-озий гЕан гира Юсапана
Ларгойта тЕман тЕман-бер?!» бохуш, тЕра тоха шен ден да
Ларгойта тЕман самаваьллачу Юсапа мийра бетташ
Ларгойта тЕман.

Ларгойта тЕман Юсап? Охьалачкьа окопа чу, даьндарг
Ларгойта тЕман Хансолтас.

Ларгойта тЕман тЕман вац даьндаргах. ГЕнах сайн дедас
Ларгойта тЕман тЕман?..» — аьлла: Шена гина
Ларгойта тЕман.

Ларгойта тЕман Хансолтина а гинера гЕан. ГЕанна
Ларгойта тЕман, гЕан декхало олу дела, Хансолтас Юсапна
Ларгойта тЕман гЕан.

Ларгойта тЕман повкьаволуш цуьнан нанас Тахбикас аьл-
Ларгойта тЕман кхин тЕахьа ца йогЕу. Со хьуна тЕахьа а
Ларгойта тЕман, я кхераман киртиг тЕхЕоттича вайн
Ларгойта тЕман, цуьнан сурт ойланан тЕаьрлагЕхь хьай-
Ларгойта тЕман. Цуьнга хьайна гЕо дехалахь, иза орцах во-
Ларгойта тЕман ду хьуна». ХЕинцца наб озийнчу Хансолтина
Ларгойта тЕман хьалхаваьлла Ами а волуш, цуьна тЕахьа-
Ларгойта тЕман деп ваца Бойсхар а волуш Хансолтина тЕ-
Ларгойта тЕман «Хансолта, хьо кхера ма лолахь, шек дЕа а ма
Ларгойта тЕман долуш ду» — элира цуьнга. Цу шиннен сий
Ларгойта тЕман Хансолта. Хьала ца гЕаттавелира. Ша
Ларгойта тЕман цу шиннен изхь хетта хьацаран кЕур хиллера

Ларгойта тЕман.

Хансолтех. Юсапа аьчкех мийра бетташ дохучу татийна
ваьккхира иза. Шена гина гІан Юсупна ца дуьйцуш
ликаший диканиг дойла, хьан корта даьндаргех а лин
элира Хансолтас, вела а луш.

ГІаккха Іумарца забарш ян волавелира иза.

— Іумар муха хета хьуна лата кечдалар? Немцойн
тІейирзича са кІажийн пхенашка-м гІур дац хьан? —
солтас.

— ГІура дац Хансолта, немцойн пхьераша воьннах
каш бен юй уьш. Гранаташ кІел кхиссича «хушт-пушт пун
совцур ю.

— И жІалеш герга кхаьчнахух тера ду. Стигалан
белла цу агІор, — элира Хансолтас, Малхбузехьа агІор
жуш.

Немцойн кеманаша мосуьйттаза бомбанаш йиттери
ру агІор Верхне-Курмоярски, Верхне-Яблочни, Цимлянск
лаьтгачу метте.

Іисар деш каравалийнчу шина немцочо даре дир, м
низированны а, танканийн а дакьошна хьалха хІоттийна
Цимлянск йолчухула сехьадевлла Донан аьрру агІор берья
меттигаш кара а ерзийна, Котельниково цІерпошта нем
схьалаца езаш хилар.

ЦІизчу эскаран артиллеристаша а, минометчикана а,
чикаша а сийна даш тІеланош дуккха а фашистах хІаь
Даккхийра зенаш хилира немцойн масех дивизина докх
йолчу 158-чу дивизина. Цу деношкахь Котельниково ст
эшелон салтий кхечира. 158-чу дивизера байина а, чени
а тІемалой кьестар бахьана долуш и керла балийнарш
визе белира.

Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк шешан позицешкара
ялаза яра.

МостагІчун атакаш юхайохуш 158-чу дивизии полк
лаьттарг гуш дара царна.

— Вай кху саьнгарш чу а хевшина Іерах гІуллак
хьа? — Лата ма-деззара лата мегар дац вай оцу фаши
элира Іумара Хансолтига.

— Сих ма ло хьо, Іумар. Цхьаь ца хууш вац хьуна
дир. Лата Іемина борз ю иза. И немцой охьаата хьай
кхачарна кхоьру хьо?

— РагІ ца кхачарна ца кхоьра. Моцах зуда яло
цхьанна хІун хилла хабий хьуна?

— ХІун хилла?

— ЙоІа хан йиллина, шена тІеххийзаш волчу кІанте
Шешан доттагІчунна зуда яло бахана кегий нах —
стий. Ша йиллинчу хенахь йоІ арайолу ларош, йоІ
тахь лечкьина хилла уьш. Цхьаь хьаьжкІаш чохь
йолчу

— Шена тлейоглуш яра боха немдойн танк. Чета тлейоглуш дохьхкина дохьхал хьаьдда ша оцу танкана к'ела а п'ел тлейоглуш яьккхира ша боха и сийна ц'е а латош.

— Анаьссиз яI, мел ч'ог'ачу болаташ вина хилла и ч'ог'ачу гранаташ лилхичи а, танк тлейоглуш яьккхира ша боха х'умма а ца хилла-кх — бохуш воьлура Iумар.

— Кхин а дийца х'уманаш хилла хир ма ду цуьна Хансолта. Цул т'аьхьа кхин йохиний цо танк?

— Цул т'аьхьа, чухахкаелла йог'лу танк гранаташ т'аьхьаваьлла эькхийра ша бохура. «Д'а иза а п'ел цо са велира...» бохуш дуйцура цо.

— Делахь х'ета, х'инца тасаделчи цо немцошна х'ун са деза вай. Кхузахь вуй иза?

— Ву дера-кх. Цо яьккхина окоп хьайна гича хуур дера.

— К'юрга яьккхина х'окхо?

— К'юрга яьккхина. «Х'ара иштта к'юрга х'унца х'аьхьа?» — аьлла, аса хьаттича: «Танк т'ехула йолуш са вайта» яьккхина ша бахара.

Эскарш Донал сехьадаха г'ерташ, мостаг'чо герман ишк' 158-чу дивизина юх-юха а т'елюьхкура полкаш. Дон бовлучарна еш йолу дохьхалонаш йохо Iалашо йолуш, п'ел цуьна хаддаза бомбанаш еттар немдойн кеманаша. Аьлла лой шек а бацара цара ечу кхиссаршна. Вайн эскарин яьккхий-тоьпаш, пулеметаш, минометаш етташ даккхий бовлучарна. Х'етте а кхин к'яр ца луш, шешан т'еман ишк' хиларна, Донал сехьа бевлира мостаг'ий. Вайн эскарин п'ел кахула чекх а бевлла, Котельниково ц'ерпоштанск'ан уьш лаца д'ахьаьлхира уьш.

2-чу августехь Iуьйранна эскарин командуюш ла — лейтенанта Чуйковс ша волчу штабе Верхне-Ильичевск' юьрта д'авийхира капитан Висаитов, полковник Людников д'агулбина дивизийн а, к'аьсттина йолчу бригадийн а командираш бара. Т'ех'иттинарш т'еман кхераме хьелаш а шек а вацара инарла-лейтенант Чуйков.

Сов дерш а ца дуйцуш, доцца аьлла, массо а командир х'юранна шен-шенна, билгало йоллуш, б'ахаллин декхарш тийра цо.

Т'аьхьара а Мовладина т'е а вирзина:

— Т'аккха, х'ун декхарш х'оттор ду вай г'араньча дошлойн полкана хьалха? — элира Чуйковс. — Шашки п'ел ку на танки марш-марш! Так что ли? ¹

Чуйковс забарш яхь а забарш ечохь дацара д'ах'иттина т'аьхьа а, луьра а, чолхе а хьелаш.

— Х'ьо жима стаг ву полкан командир. Мича к'юмаз

¹ Тарраш баттара даха, танкашна дохьхал марш-марш. Иштта дуй

Никто и не парла.

— А хуьхьа буй похчий?

— Похчий а, тIалгIай а йоьзткъа процент бу.

Никто и не парла, уьш массо а джигиташ бу.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина:

— Ина полу похч-тIалгIайн дошлойн полк хьан
— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

Никто и не парла.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

— А хуьхьа буй похчий? — а вирзина Чуйковс.

юхадевлла, уьш кхечу меттигашка дІанисдаллаш, тІа
мостагІий совцош. Вуьш Чиликово дІахІттаде.

— Кхочушдийр ду, накъост инарла.

Цигара араваьлчи Похлебин кІотарахь лаьттаху тІа
командни пункте вахара Висаитов.

Цу новкъахь дукха обозаш доьхьалкхийтира цунна
ра Верхне-Курмоярскехьа йоьлхуш.

Аьхкенан бовхачу малхо дохдинчу лаьтта, хІа, бовх
чу Іаьнарийн тов лаьттара. Наггахь бен морха йонун
гал. Малхбузехьара схьа хезара екачу моторийн, старт
тоьпийн, пулеметийн, лелхачу бомбанийн тата.

ТІом тІекхочуш, тІамо меттахдаьхна адаман шен
дІа а тесна, малхбалехьа схьаоьхура яккхийчу тоьна
яьлла лаьттачу, ворганийн, некъашкахула. Къена баь
зударий, бераш сингаттаме, яхьаш кхоьлина бара, Фир
наггахь бен яцара цаьргахь. Уьш карахь схьа па
йоьттинера. Ах деса, ах дуьзна галеш, тІоьрмигаш, па
тускарш, тІергІан одеялаш, метта тосу шаршун, ко
наш, берийн аганаш, дагарш, белаш, ведарш гихь, мар
халла когаш ловзуш, тІелделла догІмаш техкош, са
тІекхочуш лаьттачу немцошна шайн ма-хуьллу генерал

Тыловой подразделений командирашна а ца кабар
ла, хІинца шаьш хІун дан деза. Баккхийра ницкъаш тІе
шисташа хаддаза бинчу тІамо кегорал совнаха, моста
чекх а девлла, Къилбаседа Малхбалехьа дІадахаро тІе
йохийнера церан.

Висаитов Майорски юрт йолчухьа дІавахара. Нан
герга кхаьччи шиь грузовик а кхийтира цунна доьхьа

Грузовика тІехь волчу шофери хаам бира, мостагІи
Похлебин кІотара чу а летта, мостагІа юхавоккхуш
салтийн цхьа рота царех леташ ю аьлла.

Висаитовс машин сихонца Похлебин кІотара дІаера

Грузовика тІехь волчу шофери ма-аллара мостагІа
на хиллера Похлебин. Висаитовс омар дира Дзабнен
на латтош йолу 4-гІа эскадрон Похлебин кІотарна кІа
зехьа агІор тІамна кечъйй дІахІоттае аьлла.

Шен полке юхакхаьччи Висаитовс штабера дІа Чубе
фон туьйхира немцойн танканийн йоккха колонна
станцехьа дІайоьдуш хилар а, фашисташа Майорский
кІотарш дІалацар а хоуйтуш.

Инарлигара бакъо а яккхина Висаитовс разведчи
тира, Котельниковехь долу хьал ма-дарра хаа луш
бан.

Автоматчикаш цига дІахьовсийнчул тІаьхьа Висаитов
хара кхечу грузовика тІехь. Юьртана ах километр
кхаьччи, машин элан рагІна юххехь саца а йина, тур

Джонжон, цу киртахъ немцой бу ала къаьсташ хіума
дѣла гергаш а дацара, цѣ летта догуш цѣ а,
Джонж а шеско йоцуш дара оцу юьрта чу нем-

цой юьрта.
Джонж а юххехъ а йитина, взвод шина декъе а екъна,
Котельниково юьрта чу хъажийра
Джонж а тоба Церпоштанекъа юххехъ лаьттачу бут-
та дѣлаша го боккхуш, тѣехъашхула а яьлла, нехан
Джонж кирта юккъе чуяха езаш дѣакъаьстира.

Джонж а вала, турмалца хьожуш вара Висаитов юьр-
та дѣлаша лѣттаховлу я ца бовлу.

Джонж дѣла болчу машенна, цѣрпочтанекъах дехъа во-
дѣлаша боккхуш топ туьйхира, клелонаш йина, къайлехъ
Джонж а вала. Машенах цѣ летира. Цу тѣра
Джонж а вала, аьчканекъ аьбеш бинчу валаца къай-
Джонж а вала, тобанах болу салтий, эьла йистерчу
Джонж а вала, юьртахъ берталбийшира, йоккха-топ яьлчи,
Джонж а вала, Оцу мишоташкахъ цѣа чуьра араваьлла
Джонж а вала а кхачийтина:

Джонж а вала, тѣе автоматаш лаьчна, герз схъа а
Джонж а вала, каравалийра разведчикаша. Мовлад волчу
Джонж а вала а вала.

Джонж а вала, шайга хьаттинчунна жоп ца луш, ца вашарха
Джонж а вала немцочо. Мовладана немцойн мотт ца хаь-
Джонж а вала, цуьнца цуьнца болчу тѣемалойх цхъа а ва-
Джонж а вала а ца хаьара я оьрсийн мотт а, я нохчийн

Джонж а вала, оьрсийн маттахъ а ша хьоттуш долчунна
Джонж а вала, павашаран кеп хіотто ваьлчи, оьгѣзваханчу
Джонж а вала а вала:

Джонж а вала, шу зуьдан клезий?! Ас къорѣанор са дѣа-
Джонж а вала, шушшинен! Отвечай суккин сын! Что у вас здесь
Джонж а вала, тѣе мохъ туьйхира Висаитовс, ах нохчийн, ах
Джонж а вала.

Джонж а вала, даре дира Котельниково станцехъ долчунна.
Джонж а вала, шайгалтий а, пхиъ танк а хиллера цигахъ.

Джонж а вала, хьирда стиглахъ. Схъа гучудевлира фашистийн
Джонж а вала, болчу немцоша ракета кхьоссира стигла
Джонж а вала, детникашна шаьш станцина юххехъ йуьллу и
Джонж а вала, хьуьйттуш.

Джонж а вала, кема дара тѣхула хъавзинарг. Шайчара юрт
Джонж а вала, бомбанаш ца тухуш цу юьртана тѣхула го
Джонж а вала, дахара уш. Котельниково юьртана герга,

Джонж а вала, прѣаьлхити.

Джонж а вала, клезий! Хіун ду кху юьртахъ?

цхъана майданна тІехула а хъаъвзина юхадахара кези
цхъаъ, и меттиг зуьйш, охъахира. ВисаитовІарна
иза кхоъ-йиъ бІе метар хиллал бен. Шиъ немцо дара
а витина, кема долчухъа дІахъаъвдира уьш, иза гІагІа
чикаш йийсаре а балош кема схъалаца дагахъ.

РогІа тІехъара схъа гучубевлла, тІехъаъвдда богІу
чехкка кабинни чу а хиина, кема хъалагІаттийра
накъосто ВисаитовІар болчу агІор схъа пулемет туьйзира.

Мовладан накъосташа автоматаш туьйхира кема
ма тІаъхъ-тІаъхъа лакха долуш гІаьттина дахара.

Йийсар дина шиъ немцо Верхне-Яблочни штабе
Висаитовс.

ЧИЛЕКОВ ЦІЕРПОШТНЕКЪАН СТАНЦЕШКАХЪ

Ціерпоштнекъана юххехъ Іуьллучу Котельниково
дерг ма-дарра хайта а, полкана хъалха хІуьттун
билгалдаха а Чуйков волчу Верхне-Яблочни вахара

Ціерпоштнекъан станци Котельниково а, Майорски
немцойн кераяхнийла хиъчи, синтем байна гІаьттина
шозза дІа-схъа волавелира инарла Чуйков. Иза эрпа
да аьлчи, Котельниково станцера дІа 180 километр
Линград. Котельниково станцера тІехбаьлла гІалмакх
кахула Сталинграде боьдуш бара ціерпоштнекъ. Сталин
яккха йолчу Іалашонца, тІеман гІирсаш тІеоза да
поштнекъ шешан караберзо баккхийра ницкъаш
дойн командованис.

Ціерпоштнекъан станци, Котельниково, фашисташ
ра. Ткъа хІинца цигара дІа Сталинграде чу боьдучу
къаца йолу Курмоярски, Чилеков, Гнилбаксайскій, Ка
Абганерово, Тингута, Тундутов станцеш дІалийца
чухахкабелла богІура фашисташ. Инарла Чуйков
церан Іалашонах.

Йийсар дина каравалийнчу шина немцочуьнга
тарш а дина, карти тІе хъаъжира Чуйков. «Ціерпошт
Линград. ХІаа, лаа дац цара шешан ницкъаш кхуза
элира цо шен дагахъ. ТІаккха Висаитовга омар дара:
леково кхачо сихо е», — аьлла.

МостагІчун ницкъаш тІетаьІна, халачу хъелашкахъ
дийзира дошлойн. Полк, окопаш а йохуш, тІамна кечамаш
ра меттахъяккхина, мостагІчунна тоса ца йолуьйтуш,
цхъана а метте сецар доцуш, сихачу боларахъ Чилеков
ціерпоштнекъан станце кхача езаш хилира.

Старший лейтенант Стеценко коьртехъ волчу эскадрон
вой пулеметашца а, танкашна доьхьал тухуш йолчу

ча «Айкх дала дєна шуна иза! Хьай хьо диса хьийн да
КьорІанор дош ма дацара хьо гІаж тоьхна ши пост а
ца даийтича!» — олура Сайд-Ахьмада. Буйсанна
хула хьийзаш, церан гІовгІапах муьлхарг кьасталора
Юнкерс ду», «Иза Миссершмитт ду», «Иза Фокке
«Иза шолха цІога дерг ду» олура цо. Ткьа хІинна
гІовгІанаш, бомбанийн лелхар, пулеметийн екар
стигал а, латта а дегош буьрса тата лаьттара.

Ракета хобций некь серла а бокхий, догІа дан Іанра
гІевттича туху ткьес санна «та-та-та-та!.. немцойн
ша раз а дуйлуш, пулеметаш кхерстайора дошлошна
гІе бомбанаш хьцура. Бакьду, буйсанна бечу ону
зенаш дора вайн дошлошна. Эрна дойура немцона
Охьахецна бомба тачанкина я хьалха, я тІехьа
пулеметан даьндаргаш цІерпоштнекьан валах етталора

Стиглара седарчий гуш екхнера август беттан буйна
лаьттина йовхонан тов дІа а яьлла, цхьа кІезиг
ваь. Тобал садаьІна а, юзийна а йолу говраш хецца

— Хьаха дара вай Сайд-Ахьмад, хІокху замошца
эцца доьлхуш делхьара бакьахь — эліра Хансолта.

— Иштта бомбанаш а, пулеметаш а етташ бахий

— ХІинца хІара бал вай баьккхинчул тІаьхьа
чи-м, йигар а дацара иза...

Муьлхха а кхераман киртиг тІехІоттарх вовшанна
лора нохчийн, гІалгІайн кІенташа. «Цкьа ван а
а ву» — дара церан хьекьалан кхетамехь, дегнаш
хІе а дехь дуьйна. Кхеравалар, вохар изьх дуйла
доьналла дара кьонахийн дегнаш чохь кхиош. И
налла цаьргара дІадаккха ницкь бацара немецки
лаьтгачу тІеман.

Нохчийн, гІалгІайн кІентий майра а, доьналла
билгалдаьккхина дара Кавказа тІеман историкаша а,
тІеман турпалхоша, гІарабевлла болчу революционерша а,
ски Союзан маршала Буденнис а. Динна эскар
кьамел деш Буденнес аьлла а дара: «...Хьовсал шу
гІай кІезиг кьам ду хІурда чохь хин тІадам санна,
хийнарг, я чов хилла воьжнарг-м муьххале а ца
шистийн танканашна кІел, вийначуьнан дакьа а ца
чо цхьаь ша иттанен новкьа ларалур волуш ву
наллийца дуьстича...».

Буйсанна кхо сахьт даьлгачу хенахь аьтту агІор,
флангашка а, тыле а бахийтинчу разведчикаша хаам
тєльниково станцєхьара цІерпоштан некьа юххєхула
станцєхьа немцойн танканийн шиь колонна ю йєдуш,
сантникаш а болуш», — аьлла.

Разьездан начальника, лейтенанта Льянов Мухтара,

ча хилийталахъ. Воха а ца вухуш нийса даниталаш
Лента тасалахъ г'уллакх ледара хир ду вайн.

Шовзткъей итт танканна доьхьал лата кечбеллачу
мог'аршқахула волавелира эскадронан командир
кан командир Висаитов а.

— К'ентий! Доха ма дохалаш! Буйна к'овлалаш
наш, син пхенаш! — элира Висаитовс шен дошлешка.

— Шеко яц Мовлид. Стешхалла гучуяьлла, т'ехт
луьйтур дац! — элира дошлоша.

Танкаш схьа гучуевлира.

— Аса команда даллалц герз ма тохалаш, —
товс.

Обрнашкахъ, баьрзнашкахъ т'ехъ техка а техкан.
Теш десанникаш а болуш чухьаьвда йог'ура немцойн
Хьалхалиттина йог'уруш т'ех а йовлийтина:

— Огоны! — аьлла, команда дира Висаитовс.

Цхьабосса автоматаш, пулеметаш туьйхира
Фашисташ танкаш т'ера охьалилхира, чевнаш хилла
Циггахъ синош довла язделлачийн декъий оьгура.

Дохьал пулеметаш, яккхий-тоьпаш етта буьйлабети
сташ. Бертала текхаш танканашна доьхьал а оьхуш
на гранаташ кхуьссур а вайн т'емалоша немцойн танканаш.
Ц'ерпоштнекъан гу т'е хьала яьл-яьллачунна изза доьх
Кхин дан х'ума ца хилчи, оьг'азьоьхуш болатчу танканаш
раш деттара цара.

Бакъду, 50 танк йохо а, сацо а ницкъ бацара цхьа
боцчу т'емалойн. Д'атухуш долу герз: пулемет,
таш, топ бен дацара. Говраш юьстахъяхьначу метте
т'емалой, дуккха а зенаш а хуьлуш. Танканаш
г'ирс цахиларна кхин дан х'ума дацара. Чевнаш
чехкка, обозца йолчу фургонаш т'е а боьттина, хаьхки
хьа д'ахьовсийра. 4-чу эскадронах дийна биснарш герз
чу немцойн эскаршна доьхьал т'ом бан кечбелира.

Оццу хенахъ колонна йоьххье йоьдуш йолчу
т'ом беш хезира. Чилеково станцина кьилба-малхбуь
т'аманна кечбелира уьш, Генарчу малхбалехьара ялийчу
полках х'инцца ц'ерпоштан вагонач т'ера охьаьккх
таьлон шайца а йолуш.

Фашистийн танканаш т'ейог'учу цхьана дукъ т'ехъ
белира буьрса т'ом.

Котельниково йолчухьара ц'ерпочтнекъана т'ехула
бомбардировщикаш дог'ура гондхьа хьийзаш истребитель
луш. Шовзткъа сов дара уьш. Колонна хьалха х'оьттина
танки т'ера ракета хийцира немцоша летчикашна шенаш
йовзийта. Нохч-Г'алг'айн дошлойн полкана т'ееттайоллийра
наш. «Ч'ив-в-в-в» бохуш, х'аваь эт'ош охьайог'ура бомб

...и йобдучу Хансолтин тачанкина тГе хъажайой
...немцойн детчино.

...и пайна тГекхетийла хууш:

...и олар дира Хансолтас тачанкина йобжна
...Германе.

...и олар совдийра цо. Бомба хьалха кхетта
...и дидара дГайобдуш хиллехь, оцу бомбан-
...и.

...и бомбанан тата хГаваъ этЮш. Хетарехь иза а
...и охьахецнера.

...и олар дира Хансолтас. Хинца а бомба тГе ца
...и тачанка. Тачанка кГелхьара дГаккха
...и говраш а хьийзош цЮокъя лоб-
...и сандыштигаш санна каде лиэтара дошлой.

...и бокун, терсара говраш. «Чкърх! Чирх!

...и тераш дестадора танканаш тГера охьалилхинчу
...и перан касканаш а эгош, белшаш охьа а цов-
...и автоматаш. Адамийн лер, бистхилар дан а

...и автоматийн екар, пулеметийн кхерстар,
...и материйн тГовГя, лечийн узарш... Къематан де

...и чан, молханан кГур вовшахьийна
...и Догучу саьнгало, молханан кГуьро тГема-
...и.

...и танк, мотоциклет цГерпоштнекъ айбеш бин-
...и ютура майрачу дошлоша, гранаташ, пуле-

...и беш лаьтташехь немцойн кхоъ мотоцикл
...и.

...и кГелхьара ма валийтахьа! — элира
...и стташ волчу Хансолтига.

...и хьайга хГун дало! — аьлла, Гумаре дГа-
...и пулемет.

...и пулемето ца лоцуш гена волуш лаьттара кхоъ

...и пулемет, уьш кГелхьара бовлуйтуш воллу хьо! —

...и пулемет схьа а эцна, пулемет тоьхна вожий-

...и фашист.

...и куьг нийсий ду-кх хьан Хансолта, — элира
...и дере а таГІна.

...и сирлий, куьг нийсий долуш хила веза
...и элира Хансолтас вела а луш.

...и нийсий! Та-та-та-та... — пулеметаца даш
...и пулемет тГерзийна мотоцикл хаьр-

...и шена тГерачу «беречуьнца».

...и кхачийча керланиг тГедуьллур Сайд-Ахьма-
...и 1200 патарма болу шийтта лента кхачадаллалц,

биргІи чуьра хи кхехккалц фашисташна пулемет аштар тас.

Танкашна тІера охьалелха десантникаш а, мотоцикл хакхабелла богІурш а цхьаь тІех ца тилийта санны тІе вайн тІемалоша массо а тайпа герз. Вайн дошлой тІе латаро цецбаьхнера фашисташ. Бакъду, шоваткІе дош доьхьал таррашций, тоьпашций беш болу тІом боза бацара. Цу тІе, вайчарна тІехула а хьийзам, пулемет мостагІчун истребительша. Дикка лах а лой, раг а дош ра цара пулеметаш. Юх-юха, тІехула а хьийзам, тІе цуш еттар бомбанаш а.

ЦІе летта догура, тІом тІе а кхаьчна, чуьца ца еттар ялташ. КІошам хилла Іохкура даьгна говрийн, дош дош. Дотгучу, дагочу дилхан хьожа, догачу кІен, мекхІа саьнгалан хьожа, бомбанаша, яккхийчу-тоьпийн лаьтта лаьттаху лаьттан кхагар хьожа, буькьа кхерстачу тІе дош зан хьожа вовшахьийна мера Іуьргаш ягош, бІаьрца дуькьа тов лаьттара оцу тІеман араьх.

Оцу тІеман кІуьрлахь цІе а, сийна даш а кхерстачу кІур духар тІе тесна, кІурзаша буьзна, даьлланчу хьожар баккьаш тІе даьлла, багах дош ца олуш, тІелбелла дош бехьаш, леташ бара дошлой. ХІинцца забарин еш, дош хьийза йоІ хьехош, цІийне сатуьйсусх хилларг мостагІа дошан даьндарго лоций, я бомбанан гериг кхетий дош кьежаш санна, шен кІурзаша Іаржйинчу йоьхь тІе дош гучу а йохуш.

— Бусалба стаг вуй кхузахь?! — мохь туьйхира тІе тІемалочо.

— Ву, дала мукьалахь! — дІа тІехьаьдира цунна Юьртара Этиев Ахьмад. Чов хилла вожнарг чІебарачу дош ту гІогІ дохийнера цуьнан, юххехь иккхинчу мино.

— Ай, Ахьмад, далла хастам бу хьо валаза дийна дош гахь санна, тІом дІа а баьлла, хьо дийна висахь сан тІе сох хилларг хаайталахь. Со хІокху тІеман араьх вайчар а.

— Ма ала иштта. Хьо лийра вац Албаст. Аса кІаьсар кхур ву хьо. Санчасти кхачор ву.

— Сан дариг дІадаьлла. Ахьмад, хьо кІелхьара дош хІокху жоьжахатера.

Ахьмада шен ги туьйхира дархочун дегІ. Аьтта мекхІа тахьаьхчи лазийна «гІар-р-р-р» — бохуш, цергаш хьекхаьчар баста. Амма «ахь» аьлла, багах узар ца балийтира цо.

Чевнаш хилла дархой бахьаш йогІучу грузовой машини хьал велира Ахьмад. Машен ца сацош, тІех а яьлла, дІа Оцу тІеман цІергахь, стелан хаьштиг санна, хьийзам болу дош тов кхечира цунна тІе. Расха дин юха а узуш:

— Товарищ Этиев! Полк хІаллакьеш лаьтта! Со бусалба

— аылла ма-йодду гов-

...ином тэмехь вахна вара тIам тIе. Цул жимах во-
...но вахьна воу этIев тIалви 1939-чу шарахь,
...тIев тIада 1940-чу шарахь ЦИэчу Эскаре ваха-
...тIада Ленинградана го лавначу хенахь цигахь
...и волуш. Шен кхоъ танк тIамехь йохийнчул
...ичуна ремонт еш волчу хенахь цо цIа дайитина
...ада тIада

— Озираючись на Гуьмсерчу, воєнний комісар
підняв голову іні вашу тіамехь ву. І ший тіамехь
іно зато ца вуьту со, со тіаме вахійта.

...фашистийн йиъ танк а, дуккха а мотоциклетах
...а хийра. Амма, тѣхула хийзаш, Іуналла
...а долуш йогІу болатчу танканийн гѣра сацо
...майрачу дошлойн.

[illegible]

старший лейтенант Цопанов Султан, пулеметчиной Абу, Чалаев Ийса, Межидов Рамзан. Майра летара Сайд-Иали. Майра летара Бузуртанов Ахьмада куыйгалла метчикаш, Льянов Мухтара куыйгалла ден болуш. Мазаев Мирзакула куыйгалла ден ПТР-н расчет. Шяа мадан эскадрон, иштта кхин берш а.

Цигахь а пулеметни тачанкина хьежа а еш охладина цойн кеманаша бомбанаш. Фашисташна пулемет а еш клуырлахь хаьхкина йоглуцу Хансолтагеран тачанкина нисвелира шен говрахь баттара тур а давккхина Герзель-Эвлара Виситаев Юнас. Тачанкина доьххича йоблла говр ког а тасабелла охьаюьжжире Юнасан кагъеш. Йиъ говр йобжна хаьхкина йоглу тачанкина та, хаьрцина тлекел елира, пулеметчикаш тлера квал, бертал а эгош. Цхьа делан кьинхетам тачанкина йобжначу говраша тле бергаш а тоьзна ност. Говрана келлахь йоллура цуьнан йойна ност. Юнасан тле когаш а тухуш, цхьаь охьаюьжжний важа шен, горь азлагиниг ирахь йисний асанех, архех хьирчина йобжна говраш. Пулеметчикашна жим-жимма хлумма а ца хиллера. Хансолтий куыйга тлера меризан ций Ийдалора. Юнасан ност говрана келхьара накъосташа.

— Юнас, хелха валалур варий хьо? — элира Хансолта. — Шен накъост меттавало санна, забар еш.

— Хуар дара-кх цхьа дика пондарча схьахилчи.

— Ира а хлоттий цкъа бохь боггал.

— Настаро бохург ца до.

— Давала дла, дош дац ахьа дуйцург. Кхерамаш елла хир ю хьан ност.

— Тхьосьялар дерг-м ца хаьа суна, кагга-м елла.

— Шек а ма вала хьо, аса оцу фашистийн а хьир херцош, мотоциклеташ тлекел а йохуш.

— Со лазийнарш-м фашисташ бац. Йиъ говр йобжна ю. Тачанка тлетохна со тлекел а эккхийтана дуйцург.

— Хьан хлун гуллакх дара тхуна когаш келхьан немцойн танканна доьхьал иккхинехь.

— Цунна доьхьал хаьхкина вогуш вара со-м.

— Хлумма а дац. Оха госпитале длахьажор ву хьа дололахь. Тлом длабаьлчи Ишхой-Юьрта синкьераманаш вайшиннан — забарш йора Хансолтас юххехь яккхийн хлюьнаш, минач лелхаш, кхехкаш лаьтташ тлом боьла ман клуырлахь хиндерг хлун ду ца хууш, вовших тласта глайгла-бала шен накъостан даг чуьра эккхо тлерта Госпитале длавига везаш волу Юнас шена кхин тур ву хаьара Хансолтийна. Хинца хлокху буьрсачу тламехь.

хууш хууш хууш ду, шена уыш кхин гур бу я бац ца
Цуна гур долчу кьематан дено к'езиг йитине-
наш ах дон йонхо. Малх хьаьжначу екхначу дий-
наш при Гала лавтан букъ танканаша, говрийн
Алла минаша жикхийчу-тоьпийн х'юьнаша огуш
Гала лавтануш чап, к'ур г'авттина бода х'юьтта-
матанаша т'к'ес сапна герзаш лелхаш ц'е кхерс-
матанаша шидиршна ц'ийзара даьндаргаш, зевне де-
матанаша долчу таррийн тата. Южалло ка етташ,
Цун т'аван далур дара дийна буьса болчийн?

Цуна дийна кхин г'атта ца луш йисира. Бе а
х'ууш ира. Ц'к'а корта х'ала а айбина, к'айн
матанаша х'аьжира иза т'ех'иттина лавттачу
х'ууш паш, юза лавтта ох'абиллира по шен корта...
Цуна илхидира т'емалоша Юнасан говр. Тачанка
матанаша т'ери ох'абобьжна т'еман г'ирс, патармин
матанаша а юха т'е а екхина, т'ом д'аболийра
матанаша пак'остана а.

Долчу т'емалошца цх'аьна Краснодаре военни гос-
питалин Искитав Юнас.

Матанаша долкха зе хилира оцу т'амехь. Дуккха а
х'ууш дуккхаша чевнаш йира. Чевнаш йира Хасанов
а Чалсан Ийсана а, Ахматхановна а. Нисса ах
матанаша, х'аь т'ей сов говр йийра. Тешаме доттаг'и вийчи
матанаша цунашца шен говр йийчи. Цунах к'вахетап дог
матанаша «Г'авттина тех'а шуьга мук'на?» — олий хета-
матанаша йийра Муталибов Зайпдин говр а. Шахгире-
матанаша Габдулатов Бекмарзин, Арсмирзоев Лазин, Валарг-
матанаша Габдурах'манан говраш а яйира оцу т'амехь.
Матанаша Волу т'ей а д'ахедира. Х'алхара а, шозлаг'ла
матанаша х'ууш паша ц'ей йоцуш, Чилеково стан-
матанаша хилларг х'ун ду ца хууш, к'истине-
матанаша Имадаев Мох'мадах хилларг а хууш да-
матанаша х'ун ду ца х'аьара полкан командирана Ви-
матанаша начальникна Алхановна а. Полкан комиссар
матанаша йийра.

Мох'мад, Джамалдин воI, Московски университет
матанаша, дууш а илоза, хаза жима стаг вара. Цуьнан ваша
матанаша чинх'аь носни летчик вара. «Ах'мад ледара ма
матанаша их' д'ла ма лолах'...» — бохуш яздора цо
матанаша.

Матанаша хилла, кхетамчуьра ваьлла а волуш, фаши-
матанаша д'ааг'на хиллера иза. Кхано т'аьх'а ша мет-
матанаша лавтачу нехан лагерехь ша вуйла. «Муьл-
матанаша Имадаев?» Иза аша билгал ца ваккхэх',
матанаша, тоьнаш тухур ю оха шуна», — фашистийн

тІеман хьаькмаша аьлчи: «Со ву комиссар Имадаев», — аьлла доьхьал хІовттинера Мохьмад.

Куьйгаш тІехьа а дихкина, лагер чуьра араваьккхина, дІавинера Имадаев Мохьмад кхаа автоматчико. Дукха хан ялале схьа хезнера автоматийн тата. Қхоь автоматчик юхавеьнера Имадаев Мохьмад шайца воцуш.

Иштта чекхьяьллера нохч-гІалгІайн дошлой полкан комиссар Имадаев Мохьмадан тІемалочун дахаран кхел.

НЕБЫКОВО КІОТАР

Доккха зе а деш, и тІом дІабаьллачул тІаьхьа Висаитовс ехьа гулбира бухабисна 4-чу эскадронера дошлой. Цхьа бІей, ах бІе гергга бен бацара уьш.

Чилеково станцина кьилбехьа Іуьллучу Небыково олучу Кіотара юхабехира Мовлада шен дошлой.

Шен кертахь гІуллакх деш воллучу воккхачу стага: «Небыков Кіотарахь немцой бу», — элира говрахь хьалхаваьлла вьодца Висаитовга.

— Дукха буй уьш? — аьлла, хьаттира Мовлида.

— Ах бІе гергга хир ву аьлла хета суна, цІаро марцарш. Вор танк а ю мога бинна урамехь лаятташ.

Говраш юьстахьяха тогІи чу дІа а йигийтина, царна гІаш тІалатар сацийра Висаитовс.

И меттигаш зиэн бахийтинчара деьнарг а изза дара: Небыков цІе йолчу Кіотарахь, малхбалехьа йолчу агІор, некъан бохалла мога ра лаятташ фашистийн ворхІ танк ю аьлла. Ткъа, дошлой шен шайш дошлой беллахь а мостагІий хоьржийла яцара. Дошлой шен декъе а бекъабелла тІелетира оцу Кіотарна фашисташ хІалла бина танкаш схьаяха дагахь. Бакъду, танкаш схьаяьхчи а уьлело хуур долуш цхьа а танкист вацара дошлошна юккъехь.

Кіотарна тІелета шолчу тобанна куьйгалла деш, Висаитовс полкехь майралла гІараваьлла воу Льянов Мухтар вара. Тизе берталтекхаш нехан огородашна тІехула тІебахчи урамаш дІа карийра царна. Танкаш, тІехь а, юххехь а стаг а воцуш, тІе йиттинера немцоша. Оцу хьолах цецбевллера Мухтаран тІемал Фашисташ, шайн дагахь, цхьа а кхерам боцуш, паргІатбевлла хан хІусмаш чу бирзинера.

Висаитовн тІемалой нехан огородашкахь бертал а бийш цІеношна герга тІе а текхна, немцой арабовлу ларош севцира. Дукха хан ялале, бийла а буьйлуш, забарш а еш, шещан танкаш тІеховша дагахь схьа арабийла болабелира буьзна а, бежи болу мостагІий. Льяновс омар а дина, цхьабосса герз туьйла фашисташна. Цхьайтта фашист эццахь вуьйжира. Царна юккх немцойн цхьа эпсар а хиллера. Фашисташ чуьра арабевллачу

нн, кхалл цIенна го а бина, чулилхинчу тIемалоша кхин пхит фа-
шист ийисар дина араваьккхира.

Ийисар дина немдой тIе а ховшийна танкаш дIайига вуьйлира
Висаитов. Амма оцу пхеа немцочух цхьаь бен танкист ца хиллера.
Ийисарех ялх танкист, виь десантник хиллера. Схьаяьхначу тан-
кашна кхин дан хIума дацара йоха ца йича. Уьш яго Льяновн тIе-
малойн цхьа тоба буха а йитина, шешан говраш йолчу дIабахара
ВисаитовгIар. Байанчу немдойн дегIах хьовсуш, цаьргара герэ а,
кохаташ а схьайицира Льяновн тIемалоша. МостагIашка пайда ца
«ишата», бухаюьсуш йолу танкаш ягийра цара. Цхьа танк, ийисар
дина фашисташ тIе а ховшийна, царех бухависна танкист нуьцкьа-
шн хьалха а хайина, шайца дIайигна Висаитовс.

Дошлой меца а, хьогах а бара. Дой а дара хи мало дезаш. Оцу
кIотарарчу цхьана вахархочуьнга, говраш яко а, хи мало а аьтту
болуш меттиг а ийийцийтина, цигахьа дIабахара уьш.

Цхьана воккхачу стага, ша говра хиьна хьалха а ваьлла, го-
бликкхина луьста диттийн кондарш а йолуш, мала цIена а, дика
а хи долчу метте дIабигира дошлой. Динна полк а кьайлаяккха
аьтту болуш меттиг яра иза.

Гондахьа гIарол дан нах а хIиттийна, гIуна чуьра хьаладохуш
спиритна хи а малийна, цхьа кIеззигчу ханна садолуш севцира
дошлой, танкаш яго а, байанчу немдойн дегIех хьовса а бухабит-
на тIемалой схьакхетталц. Бакъду, говрашна техкина нуьйраш
хьалха хан яцара. Цхьа сахьт сов хан яьлчи схьакхечира Лья-
новн тIемалой. Байанчу немдойн догIамашца карийна цхьа пачка
хьалаш Висаитовга дIаделира цара. Амма уьш деша хууш цхьа
мипара. Кехаташ немдойн маттахь яздина дара.

Фашистийн тылехь йиснера Висаитовн полк. ХIорш оцулла
гIагIе, майра доьхьал тийсалушшехь чекх а юьйлуш дIаихира
немдойн танкийн колоннаш. Висаитовна а я цуьнан накьосташна
аьтту дацара вайн эскарш муьлхачу агIонгахьа юхадевлла.

Юьйланчу яккхийчу-тоьлтийн тата тIаьхь-тIаьхьа Малхбалехьа
дина дIаюьхура. Цунах а хууш дара вайн эскарш юхадовлуш хи-
яр.

Хиьа тIаьбна говраш, наг-наггахь мерах «хур-р-р-р» а деш, пар-
агIат цхьана гулъелла, ежаш яра. Амма тIемалойн, цкьа кхаллал
ин хIума яцара. Верхне-Курмоярски а, Похлебни а тIелеташ
тIемалн бичхьана дуьйна царна бага рицкьа кхачаза дей-буьйсий
Индолдара. Буьйсанна пхеа сохьтехь говраш лобхкуш кхуэзткьа
инометр некь бинера цара. Танкашна доьхьал тIом баро а, гов-
диннахь гена некь баро а тIелбинера уьш. Яжийта ,говрашна
цхьалаш багара а яьхна, урх буйнахь а юьтуш, бертал а, аркьал
аьтту набарш йора дошлоша. Даа рицкьа а ца лехча дер доцуш
аьтту тIемалашка. Кхин дIа хиндерг хууш дацара. Амма
аьтту баьтту безаш хилар а, мостагIчунна букь тIехьа дисначуьра
аьттулуш яккхийра доьхьалонаш Итталург хилар а хууш дара.

Мацалла кIелдисаро хIумма а йобхькIам бийр боцийла хууш, да
рицкъа лахар сацийра тIемалоша, вовшех дага а бевлла. ХIини
царна утгаре а гергахъа ерг Небыков кIотар яра. ТIемалойн цхъ
тоба хъажийра Висаитовс цига яа хIума ян. Ши сахът гергга хъ
яълчи цхъа гали дуьззина бепиг а, масех ведар шура а, кхехкийн
картолаш а, кхин а цхъацца хIума яхъаш юхабаьхкира цига б
хийтина тIемалой.

Иштта цигахъ и де текхира дошлоша, буйса йоллалц цигар
меттахбовла йиш йоцуш. Оцу коьллашкара дийнахъ схъа арабе
лича немцойн разведчикашна гучубевр бара уьш. МостагIашна т
сабелчи цара хIаваан кеманаш тIехула а хьийзаш бомбан
йиттина хIаллакбийр бара. Говраш къайлаяха а, шайш къайл
довла а аьтту болуш и меттиг хиларна буйса йоллалц садолуш
говраш юзош а севцера уьш.

ТIеера август беттан буйса.

Небыков кIотарна къилба-малхбузехъа, некъана цхъа киломе
юьстах, яра и меттиг. Оцу некъа тIехула дийнахъ сарралц хадд
дIаихира немцойн эскаран дакъош, танкаш, обозаш. Висаито
полк мостагIчун эскаршна юккъехъ йиснера. Оцу гонна чуьра а
бовла дийзира дошлойн. Бакъду, юккъе херонаш юьсуш дIахIо
тинера тIеман могIа. И бахъана долуш, оцу гонна юккъера до
аьтту бара дошлойн.

ЦIерпоштнекъаца хъала къилбаседа-малхбалехъа Сталин
дана тIелата, генна хьалха дIадаханера мостагIчун эскарш. Ну
рийн бухкарш къевлина, герзаш догIмашца нисдина, говрийн б
гаьллаш тесна буйсанан боданан къайленехъ новкъаяла кечъ
ра дошлойн отряд. Танках дан хIума дацара. Иза цIе а то
ягийра дошлоша.

Дошлойн отряд меттиг хуьйцуш новкъаяла кечъеллачу хе
мохъ туххуш назма элира дошлоша. Хьалхара дIаолуш верг А
мат-Юьртара Этиев Ахьмад вара:

Дала ша вазвина и дела Элча
Цу Маккин ураме вуьйлачу хенахъ,
Тайпанан вац бохуш, гIийла бо ду бохуш
Ма ницкъ беш лаьтта-кх хъан вешин кIантана.
Гелъелла ма хъаьззира Хьамзатан цIеннана
Шен пхъаьрчий схъаэцна иза аьа ма велира,
Веьна цIа ма кхечира цуьнан цIийнда и Хьамзат
— Хьо хIунда Гелъелла сан хьомсар цIеннана.
— Гелъелла хъуна со Элчанах къахеташ.
Тайпана вац бохуш, гIийла бо ду бохуш,
Ма ницкъ бан болиьра цунна цу Абу-ЖахIара.
ТIаккха хъала ма иккхира сийдолу ва Хьамзат
Пха туху секха-Iад шен коча ва тесна.
Шен цIийнда и Хьамзат цIахъ ца хиларна.
Дарделла лом санна ша оьгIаз ва вахана.
ДIайоха ма елира и Маккин пхьоханаш
Хьамзат вогIу ва гичи, цунах шайш кхерарна,

Дявола ма велира и Абу ва ЖахIар.
 Хьамзат вогуш гичи, цунах кхеравелла.
 — Цкъа собар делахъ ахъ, ва Абу-ЖахIар.
 — ХIун боху ахъ соьга кьурайшин эла?
 — Тайпана вац бохуш, гийла бо ду бохуш,
 Ахъа ницкъ бо ма боха сан вешин кIантана.
 Тайпана ву хьуна сан вешин кIант Мохьмад,
 Кьурайшин эла ву хьуна сан вешин кIант Мохьаммад.
 Со цуьнан ден ваша ву хьуна, ва Абу-ЖахIар,
 Секха-Iад озна цо цунна пха туьйхира.
 Пха тоьхна вожийра цо и Абу-ЖахIар.
 ТIаккха хьала ма лилхира и Маккин ва элий.
 — Цкъа собар делаш хIай, Маккин ва Элий.
 Со везий шуна? Со Хьамзат ву шуна!
 ТIаккха юха ма бирзира и Маккин ва элий,
 Ша цIехъа ма вирзира-сийдолу и Хьамзат,
 Вогуш тIе ма кхечира иза сий долчу Элчанна.
 — Хьо паргIатхилалахъ сан вешин кIант Мохьмад.
 Аса тоьхна вожийна и Абу-ЖахIар.
 Схьакховдадехъа, Мохьмад, сий долу хьайн ши куьг.
 Вайн дела цхьаъ во ас, хьо элча бакъ во ас.
 Иманехъ ву хьуна со, сан вешин кIант Мохьаммад.
 — Хьо дала декъалвойла сан ден ваша Хьамзат,
 Ас кхобруш кхайкхийна хIара бусалба дин,
 Мохъ бетташ кхайкхор ду кху Маккин элашна.

Ахьмадан назмига ладобгуш кийрахъ дегнаш детталора дош-
 лойн Цкъа гIайгIане ойла хьавьзира церан кортошка. ТIаккха
 Маманна тохалора кийрара дегнаш.

Салогуш севцинчу хенахъ: «Ахьмад алахъа вайна назма», —
 пийн, тIемалоша дехар а дой, олубйтура цуьнга назма. Ткъа хIин-
 на нукъе бовла кечбеллера тIемалой, тIеман чаккхе йоцчу некъе.
 Дубьолан тийналла йохош, кьорра декара говрийн бергийн
 тата, паргIаггахъ говро ден «хур-р-р», пулеметни тачанкин чкъур-
 р-р-р».

Пулеметан чIижаргIина йинчу баттана тIе аьтту куьг а дилли-
 га, тачанкин кIедачу миндар тIехъ Iара Хансолта. Цунна юххехъ
 Iара пулеметан шозлагIчу номерехъ волу Сайд-Ахьмад. Цу
 Iарин букъ а берзийна, тачанкин хьалхарчу гIевли тIе хIъна, гов-
 рийн доьхкуш вара Дакуев Герман. Цунна юххехъ схьа доьхьал-
 ларина Iара Энгель-Эвлара Масхадов Iумар.

ЦIаьрка озар, маьхьарий детташ, чIогIа лер дихкина дара.
 ЦIаьра аьлчи, хIакхарна гена боццуш Iуьллачу новкъахула, мо-
 лоточу тIаьхьара подразделенеш яра чекхйовлуш. Царна хIорш
 аьлчи, уьш тIелетарг хиларан шеко яцара. Эрна хIаллакхьи-
 н ден, цу меттехъ тIамца толам баккха аьтту бацара дошлойн.
 Цунна кьорта Iалашо яра, шен полк юха вовшах а тоьхна, тIе-
 н Iалашо лаца. Цундела вовшашка бистхилар, къамелаш дар,
 Iаьра доцчу агIор, лоха дара церан. Дур-р-р-р энна йогIу-
 н тачанкин чкъургийн тата а, говрийн бергийн тата а вовшашка
 Iаьра доцчу Iалашо новкъа дацара оцу тачанки тIехъ волчу веанна.

— Гайт горлера Дакуев я! Човха е ахъа говраш. Ор чу моссаз-за туха кхо сом ду хуна а бохуш, хуна ирахъ Іан доьлхуш дел хъара бакъахъ дара вай! — элира Хансолтас.

— Ирахъ Іан дахарх дерг-м ца хаъара суна, хІинца мича дуьга техъа вай Висаитовс? — элира Михайлов Сайд-Ахъамада.

— Мостаг Ічун тІуьска йохо дуьга. Кхин стенга дуьга моьтту хуна. Фрицашна тухуш бен синтем бац Висаитовна.

— Динна эскарна цхъаъ ша доьхъалхІуттур вара иза, кхера велла юха ца волуш.

— Цунах бІаьрг кхетчи, кхерам даг чуьра дІаболу муьлххачу тІемалочун. Оцулла ша майра а ву, тІемалойн дог-ойла ира-кара хІотто хууш а ву.

— Шен дошлой ларо а хаъа цунна. Эрна цІий Іанадойтур долуш а вац иза.

— Мовлида Чуйковга хІун аьллера хаьий хуна? — бохуш дуьйцура Хансолтас. — Фашистийн танковой колонна Дон хІи йисте кхаьччи, дошлойн полк Донал дехъа а яккхий, тІелата шег аьлчи: «Я своих кавалеристов на мясорубку не дам!»¹ — аьллера.

— ОьгІазло ца еш ма дика витна Чуйковс хІара.

— Чуйковна а евзина хир ю-кх хІокхуьнан амал. Цул тІаьх изаа омар дина хиллера Чуйковс ГІебартойн дошлойн дивизин. И динна дивизи Дон хих дехъа долуш кеманаша охъа чу бомбанаетташ, дехъара схъа яккхий-тоьпаш, пулеметаш етташ хІаллакхІи-нера. Иштта и дивизи хІаллакхІилчи: «Тебя за это надо было расстрелять!»² — аьлла бахара Мовлида Чуйковна тІе пІелластийна.

— Висаитов бакъволу полководец ву-кх.

Иштта Хансолтий, Сайд-Ахъмад вовшашка къамелаш деш во-чу хенахъ, наггахъ говрийн урх а хъаеш, ойланашка ваьлла Іа Герман.

— Накъост Дакуев! — аьлла, вистхилира цуьнга Хансолта. Ахъа стенан ойланаш йо? Хьо вист а ма ца хуьлу.

— Букъ тІехъаша дечу къамелашка ладогІа лууш вац со. тІе дІа ладоьгІчи цхъаммо а пайда оьцур болуш къамел а хир аш шиммо дийриг; синкъерам, мехкарий, жерой...

— ТІаккха ткъа. Царел пайдехъ дерг кхин хІун ду? Масе йоІ-стаг, жеро сайн доьхъа кхоьллича санна хеташ ву со-м. Д хъаьжчи церан ойла еш вогІу хир вара хьо а и уккал а сатта на, — бохуш, воьлура Хансолта. ТІаккха шаьшшинне схъа д хъалвирзина Іаш волу Масхадов Іумар хьовзо дагадаера Ханс тина. Шена юххехъ Іеш волчу Сайд-Ахъмаде вистхилира иза.

— Сайд-Ахъмад, алахъа хІара Іумар ма чІогІа сингаттамо хІун килла техъа хІокхунна?

¹ Аса сайн дошлой жижигана Іохъуьйтур бац.

² Тоьпаш тоха езара хуна.

Деллахь хаац суна-м, Хансолта, шен цIахь йисна Майса да-
гъахь йоллуш, цунна саготта хир ву-кх хIара.

Шек а ма вала хьо, Iумар, хьан дола яьллачул тIаьхьа яха
меллун бац хьуна цуьна-м. ХIинций, хIинций тIом дIа а баьлла Iу-
мар цIакхочу, бохуш, чуй, арий а юьйлуш дIалела хир ю, хьуна
иштта йиш а локхуш.

Ас Iуьйренаш ларор ма ю,
Ас суьйренаш ларор ма ю.
Малхбузехьа гIийла хьожуш
Ас хьо вогу ларор ма ву.

Ас хьо малхе воьхур ма ву,
Ас хьо батте воьхур ма ву,
Ас хьо деле воьхур ма ву
Дийний, маьрший вита бохуш...

Хансолта, Яхас хьуна яьккхина йиш ма ю иза. Яха хир
иштта хьуна и йиш локхуш сагатдеш.

Хила мега иза а. Зудабер-м атта Iехалора. Сох дог а дил-
ла хьахьа маре йобдий а хаац, Бакъду. Майса хIокхуьнан
иштта бацла, дIаIийра ю хIара цIа варе хьожуш. Цунна сагатдеш
иштта хьунах кьахета-кх.

Сагатдичи а бехк а бац. ХIокхуьннаг санна хаза нускал
иштта дитина тIамехь латта атта дац.

Цьа хIума ду. Шегахь йолчулла уьттазза сов яьлла хIо-
кхуьнан майралла. Майсина гергахь турпала хила лууш ву хIара.
Иштта тIехь: «Масхадов Iумар майра кIант ву», — бохуш,
иштта Майсин мел чIогIа йохькIайлур ю.

Майса дага а луйцуш, цо дог-ойла ира-кара хIиттош лета
иштта фашистех кескаш туьйсуьйтун. Iайт горлера, Масхадов
иштта Медара дац вайшиннен гIуллакх! — бахара Хансолтас.

Ала ахьа! Ала ахьа, Хансолта. Фашисташна пулемет айхьа
иштта хьахь Яха дага луйцуш хьо а хир ву, — элира Iу-
мар.

Иштта забарш елахь а, бакъдерг дийцича, ялийна бутт а кха-
ла цIа эскаре а ваьккхина, цIахь дисна нускал дагахь доллур
иштта Дукха хьахь дуьйна вовшашка безам кхобуш хилла за-
бара иза.

Иштта хьахь а Майса хьо дагавоьхна, тоха са доцуш, йоблхуш
иштта элира цьхана сарахь Майсин доттагIчо, Iумар шена
иштта Майса иштта чIогIа со везаш елахь, шена сол а чIогIа, су-
иштта иштта дIахайта цуьнга. Вовшашна сагатдеш сахьйзочул,
иштта иштта кхолла барт хир бу ала».

Иштта кIамел хиллачул тIаьхьа хан а йиллийтина схьайлийра.
Иштта Майса. Iумаран шернаш а бара и захалу лууш, Майсина
иштта хьахь, цуьнан хазачу гIиллакхашна иза езаелла.

Иштта иштта а Майса дагахь йоллур Iумарна. ХIокху тешам
иштта иштта декхарехь, делан кхел а хилла, валар хилахь, бай-
иштта иштта кх Майса — олий хетара цунна.

Иштта цуьнан дагара хууш санна, иза хьовзо забарш йора Хан-
солта, Сийд Ахьмадий.

Масхадов Іумар 1941-чу шеран декабрь баттатт а, юьртсоветан секретарь а, военно-учетан начальни шен лаамехь тIам тIе ваханера. Чилеково, Садоина Небыков, Самохин, Похлебни ярташ Юхкучохь а, тIа а Іомана тиллина тIай ларош а хиллачу буьрсачу тIа ралла, доьналла гайтарна, мостагIий хIаллакбеш тIа на Даймехкан тIеман 2-чу даржан орден а, медалаш а на. Оццу тIемашкахь даиманна Дачиев Хансолтийн, Хасанов Іабдурешидан пулеметни взводехь вара ила.

Висаитов Мовлида шена тIе дIа а кхайкхина, 17-чу жийра шешан полк дIаяха езачу агIонгахьари мостагIи Цаьрца вара Масхадов Іумар а. Полк дIаяха езан багIатбоккхуш фашистех тасабала а дийзира царан Іада а летта царан доьхьалонаш эшош чекхбевлира уьш доьхьалІоттабеллачу мостагIийн ницкъаш алсам баро цхьана таьІначу меттехь къайла а ваьлла, командири донесени язйира Масхадовс, гIо дан накъостий а боев орцах кхечира пулеметчик Дачиев Хансолтий, Дачиев Іа тачанки тIехь Максим пулемет а яхьаш, шайца подивлуш. Цхьа 100 метар хиллал генахь тачанка саца а ниц тачанки тIера охьа а яьккхина тIаме хIиттира уьш.

МостагIийн доьхьалонаш эшийра цара. Цига тIа тIа ГIалгIайн полк.

МостагIичун тылехь динна полк цхьана дIахIоттабелла тIеман чолхечу хьелашкахь дивизионаш, батальонаш, роташ, взводаш мостагIийн чIагIонашка, царан ниц ташонашка хьаьжжина дIай-схьай нисъян езаш яра, тIа кахь мостагIий эшо, толам баккха аьттунаш а доьхь оьхуьйтора отрядаш. Цара йийсар дой балабора цоь цаьргахула хьара мостагIийн тIеман Іалашонаш, перо ницкъаш болу меттигаш.

НЕМЦОШНА КЪАХЬДИНА ПХЬОР

Бахийтинчеран тасадаларш хиллачул тIаьхьа полк не кьал дехьа елира. Цунна юххехула дIаІуьллур а поран шенийн некъ. Геннара схьахезара еттаху яккхийчу тата.

Некъ зиэ хьалха бевлларш чехкка доьхьалбавлира къана жимма аьтту агIорхьа мостагIий садоІа севцина а сайтов, Льянов шена юххе а ваьккхина, отрядах кьаьттиш дIавахара.

Лаьтташ машенаш а, варданаш а яра, хезаш дара ден кьамелаш а, кад-Іайг вовшахьетташ ден татанаш а хIума яа кечлуш бара немцой.

...ирина, омар дира: «Взводаш гІар-
... аылла.

цара. Царех бІаьрг кхетчи къахетта дог' пІошкІа
«...Мухха а дийцича а тІом бу-кх хьо. ТІамо хІуш
Кхоам яІ кху тІеман арахь эгначу кІентийна, —
пунна. «ХІун дийр ду ткъа, Даймохк ларо хІорайне
декхар хилчи? Ма къа ду-кх шун. Хууш дац кх
шун дахар мичахь хедар ду. Уггаре а дуьне
Езначух волуш, йижарех, вежарех къаьсташ, Къа
хІара дуьне ма дуьсийла шух!»

Царна дІа тІекхаьччи:

— Ассалам Іаликум, кІентий! Доха-м ца дохь
хилира Мовлид.

— Ва Іаликум салам накъост полкан командир. И
дешначу къорІанор. Я духар а ма дац и сийна
тІеелхарх.

— Шу муьлхачу эскадронера ду?

— КхозлагІчу эскадронера ду. Старший
Бембулат командир волчу.

— Мичахь ву шун командир?

— Цунах хилларг хууш дац тхо, накъост
Вовшийн сибат ца къаьсташ'буьккъа бара молхачи
кІур.

— И нуьйраш хІунда лелайо аша? Хала ма

— Говраш тхуна карор ю, амма нуьйраш карор
говрахь товра бац дошлой.

— Бакълоь. ТІаккха, хала дуй танкашна

— Хала-м ма дацара, амма дІатовхчи тур а
топ а ца лета. Шен да велла йисарг чІогІачу
техъа царна доьхъал яха танканаш?

— Вайн танканаш ю. Амма тІом шуьйрачу
Массанхъа а доьхъалъяха танкаш ца тоьа, —

ТІамо бохийна, говраш яйина бисна дошлой,
шийна, шайца дІабигира накъосташа. Новкъахь
тира царех чевнаш хилла дошлой. Говраш
уьш а.

Сатоссуш Чапурники олучу кІотара дІакхечир
дийна бисначу дошлошца. 3-чу эскадронах
цига дІакхаьчнера. Массо а маьІе дошлой дІа
на полкан подразделенеш Чапурнике схьагулийра
къахан хуьлуш схьагулделира полкан массо а
мандирашца. Амма нилхаевллера массо а
а, чевнаш хилла а дукха дІакъйстинера.

Инарла Чуйковс шен штабера эпсар ваййтира
Цо хаам барехь, селхханехь хиъна хиллера
танковой корпус муьлхачу агІор схьайогІу. Дошлой
меттиг хуьйцуш омар дина вайитина геланча
кхачар бахъана долуш, тесна йита езачу Чилеконо.

Миний Нэгдүгээр дошлойн полк. Танквой
Миний андирд дошлойн полкан. Полк, шен декхар
Миний д. амма даккхий зенаш хилира.

Полк Сталинград дошлойн полк ша Чилеково
 ошман ша сикх далале, оццу Талашонехъ тлеман
 ошман ошман дийцира. Йийсар дина каравалийичу
 ошман ошман ошман командованис шайн онде мотоме-
 тановон а цыханакхетта ницкъаш Аксай-Курмо-
 ван а шифропникешап станци а йолчухъа берзийна
 ошман ошман ошман пиларлас. Мостагичу сацам хилла
 ошман ошман ошман дан. Цунах гуш ду иза Сталингра-
 да ошман ошман ошман. «Ткъа, шун полк Котельниковра
 ошман ошман ошман станцехъа йогичу оцу группировкин
 ошман ошман ошман дакъошна кӀел нисӀелла», — бохуш
 ошман ошман ошман Чубанов, полкана хиллачу зенна бехказа во-

рийн дакьоша контратака йичи, оцу корпусна даккхийра зенан динера.

Август беттан деношкахь Нохч-ГялгIайн 255 дошлойн полк фашистех леташ, вайн эскарийн тIаманна аьтту беш, мостагIчун тIеман ницкъаш зуьйш яра. Цуьнан цхьадолу дакьош, Ивановк юьртана а, Абганерова цIерпоштнекъян станцина а, Мышкова хин берда йистошкахь а, 6-чу румынски эскаран корпусна доьхьал тIетаьIина тIом беш долчу вайн эскаран цхьанакхеттачу дакьош флангаш ларош, леташ дара.

Вайн дошлойн эскадронаш мостагIчун тылехь чу а лелхаш, цуьн ран штабаш йохош, тIеман кечамаш бохош, мостагIий доьхьал Iоттабеллачохь цаьрца тIемаш беш, стелан хаьштигаш санна када а, тIахъаьлла а хьийзара. Хаддаза беш лаьттачу тIамо вуно чIогIа гIелбинера дошлой. Бакъду, лата а тIеманера, мостагIчух майра а летара уьш. Царалахь лата хууш а, майра леташ а, тIахъаьлла хиларца а билгалбевллера Тангиев Зелимха, Мамакаев Салам, Эделханов Ширвани, Нухаев Сулим, Муслимов Супьян, Усаев Сайд-Селим, Баркинхоев Ахьмад, Гагиев Бембулат, Исаев Нурадди, Льянов Мухтар, Шахгиреев Ахьмад, Дачиев Хансолта, Масхадов Iумар, Этиев Ахьмад, Дохтукаев Юсуп, Тасуев Султан, Бембулатов Бекмарза, Касаев ШегIади, Костоев, иштта дуккха а кхин берш а.

ИНАРЛА МАЙОР ТРУФАНОВ

255-гIа Нохч-ГялгIайн дошлойн полк командованина кар-каруьтуйсура, дIахIуьттуш долчу тIеман хелашка хъаьжжина.

Август бутт чекхболуш Нохч-ГялгIайн дошлойн полк 51-чу эскаран командующи волчу генерал-майор Труфанови куьйгалли кIел дIалуш омар хилара.

Командуюшин командни пунктехь Висаитов Мовлид тIеийци эскаран штабан начальнико инарла-майор волчу Кузнецовс. И Висаитовга хаййтира дошлойн полк Хадготи олучу юьртехь йохуьйтуш хилар а, полковникан Макаrchукан куьйгаллийца хин хилар а.

Буйсанна 22—21 августехь дошлойн полке 60 километр, садаца совцуш, некъ бира. Дукха чIогIа гIелбеллера дошлой. Кхин до некъ балур боцуш гIелбеллера говраш а.

21-чу августехь, сатоссуш, эскадронаш садаIа паргIатйовлаьт юкъярло лелош волчу эпсарехула, дошлойн полке омар деьт кхин 80 километр некъ бе аьлла. И омар, мел чIогIа лууш хилар а, кхочушдан ницкъ бацара.

ДIахIиттинчу хьелийн хьесап а дина, эскаран штабе капитан Бруйка вахийтира Висаитовс. Цунна тIедиллинера, 51-чу эскаран штабан начальнике, инарла Кузнецовна, полкехь дIахIуьтти

ааа дозыйтар а, хІинца 60 километр некъ бина йолу иза, кхин а а ца доІуш, омарца билгалъяьккхинчу хенахь 80 километр некъ бан инцкъ боцуш хиларх иза тешор а.

Инарла Кузнецов, тІеман говзаллаш хууш, кадровой дошло ша апаре терра, кхийтира эскаран штабан оперативни отделе и омар аш даллийтинчу гІалатах. И гІалат цо нисдира, омар юха а оьцуш. Иакъду, кхочушдан аьтту боцу декхарш дукха хІиттадора Нохч-Іалатийн дошлойн полкана хьалха. И декхарш хІитто догІуш а апаре, ГІалмакхойн аренашкахь говраш къайлаяха аьтто цахир кьесапе диллича.

Полковник Макаρχчук мотоотрядана тІехь куьйгалла деш вара. Ииккха а яцара и отряд. Донал дехьа, мостагІчо го лаьцначуьра Мелхьара бевллачех вовшахтоьхнера цо иза. Дуккха а халонаш ааа а, тІамехь лелла доьналла долуш а, майра а гІеметта хІоьттина стаг вара иза.

Макарчука ша волчу дІа а кхайкхина, кхераме а, дийна юха-Іур ну бохучух дегайовхо йоцуш а долу декхар тІедиллира ДагІин Хансолтиний, Масхадов Іумарний, Михайлов Сайд-Ахьмадин

МостагІчун хІун тайпа эскар ду а, церан коьрта чІагІонаш мичахь ю а, уьш мича хенахь меттахбовлу а, муьлхачу агІор боьлчу а, дуьйцуш точни донесени¹ я. Ледара а ма хила, омар кхочуш а аьлла, дахьовсийра уьш Макаρχчука.

Автоматаш, карабин, тоьпаш, гранаташ яра кхаа беречуьнгахь. Мелхьа Дербеты юьртана тІех а бевлла, картолин кхашна тІехула, аааа жимачу цІенна тІиэхьа велира Хансолтий, Іумарний, шаьш-Іинан пакъост цьхана таьІначу тогІи чохь говрашца а витина. Мелхьабухеьбара схьа хезаш дара фашистийн танканийн тата. Оцу фактчу цІа чуьра араяьллачу зудчо:

Ребята, вы хотите немцам в плен сдаваться, или вы развед-
чик?² — элира.

Мы чеченцы. Чеченцы в плен не сдаются,³ — жоп делира Хансолтас.

Дирсин зуда уьш разведчикаш буйла а хиьна: — «Ларлуш хичаа, кхузахьа схьагІерташ фашисташ дукха бу», — аьлла чуьра апаре.

Пекхача герга яра немцойн танканаш.

Со гранаташ тоха воллу царна, — элира Хансолтас.

Ма тоха. Вай кхузахь дерг талла дахкийтина ду, толам ца аьллу тІом бан дахкийтина дац, — аьлла Іумара сацийра Хансолтас.

Немцойн танкаш Хансолтиний, Іумарний гергга тІекхаьччи северге. Хьалха схьахІоьттинарг жима танк яра. Важа шиь яккхий-

¹ Билъ ма-дарра дуьйцуш.

² КІенгий, шу немцошна карадаха дохку! Я разведчикаш ду шу?

³ Тхо похчий ду. Нохчийн карабоьлхуш Іедал дац.

чех яра. Танкана тIе а бевлла, турмал чухула гондахъаша бIаьр кхарстош бара фашисташ. Картолийн хуталашна юккхехъ Iуьлл чу Хансолтиний, Iумарний 20 метр хиллал гергахъ бара уьш. Иштa шайна гергахъ берталвижна Iуьллуш шиь Советски тIемало хIлар дагахъ дацара немцошна. Юххехъ Iохку шайн мостагIий а Iгуш, тIехула гена дIахъуьйсуре уьш. Кхоь танк кIилбехъа дIайи зина дIаяхара.

Цигара меттахбевллачу немцоша ялташна цIе тесира. Хансолтий, Iумар, Сайд-Ахъмад волчоь хъалха богуш берг борц бар Догучу ялтийн цIаро, кIуьро са ца доккхуьйтора цаьрга. Оцу цIарах, кIуьрах хала чекхбевлла юха а баьхкина Макарчуке дIайи цира разведчикаша мостагIий болу меттигаш. Цигара немцо складера лачкIийна берцан Iов еара Iумарий, Хансолтас.

Iумар говза пулеметчик вара. Пулемет вовшахъяккха а, юсixa вовшахтаса а хаьара цунна.

Цу кеппара угаре а кхерамечу меттигашка хийсош, немцо коьртачу ницкъашна доьхьал лотгуьйтора Макарчука Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк, говраш а, дошлой а хIаллакхирг хиларх бодIа а ца хеташ. Висаитов Мовлида дола деш ца хиллехъ Макарчука лата аьтту боцчу халачу хьелашка хIиттош хIаллакхий Iолуш яра Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк.

ТIеман чолхечу хьелашкахъ хаа дезара кхочушдан таро ергIюцург а, кхочушдан тарлуш дерг а тарлуш доцург а. Хаа деза тIеман дакъош, цхьанакхетта ницкъаш мичаь бу а, бечу тIеман хвесапаш дан а, церан Iалашонаш муха ю а. Оцу хьелашка дуккха а гIуллакхаш зеделла волчу Мовлидана дика хаьара тIеман низам. Шен керлачу хьаькамо тIедехкина декхарш шен хонахъ а, тIехдика а кхочушдеш вара иза. Шен полкана хьалхIоттийна декхарш стогаллийца, доьналлийца кхочушдора IХIора тIеман операци, хьалха ойла а йой, буьззина кечам а бIаIалашо а лочий, шен полкана зе ца хиндолчу агIор чекхийоккхуцо. Бакъду, полковник Макарчук дошлойн полкана новкъарлунаш ян волавелира. Цхьа а бахъана а доцуш полкана IиттарIора цо.

Цкъа цхьана хенахъ, иза дара август бутт чекхболуш, Харго Iюртан кIилба-малхбузехъа оборонехъ йолу стрелковой полк подразделени хийца езаш яра. Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк лалаш йолу оборонан участок оцу ГIалмакхойн Iюртана 5—6 километр генахъ яра. Оцу Iюртахъ а, Iюртал араьа а цхьа а дитта я диттан кондар а яцара. Циггахъ тIеман чIагIонна дIахIитта бIагIийла дацара дошлошна говраш кьайлаяха меттиг цахилари. Дошлойн полк тIеман чIагIонна дIахIоттош хилчи, говраш яжо царна хи мало а, уьш кьайлаяха а аьтту болуш меттиг харжа етIара. Ткъа, цу хенахъ полкехъ 1500 говр яра. ХIора дийнахъ мостагIичу хIаваан кеманаш дара тIеман чIагIонаш зуьйш, толлуш тIехула хийзаш. Кьайлаяккха аьтту боцчу меттехъ царна говраш

и а хир яра, дошлойн полк лаьтта меттиг билгал а ер яра, хІа-
ман кеманаша бомбанаш етташ эрна хІаллак а йийра яра. Амма
иантони керлачу хьаькмана иза ца хаьара, я хуьушехь, хІуьтта-
рин, дошлойн полк кхерамна кІел сецайора.

Говраш а, обозаш а кІезиг дакъош деш, гІалмакхойн аренца а,
Палмакхойн ярташкахь шайн-шайн эскадронашца дІай-схьай а
иана. Макарчукана тІевахара Виситов, цунна и хьелаш довзийта.
иантове дошлой полкан аьтту боцу хьелаш шегга дІадийцича,
ианторшамае жоп делира Макарчука.

ТІеман чІагІонна оьшуш дерш адамаш ду, говраш яц. Хьан
иантиний, обозаций гІуллакх дац сан — элира цо.

Мовлидана цо иштта аьлчи моха сара: «Накъост полковник,
ах эзар, ах эзар говр кисана йоьхкина кьайлаяккхалур яц. Мича
ца оа оха уьш? — цуьнца девне ца вала халла цунна са а дет-
иш»

Полковника оьгІазе шен ши бІаьрг Висаитовна тІе а боьгІна:
«Лавттах йохка, таІаяй! — элира.

Накъост полковник, со кхеташ вац ахьа бохучух. Забарш йо
и ч бокьвалла а боху?

Полковнико буьрса хьаьжаюкь а саттош:

ТІеман хьелашкахь забарш еш ца хуьлу, — элира.

Цхьа эзар ах эзар говр кьайлаяккха саьнгарш яха дукха
иана, накъост полковник. И далур дац. ХІинца дІахІиттинчу
иан хьелашкахь иза лелор йовдала хІума ду...

Макарчук моха еьна чуьравелира:

Аси омар до хьобга, хьем боцуш тІеман порядкаш хІинто а,
иана билгалъяьккхинчу меттехь тІамна чІагІонаш ян а! Айхьа
ианцундар соьга схьа а хайита. Говраш, обозаш хьайн хьашт
иучу йига. Со говрашна тІехь куьйгалла деш вац, тІемана
иандала деш ву. ДІаваха мегар ду хьо!

ТІеман дуьрачу хьелашкахь пизам дохо бакъо цахиларна са-
иара Висаитовс Макарчукана. Амма цунна мовттург хирдо-
иан хайитира Мовлида дукха хан ялале.

ТІеман юхавецчи, дукха хан йоццуш Имадаевн метта хІоттийна
иан комиссар Адоньев чу а вехна, Макарчук начальник висахь
иан кьаьчале полк говраш йоцуш а юьсар ю, дошлой гІашсалт а
иан бу — элира Висаитовс.

Амма Висаитов ша а вацара, Макарчукан сонталла бахьана
иан, подкан говраш а, обозаш а хьалха гучудевллачу мостагІ-
иан ианашка хІаллакйойтур йолуш. Сихонца говраш, обозаш
иан иан скьна кьайлаяхийтира цо, тІе йолчу хаьнна тІеман
иантиний уьш ларо.

иантиний Нохч-ГІалгІайн дошлойн полко даккхий зенаш дира
иантиний юххехь а, Малье Дербеты, Садовое, Самохин, Жутов-
иан иантиний а, 6-чу румынски эскарийн корпусан дакъош-
иан иантиний. ГІалмакхойн аренашкара Сталинградехьа дІагІер-

таш долчу мостагичун эскарийн ницкъ ца кхечира шешан Галашо не кхача.

Диахиттинчу тлеман хьелаша гойтура: Галмакхойн арена кахь мостагичун ницкъаш совцийна латто а, еххачу ханна тлеман члагонаш латто а кюртгера кечамаш бан безаш хилар. Тлеман позицеш нийсачу Галашоне хитто езаш хилар а.

Висаитовс сихонца рапорт яздира 51-чу эскаран Тлеман кхецшоне. Цо рапортца билгалдаьккхира полковника Макаρχука 255-гIа Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк хIаллакьхинйолчу хьоле хIоттор. Тлеман кхеташоно 255-гIа Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк полковникан Макаρχукан куьйгалли кIелара схьа а яьккхина 91-й стрелковой дивизин командир инарла-майор волчу Калинин куьйгалли кIел елира.

Цунах боккха кхаь хилира полкехь болчу массо а дошлойн «Хьай хьо ве дала хIаллак Макаρχук, аьлчи, Хьапарчук», — олучи иза дан воллург хиьначу дошлоша цунна.

ИНАРЛА КАЛИНИН

Инарла Калинин хьекъал долуш а, дика а командир ва 1942-чу шарахь, бIаьста, Къилбаседакавказан воени округан дошлойн инспектор хилла вара иза. Иза хууш, Тлеман кхеташоно, Висаитовс яздинчу рапортан хьесап а дина, елира Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк цуьнга.

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк шега луш омар хиллачул тIахьа командни пункте сихонца дIавийхира цо штабан начальник Алханов а, полкан комиссар Адоньев а, Висаитов а.

Полковника Макаρχука дошлойн полкана лелийнарг дIадинча чIогIа цецваьллера инарла Калинин.

— И хIун ду?! Окопашкахь латтайо дошлойн полк. ТIе арахь уггаре а сихонца хийиза езаш ма ю дошлойн полк!

Полк, сихонца цигара меттах а яьккхина, Харготехьа Плодо тое олучу юьртана юххехьа, шозлагIчу тлеман члагIонашка дIа хийра инарлас.

Дошлойн шиь эскадрон, иттех тоба а йина, хIора буьйс мостагичун тылехь талламаш беш хуьлура, немцойн тлеман кьошна тIе а лиэташ, царна зенаш а деш. Лийцина йийсар немцой а балош, сатасале юха шешан метте богIура дошлой.

Керлачу командиро нийса куьйгалла даро аьтту боккхуш, дошлой полкан штабехь массо а хенахь керла хаамаш хуьлура мостагичун эскарш долу меттигаш билгалйохуш.

Сталинградна къилбехьа агIор ГIалмакхойн арахь Iаьм дара. Царалахь Сарпа, Цаца цIе йолчу Iаьмнаша малхбуь агIор ГIалмакхойн аре дIакъовлура. Цаца Iам болчуьра дIа линграде кхача 80 километр гергга юкь яра.

Инарла Кузнецовс телефонан аппарате вийхира Висаитов.

Капитан Висаитов, Цаца Юман тІай ларо сихонца хьайн ка-
ра боллу тІеман ницкъаш бахийта, — аьлла, омар дира Кузне-

Инарлин озах а къаьсташ дара эскаран командованис и тІай
ларо мел доккхачу маьІне лору.

Цу хенахь полках дукхах берш тІеман чІагІонашна окопаш
олучу бара Харготы олучу меттигана къилба-малхбалехьа агІор.

Харготехь мел йолу машенаш полко белхаш бечу метте дІа-
разованн Висаитовс подразделенийн дакъош Цаца Юмана герга
аьчч.

Докха дара август беттан де. Полк болх беш йолчу метте маше-
наш дІабоьлхучу хенахь мичара дели ца хууш тІехула хьаьвзира
иттигун кема. Раз а даьлла машенна тІеерзийна пулемет туьй-
ира цо. Машен тІехь берш зе ца хуьлуш бисира. Немецки кор-
пусовицки дІадахара. Иза дІадахна ах сахьт а далале, цо хаам
иша, мостагІун хІаваан кеманаш даьхкира полкан подразделе-
нийн йолчу. Чу бомбанаш йиттира цара иттех говр а юьйш, масех
машен а йохош.

Полке дІаххаччи Висаитовс дІахайитира хьалхахІиттийна тІе-
ман докхарш: Эскадронийн командирашна тІедиллира цо, уггаре
а чІаира а, тІахьаьлла а тІемалой къастабе аьлла. Оцу операцехь
иша лаца лууш массо а бара. Делахь а Висаитовс 150 тІемало
командираш а къастийра Цаца Юман тІай ларо. Цаьрца вара
иша Зилара Межидов Зелимха. Забаре а, илли ала хууш а, хаза
иша полуш а жима стаг вара иза.

Полата билгалйинчу метте дІакхечира уьш. Хьалха лаьтташ
иша дара. Цу тІе хьалабевлира Висаитовн тІемалой. Коломна
иша хьала ма-елли цІехьана тІом болиьра оцу дукьна тІехьа
иша кибелла Іечу немцоша, луьста яккхий - тоьпаш, пулеме-
таш, автоматаш етташ. Бортовой машенаш тІехь кхин дІадоьл-
иша апар. Машенаш тІера чехкка охьа а лилхина, дІай-схьай
иша бевлира тІемалой. Циггахь цхьа а ор а, балам а цахилар ба-
иша долуш, жимма а хьем бичи, массо а хІаллакьхир волуш хье-
иша йиттира. МостагІунна, куьйган кераюккьехь санна, гуш ба-
иша дошлой оцу гІамаран арахь. Стелан хаьштиг санна каде
иша сиха хила дезаш дара мостагІунна тІелатар.

Бертал дийша! Цъаьцца хьалаэккхаш тІедовда! — омар ди-
ра командиро.

Бертала Іохкурш а, хьалалелхаш тІеуьдурш а ларош, мостагІ-
иша герг тухура вайчара. Хьалаиккхина хьалха дІаведдарг ге-
иша бертала вужура. Хаддаза тІедеттачу довхачу дашо ге-
иша ца буьтура дошлой. МостагІчо тІе сихдинера герз. Луьста
иша тоьпаш, пулеметаш, автоматаш.

Иша Юмана тиллинчу тІайл дехьа окопаш чуьра схьа тІом беш
иша финишашна гІо дан керланиш тІеобхура. Гагиевн дошлойн

Царна дохьал тIом а бина уьш юхабаха бийзира. И декхар тIе-
малоура 3-чу эскадронан командирана Гагиев Бемболатна.

Шехмана тоьхна цигара уьш юхабехира эскадронан шина
Суьйранна Висайтовс схьаехна кхин шиь эскадрон схьа-
малоура. Буьйса чIогIа само еш яккха дийзира. XIунда аьлча,
тIаьхьа юха а тIелата тарлора тIай ларош болчарна. Бакъду, цу
тIаьхьа тIе ца летира уьш, хIилла, дан дагадеъна. Цхьа кIеззиг
мостагIий вайчарна дохьало ян а битина, Цаца Iомана аьтту
тIаьхьа, гобаккхина вайчийн тыле бахка гIюьртира мостагIий.
Ма 91-чу стрелковой дивизин дакъоша тIамца йоккха дохьало
мостагIийра уьш. Цаца Iоман тIай кьуьйсуш толам боккхург хи-
мича дог а диллина, цхьацца шайна кхерам боцчу меттигашкахь
мостагIий, цкъачунна дIатийра фашисташ.

Iv тийналлехь сагатлора тIемалойн. Бес-бесара ойланаш
мостара коьрте. Дагалуьйцура бералла, дай-наной, йижарий, ве-
стий, тIамехь кьистина доттагIий. Цхьана окопа чуьра схьахези-
ра. Иманман Зазех лаьцна илли. Илли олуш верг Сиржа-Эвлара
мостаран Велимха вара.

Бембиев Мумад куьйгалхо волчу полкан тылера яахIума еара
мостаран чIагIонехь лаьттачарна.

Штабан начальникан гIюьпчо, капитана Емельяновс, телефон
мостара Висайтовга эскаран штабан оперативни отделан началь-
ник тIамехь дIахIиттина хьелаш муха ду хаййта шена, боха аьл-
ла Висайтовс цунна телефон чухула доцца жоп делира:

ДIахаййта эскаран штабе, Цаца Iомана тиллина тIай дIа-
мостаран мостагIчо тIелихкина тIеман ницкъаш юха а баьхна, и
мостаран ларош чIагIделла Iаш хилар.

МостагIначу деношкахь бинчу тIамо гайтира вайн тIемалойн
мостаран, доьналла, собар: Цигахь билгалделира тIемалойн, сте-
партисанаш санна, тIахьаьлла хилар, цIокъалоьмаш санна
мостаран, обгIазе, майра латар. ТIеман ницкъаш а, тIеман гIир-
ман Висайтовн тIемалойчул дуккха а сов боллушехь, мостагIчун
мостаран кхечира, тIеман хьелашкахь Iаламат мехала долу, Цаца
мостаран тиллина тIай дIалаца.

МостагIгIтаза шаьш йина атакаш юхаяьхначул тIаьхьа фаши-
сташ тIай дIалаца ца гIуртуш масех де делира. Хетарехь, вайн
мостаран тIе лата, кхин керла ницкъаш тIеузуш бара уьш.
МостагI тIом сецца бацара. Висайтовн салташна синтем ца би-
ра, мостагI, хаддаза хуьйцуш схьадеттара герз. Цкъа цхьана муьр-
мостаран тоьнаш етгара. Уьш еттачуьра совдийчи минометаш ет-
гара. Дуккха кеманаш тIехула хьийзош, бомбанаш етгара.

МостагIначул тIаьхьа, маьркIажхан хуьллуш Висайтовга а, шта-
бан начальнике а, полкан комиссаре а командни пункте дIакхай-
мостаран дивизин командир инарла Калинин. Дуккха а буьйсаиаш-
мостаран иа ши бIаьрг хIюьттинера цуьнан.

МостагIий, аса шу схьадехна хала а, жоьпала а, кхочуш ца

дичи ца даьндолу гIуллакхаш тIедахка. Гергга йолчу хенахь ва мостагIашна тIелата дезаш ду. МостагIчун массо а «огневой топка»¹ мичахь ю хаа деза вайна. Талламаш бан бахийтинчу разведчикашна билгалйолуш наггахь ерг бен яц. Фашисташ цецбохун массо а герз тоха деза царна тIе. И дечу хенахь билгалъяха ез тIемана меттахъяхна церан и чIагIонаш.

— Накъост генерал, и операци тхан полке шегга яйта волл хьо? — аьлла, хаьттира Висаитовс.

— Ца воллу. Вайн дивизин хIора стрелковой полкера, тIом беш йолчу разведкехь дакъа лоцуш хир ю цхьацца батальон. Шун полкера къастийна цхьа отряд хила еза, ши бIей стаг цхьанатоьхна. ТIом беш талламаш бар дIадахьа деза кхаа агIонгахьа. Шун отряд Харготера Тундутова йолчухьа дIаяха еза, кхана сатоссуш.

Цул тIаьхьа карта дIа-схьа а даржийна и тIеман Iалашона гайтира инарлас, хьалха хIиттош долчу декхарех, ша чу бехнард дIа а кхетош.

ВисаитовгIара, шайш полке юхабаьхкича 200 стаг билгалвал кхира оцу халачу а, кхерамехьчу а декхаршна. Оцу отрядан командир хIоттийра старший лейтенант хIири Дзабиев Мохьмад, цуьн политрук хIоттийра Сапаев Билал.

Сахилале, сахила герга дахначу хенахь, тIелатаран хаам беш ракеташ хийцира. Вайчийн артиллерис мостагIий болчу метчикхий-тоьпаш, минометчикаша минометаш етташ тIом болийра. К тош тIехула дIадетташ яккхийчу-тоьпийн хIоььнаш а, мина йолуш тIамца тIелата гIевттира вайчийн подразделенеш.

Цхьанатоьхначу отрядан командир Дзабиев Мохьмад уггар хьалха хьалаиккхира окопа чуьра буйнахь якккхина тапча а луш, дегI нисдеш ира а хIоьттина.

— За нашу Родину! Вперед!² — аьлла, мохь а тухуш. Цул тIаьхьхе цхьабосса хьалалилхира цуьнан отрядехь мел болу малой.

Юха а тIеман аьзнашца, гIовгIанца терсарца, татанийн денца денъелира ГIалмакхойн аре. Оцу хьелашца доьхьал тIом болийра мостагIаша. Луьста етта йолийра цара танкаш тIера якк тоьпаш.

Флангашкара гIевттира стрелковой батальонаш. Вайн метчикаша дIасовцайора мостагIчун огневой точканаш.

ТIом кхехкабаьллачу хенахь, вайчийн талламхоша мостагI огневой точканаш гучу а йохуш, карти тIехь вуно сиха билгалйора.

ТIамехь чевнаш хиллачу командираша а, тIемалоша а тыле юхабахале схьаюьйцура мостагIчун огневой точканаш меттигаш. Вайчийн подразделенеш чухьаьвда мостагIчунна

¹ МостагIий тIеман гIирсашца чукьовлабелла чIагIонан бен.

² Вайн Даймакхехьа! ХьалхатаIаI!

кыбичи, хаддаза схьадеттачу дешан дорцах ларлуш, бергал ий-
гирл.

Боцачу цхьана муьрехь тлом дIатийра. Оцу буьрсачу тIамехь
а хьыйолу кIентий ийгира. Полкана боккха лазам беш вий-
ра кIирийн хьыйолу майра кIант Дзабиев Мохьмад. Цуьнгара
команда схьайицира политрука Сапаев Билалас. Отрядана цIех-
хьа хьалха дIа а хIоьттина нохчийн маттахь мохь туьйхира цо:

— Кавказан яхь йолу кIентий! Вайн халкъан ирсехьа! Маьр-
шачу паргIатонехьа! Хьалха таIа! КIентий цхьабосса хьала а лил-
аша, тIаьхьахIиттира цунна. Амма гена валале мостагIчун йовхачу
ацIаьргIо сацийра долитрук Сапаев. Ах го боккхуш, когаш тIехь
хьаьттина, деIах са къаьсташ, вуьйжира иза цу тIеман арахь.

САДОВОЕ ЮРТ ЙОККХУШ

1942-чу шеран август бутт чекхболуш Малые Дербеты, Тунду-
го тIалмакхойн ярташна тIамца тIетеIаш бара мостагIий. Цаца
ишанан кьилбехьа йолу Садовое дIалаьцнера мостагIаша. Стрел-
чийн дакъоша мостагIчуьнца чIогIа тIемаш бира и ярташ ларош
а царна цIе йолчу Юмана тиллина тIай ларош а.

Исхановга омар динера командованис Садовое юрт немцощка-
ра боккхьа аьлла. Кхузахь а полкера 200 стаг — хьыйолу кIен-
тий фашистийна отряд вовшахтуьйхира. Оцу отрядан командир
ишайица штабан начальник волю капитан Алханов.

ОгIаьд лата кечлучу метте дIакхечира делкъахан хуьллуш.
ОгIаьд цо гIашлой-салтан подразделенеш юьрта чуьра ара а яхь-
аьду цу юьртана малхбалехьа агIор йистехь тIамана кечлуш чIа-
хьаьттина ира.

Алханови отрядехь берш гуллахь тIе ца боьлхуш, дIай-схьай а
ишанна тIелетира мостагIашна. Немцоша отрядан могларшна
ишаннаш, тоьпаш, автоматаш етта йолийра.

Ишанна тIехула хьаьвзинчу мостагIчун кеманаша фугасни бом-
ба тIе туьйхира Алханови отрядана тIе. Отрядан могланаш бер-
аьттира.

Ишанна кхерам хIоьттира отрядана тIе. Жимма а цигахь хьем
ишанна кIаьлакхир йолуш яра отряд.

Ишанна энсарша отрядана доьхьал лаьхкира гIаш-салт. Кху-
ш тIаьгIарчу Хасанов Iабдулрешидан взводехь болчу пулемет-
чийн тIе даш Iанош цоьстура фашистийн догIамаш.

Ахь шуш да валла хьакхийца! — бохуш, мохь а бетташ Да-
дIа хьаьттина тIекхарстайора царна пулемет, йовхь тIехула
ишанна хьаьттина наггахь кучан пхьош а хьокхуш.

Ишанна! ДIалаца, довха даш! — олура цо цергаш ваьшта
ишанна.

Ишанна кIаьлакхаша Чалаев Ийсас а, Истамуловс а, Осмаевс а,

Юсуповс а, Халаевс а даш туьйхира доьхьал леташ болчу фашташна. Немцойн глашлой-салт берталбийша безаш хилира.

Мостагичун могларш а, вайчийн могларш а доьхь-доьхьал хинтинчохь бертальэгна юхкура тлеман шерачу араьхь. Темалочу корта хьалаайба йиш йоцуш тлом бора шина а аглонгахьара доьхьал хаддаза пулеметаш, тоьпаш, автоматаш етташ. Онцу тлемакъизачу хьелашкахь уьш болчу хенахь, эвла йистерчу ценош тлехьара цлехьана схьа гучуевлла, хьерайьлчи санна чехка, вайчийн могларшна чухахкаелла йоглура немцойн танкац.

Боккха кхерам бара Алхановн отрядана тлехюьттинарг. Герзийн тата къардеш глора ма-дду чоьгла мохь туьйхира Денилов Хьамида.

— Кientий гранаташ ерш схьахитта суна юххе!

Ткъех стаг текхаш герга вахара Хьамидана.

Царех бляьрг а тоьхна:

— Схьадуьло соьца! — омар дира цо.

Шина а буйна, вовшахйихкина, гранаташ а лаяцна мостагич танкашна доьхьалхьаьдира Хьамид. Хьалха герга кхачначуьбуха гранаташ туьйхира цо. Цле а, кюр а танках хьарчош лилара уьш. Танк дласецира аьчийн терсаран тлаьххьара къурд боькхин дла-схьа ца хьожуш шозлагичу танкана доьхьал хьаьди Денилов Хьамид. Мостагичо цунна хьежош деттачу герзийн дандаргаш юьйлура цунна юххехула, шакарш етташ. Шена тлем хиттинарш боьлуш бу-бац а ца хьожура иза. Бакьду, уьш пдакьаьстар боцийла хаьара са а чохь, дийна.

Вовшахйихкина гранаташ шозлагичу танкана кел туьйхи Дениловс. Танк йохош цле а, кюр а тухуш лилхира уьш а. Цигахь Хьамид ларвалан бертал вуьйжира. Цунна гира вукху кьаьлагичу танкана доьхьал Батукаев Ганиса гранаташ тухуш. Танкашна доьхьал гранаташ кхиссира Исраиловс а, Осмаевс а, Архановс а. Циггахь немцойн кхоь танк йохийра цара. Вуьш, тлера тикисташ кхера а белла, юхайирзина даяхара, шайна тлаьхьаша нан кюр а хоттош.

Вайчийн могларшкара цхьаммо мохь туьйхира, командиро оьдаре а ца хьожуш.

— Же, кientий, тохалолаш!

Цлехьана хьалалилхина чухьаьвдира Алхановн темалой.

— Же яма! Ура-а! — маьхьарий а детташ.

Фашисташ кхерабелла хьала а лелхаш, юрт йолчуьха юхауьра. Алхановн темалой юьртах чу летира. Бакьду, ценош чухьа герз тухуш даш ланийра кхарна тле. Циггахь дошан даьшкхетта вуьйжира майра пулеметчик, пулеметни расцетан начальник, Чалаев Ийса. Шиь даьндарг кхетта чевнаш хилира Эделнов Ширванина. Иччархочо топ тоьхна вожийна хиллера Чалаев.

Цхьаммо цлехьана мохь туьйхира:

— Ларлолаш, немцойн иччархо ву шуна топ хьежош.

Связной Усаевгара, цеххъана дІакхевдина, схъэцна топ а
Алхановс вийра Чалаевна топ тоьхна волу немцойн ич-
ирхъ.

Агту лохуш а, ларлуш а хила везаш дара хьалхатаІар. ХІора
Іаюузу ког Іожалло лацарна кхерам болуш бара. Оццу кхераме-
у хьалашкахъ шен взводаца хьалхатаІара лейтенант Трапсов. Не-
ан огородашна тІехула бертал текхаш герга гІертара уыш юьр-
хъ тІамна чукьовлабеллачу фашисташна. ТІемалой гІовттош
чалазккхашехъ мостагІчун даьндарго вожийра адыгейн яхьйолу
Іант Трапсов. Метта кхеттачу даьндарго дош ала ца вуьтуш, са
Іаина, вожийра иза.

Юьрта чу кхечира Алханов шен тІемалошца. Юьрган урамехъ
хьаира тІом. Яхьйолчу кІентийн дегнаш ира-кара хІиттош, дегІ
феш. ГІаьттина хьалха дІахьаьдира иза. Амма гена ца велира.
Іа кхечира толаман Іалашоне. Довхачу дашо кийра багош чов
Іа пушна. Лен чов. Вуьйжира капитан Алханов, кхин хьалагІот-
ра вуьтуш.

КІентий, доха ма дохалаш! Бекхам бийр бу вай Алханов
Іаишачу мостагІашна! ХьалхатаІа!.. — команда дІаийцира
Іаишара лейтенанта Исмаилов Іабдул-Вахаба. Шен автоматчикаш
Іаиш моІанна тІехъа бехира цо, сийначу бошмаш кІел уыш
Іаиш а бохуш. Фашисташна моьттура шаьш атта юхабохур бу
Іаиш чу летта вайн салтий.

«В атаку вперед!» — мохъ тоьхна, шен взвод гІаттийна
Іаишашца дошан дарц тІетухуш, мостагІчун доьхьалонаш
Іаишара лейтенанта Исмаиловс.

Фашисташкара Садовое юрт схъа а яьккхина 91-чу стрелковой
Іаиш батальоне дІаелира Висаитовн отрядо. Амма и юрт схъа-
Іаиш даккхий зенаш хилира отрядана, 200 стагах нисса ах
Іаиш хилира оцу тІамехъ. Биснарш полк лаьттачу метте юха-
Іаиш Іаиш.

Іаиш масех дийнахъ Цаца Іомана гергара меттигаш, мостагІ-
Іаиш кара ца йохуьйтуш, тІамца чІагІонаш латтийра Нохч-ГІа-
Іаиш 215-чу дошлойн полко.

МОВЫЙ ОБРАГ¹

Іаишградехъа тІелеташ долчу эскарна яккхийра доьхьалонаш
Іаиш дошлойн полкан разьездаша. Билгалйохура мостагІчун эс-
карн долу меттигаш, церан коьрта чІагІонаш.

Іаиш хан ялале Висаитовн дошлойн полкана хьалхахІиттийра
Іаиш керла декхарш. Керлачу меттигашкахъ тІеман чІагІонаш
Іаиш дошлойн полкан.

¹ Ножный тогій.

Заветное, Ремонтная, Зимовники олучу станцешна гергахь тѣмаш беш яра Гѣбартойн-Балкхаройн 115-гІа дошлойн дивизи. МостагІун дуккха а сов болчу ницкъашна дохьал тѣом беш дакхийра зенаш хиллера оцу дивизина дошлой байина а, говрашъяина а. Иза тѣамера юха а яьккхина Циган-Нур олучу юьртан гергахь сацйра.

51-чу эскаран командованис Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк тѣман операцеш ян 115 дошлойн дивизина караелира. Оцу дивизин командир вара полковник Скороходов.

Сентябрь бутт болалуш, тѣман керлачу чІагІонашна, говрашма-яххалу чехка Циган-Нур олучу юьртехь дІаяхара Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк.

Полк тыле юхаяьккхинчу хенахь, массо а подразделенеш толлуш полкехь кечамаш байтира Висаитовс.

Полковник Скороходов пхьаьрсана чов хилла вара. И чов юхь а яьлла тылехь йолчу госпитале ваха дийзира полковникан Цуьнан меттина висначу, штабан начальника Эхохина командирн пункте дІакхайкхир Висаитовга. Тѣман керла декхарш хІиттийра цо Нохч-ГІалгІайн дошлойн полкана хьалха.

Сарпа олучу Іоман бердашца тѣман чІагІонаш йина лаьттачу вайн эскаран дакъошна тѣелата кечбеллера гитлеровцаш. И бакъдеш хаамаш бора вайн разведчикаша.

Дубовый Овраг олучу юьртана гондахьаша мастагІий болу метиг зуьйш талламаш бар а, царна тѣекхьаьчнадохь тѣамца уьш бохор а тѣедиллинера полкана. Сатасале ян езаш яра и операци.

— Сарпа Іомана тѣекхачар цкъа тохаделла, йоккхачу сихайлийца, цѣеххьана хила дезаш ду, — элира Эхохина Висаитовга карти тѣехь и меттигаш схьа а гойтуш.

Шена чохь 300 стаг волуш отряд кечйира Висаитовс карача схьаоьцучу тѣман герзаца. Отрядехь болчаьргахь яра 45 миллиметр чІижаргІанан шоралла йолу танкана дохьал тухуш йолу тоьпаш, гранаташ, автоматаш. Дошлойн полкан 3-гІа эскадрон разведкан взводаш а, минометийн шиъ расчѣт а танкашна дохьал бечу тѣман расчѣт а яра оцу операцехь дакъалаца кечйина. Оцу операцина куьйгалла дан хІоттийнарг штабан начальникан гІюьча Емельянов вара.

Отряд талламаш бан шина декъе екъаелира. Старший лейтенант Гагиев коьртехь волу тоба мастагІунна тѣелоттаелира. Цѣехьана тѣелеттачу Гагиевн разведчикаша мастагІийн дийнна ротата хІаллакйира. Амма 4 танк а, тѣаьхьалонан кхин цхьа рота йолуш чІагІбеллачу мастагІаша дохьал тѣом болиьра. Бакъа минометчикаший, танкашна дохьал тѣом бечу расчѣташий, говрашца каде хьийзачу дошлоший эшийра уьш. МостагІийн дийн гарнизон хІаллак а йина, 12 фашист йийсар дина а валош, мостагІашкара схьадаьккхина дуккха а герз а дахьаш юха шешан мостахьаеара отряд.

Сарпа а, Цаца а Іаьмнаш долчу меттигашкахъ, ГІалмакхойн аьчу аренашкахъ, Сталинградана тегІерташ долчу Немцойн а, ГІуьмийн а эскарійн дакъошна даккхийра зенаш деш, майра лий-тира 115-чу ГІебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизех дІакхетта болу Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк. Сталинград дІаяккха йолчу Іаьмнашца, тІеман ГІирсащца, танкашца тІетІаьІІина мостагІий ту-сун, отуш, бохош юхабеттара майрачу дошлоша. 1942-чу шеран сентябрь, октябрь гуьйренан и ши а бутт исторехъ уггаре а йокха-ца тІеман кызаллин ши бутт бара. Дистина догІучу хина доьхьа-ца аьлланаш дан санна хала дара герзан ницкъашца тІетІаьІІачу мо-стагІийн тулгІенаш юхаetta.

1942-чу стрелковой дивизин дакъошца цхьаьна мостагІех лата бутт болчу агІор яккхийра-тоьнаш, пулеметаш дІахІиттош оборо-ну хьалхарчу моГІаршкахъ чІагІонаш йинера вайн эскарша. Ста-линградана тІекхача аьтту ца буьтуш, оцу шина баттахъ сецийра вайчара мостагІийн тІеман ницкъаш.

Флангашкахъ маневраш еш шуьйра фронт схьалаьцна тІелата бутт боьхначу фашисташа, тІемана чІагІонаш йина лаьттачу вайн эскаран юкъ хадош чекхбовла коьрта ницкъ тІетІаьІІинера Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк лаьттачу меттигашна. Амма цигаша чекх-бовла ницкъ ца кхечира церан майрачу дошлоша яккхийра доьхьа-шаш яр бахьана долуш.

Кьилбехьа агІор, Сталинградана юххехъ, Іуьллуш яра Красно-армейски олуш йолу юрт. Вайчийн чІагІонех чекхбовла дагахъ мостагІий, ГІалмакхойн аренашкахула, кьилба-малхбалехьа агІор Красноармейскана герга ГІертара. Нагахъ санна вайчийн тІеман тІелатан йохо мостагІийн ницкъ кхаьчнехъ, цара Астрахань дІа-хІитти кхерам бара. Амма и дан ницкъ ца кхечира церан.

МостагІий болу меттигаш толлуш лелаш йолу тІемалойн тоба-тан уьш болу меттигаш а, церан ГІаролла долу меттигаш а бил-ла а йохий, буьйсанна цІеххьана тІелетий уьш боха а бой, сахи-ла аьлланаш пешан метта юхайогІура. Уггаре а хьалха чу гранаташ аьттуш, тІаккха чулелхий автоматаш а етташ, немцойн штабаш аьттуш цара.

ТІеман чолхечу хьелашкахъ цхьана а адамийн дан ницкъ кхо-лош чІагІара аьлла хеташ долу ГІуллакхаш дора Нохч-ГІалгІайн мостагІийн полко, яхьйолчу кІентийн тобанаш вовшех а етталуш, мо-стагІийн ГІеранашна буьйсанна цІеххьана тІелиьташ.

1942-чу шеран октябрь баттахъ Юккьерчу Азера, дикачу дойш-са тІелатан дошлойн корпус еара шена тІехъ куьйгалла деш инарла-манаш Шапкин а волуш.

Фронтан командованис, дІахІиттинчу тІеман хьелашка хьаьж-манна, 115-гІа Нохч-ГІалгІайн дошлойн полк а, 115-гІа ГІебар-тоьн-Балкхаройн полк а инарла Шапкина куьйгалла деш йолчу мостагІийн корпусах дІатуьйхира.

1942-чу эскаран тІеман кхеташоно 115-чу дошлойн корпусан

командираш дIабехира. Командующис дIабехийн
лаш а дийцина, ТIеман кхеташоно садам бар сьаа

— Къаьмнийн дошлойн полкаша Дон а, ЦалгIа
къехъ беа баттахъ бинчу тIамах лаьцна, цъа а тIама
хилла олийла дац. Дошлой майра леташ а бара, мIа
кхийра зенаш а деш, шайна тIедехкина декхарш
а дина. Амма мостагIа Къилбаседа-Кавказан фронт
на. Оццу хьелашкахъ ГIебартойн Балкхаройн, Нохч-ГIа
каш керла тIе дошлой кхуьйлуш меттахъ латтачу
ду. Эскаран тIеман кхеташоно фронтан командующий
ГIебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизех а, Нохч-ГIа
лойн полках а мостагIчун тылехъ церан ницкъаш а
тIелеташ церан штабаш, эскаран дакъош дохон, дош
наш кхоллар.

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полках шиъ дошлойн
115-чу ГIебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизех
дoхьал тIом бан истребительни дивизион йира. Уш
зион 4-чу дошлойн корпусна чуйогIуш яра.

ТIеман уггаре а жoьпала мур бара иза. Советс
па герзан ницкъаш гойтуш, мостагI юхаваккха латта

Сталинград къуьйсуш бечу, буьрсачу, къызачу
ГIалгIайн дошлойн полках дуккха а кIентий огийра
Къилбаседа-Кавказан фронтехъ тIемаш беш яра
цойн дивизи. ТIамца Кавказан лаьмнийн лаьхана
уш. ТIамо бойуш а, чевнаш йина а къистачийн
тIебало аьттонаш цахилар бахьана долуш йинера Нохч-ГIа
дошлойн полках бухабисначех шиъ дошлойн разведчик
визион. МостагIчун тылехъ, церан штабаш йохон, тIе
деленеш охьаотуш, майра летара уш.

Калач ГIала йогуш тIехула цIе а, буькъа кIур а
ра. Дошлойн дивизионаш Обильни олучу юьртан
нера.

МОСТАГIЧУН ХИЛЛА

Иза дара 1942-чу шеран ноябрь баттахъ. Дари
лачу Гуййранна омар динера мостагIчунна тIелата
чу мохання дохьал охуш бара дошлой. Обильни юьрт
кхаьччи юрт еса карийра царна. Немцой юрт тесна
бевллера. МостагI волчу агIор разведчикаш а бахитина
нан командир волчу капитана Цапановс хIума яа парIа
шен тIемалошна. Говраш парIат а яьхна, уш хIума
шинчу миноташкахъ, тIамана орца доккхуш зурманаш
ТIемалой чехка сьагулбелира йиллинчу метте. ГIаро
тачуьра говр хаьккина веьначо хаам бинера: «Perlan дук

...а, гІашлойн полкаш а ю Обильни
... — дІалла.

...шайн юрт «юьтуш» юхадовларан
...тІехъа кІелонаш ян севца хилле-
...хІотта кечбелира вайн дош-
...юьстахъяхийтира. Обильное
...долчу цІеношна тІиэхъа тІа-
...Уьш лаьттачу метте доьххьал
...транспортераш шайна тІаьхъахІитти-
...Уьш гергакхаччалц тІом ца болош Іадда

...герз! — омар дира Цапановс. Моста-
...автоматаш, танкашна доьххьал туху
...мостагІийн гІера. Эпсарша лобх-
...немцой. Циггахь омар дина, герз
...Іеш болчу дошлоша. Аьтту
...стташ фашисташ эгабора пулеметчи-
...Висаитов Абу-Іелас а, Дачиев Хансолтас
...Исмаиловн, Шахгиреевн взводаша
...юхаберзийра фашисташ. Миномет-
...Бекмарзас а, Бисултанов Іабдурахьмана а,
...бевдда боьлхучу немцошна.
...хІи йоццуш шена езаш йолчу Асете ке-
...Сайд-Іали, Алиев Іумар, Сатуев Ахьмад.
...шешан буха бисначу накъосташа. Цар-
...«ХІюкху кош чохь Іюкху Даймех-
...белла, нохчийн-гІалгІайн жимачу
...турналхой.

...халкъо цкъа а бицбийра бац Сталин-
...летта кІентий: Костоев Якъуб, Баркинхоев
...Маммад, Льянов Мухтар, Арсанов Салман, Усаев
...Ахьмад, Бекбулатов Бекмарза, Айханов
...Сала, Нухаев Сулим, Гайтукаев Джунид,
...Мадиев Іийса, Эдильханов Ширвани, иштта дук-
...Пинтта майра летта ДегІастанара Далгатов
...Ахьмад, Масхадов Іумар, Денилов Хьамид.

СТАЛИН

...буьззина
...Амма дуккха а кІентий эгийра оцу
...Ескаран инарла Паулус шайца а волуш, немцойн
...далош Сталинград паргІатъяккхинчул
...а могІаршкара, малхбузехъа юхабохуш бара

...хьа фронтан мел ю дIа-схьа бекъначу тIема-
...хьа турпалаллин васт дара цера дегнаш чохь
...хьа син-кхетамашца доьхьалхуьттура
...хьа цунах масал оьцуш, цуь-
...хьа яхь дIа ца луш, майра лIэтара
...хьа гIалгIайн яхьйолу кIентий.

ХАБЕРДЧИК

...хьа бинчу тIамехь хIаллакьхилла дивизеш,
...хьа 7-чу гвардийн дош-
...хьа 58-чу полке нисвелира Дачиев Хан-
...хьа Хансолта бен кхин цхьа а нохчо вадара. Пол-
...хьа Хансолта.

...хьа тIелеташ дара Хан-
...хьа Россаш гIалахь жимма са-
...хьа тIелбеллачу дошлоша. Шаьш са-
...хьа меттабалаш, кхин а дIа фашистех лата
...хьа

...хьа 1-чу Белорусский фронтехь Чер-
...хьа Десна хи тIе кхача езаш яра 7-гIа гвардей-
...хьа

...хьа Куснмове Хансолтина тIедиллира: «Десна
...хьа я ца дохийна хьажа», — аьлла.

...хьа Бессонов, Воробьев — шиъ накъост а
...хьа декхар кхочушдан вахара. Аьхкенан дов-
...хьа гондахьа бIаьрг а кхарстош, йоргIахь
...хьа хисте кхаьччи, тIай дохийна карийра
...хьа юхабовлуш дохийнера и тIай. Бакъду, тIай
...хьа дехьадахалур долуш гечо дара. И мет-
...хьа юхабирзича уьш кхоъ кхера а вина, керавало
...хьа туйхира кIелонаш йина Iеш болчу фашиста-
...хьа фашисташа шаьш юхабовлуш тIаьхьаша тIедогIу
...хьа юхатоха кIелонаш ян битна Власовцаш.
...хьа тIера охьа а лилхина, шешан
...хьа оьшийла хоуьйтуш ракета кхоьссира
...хьа Власовцашна доьхьал тIом бира кхаа
...хьа капитан Хабибулин коьртехь а волуш, дош-
...хьа ХансолтаIарна орцах. Циггахь тIом бина,
...хьа 13 фашист каравалийра эскадрено. Царех
...хьа 3 оьрсин вара — Власовцаш. Оцу кхойттаннех
...хьа тон схьакхийдайора. Оьрсийн маттахь наг-
...хьа итальянцийн мотт буьйцура: «...Хьовсал, аса шу-
...хьа. Сап цIахь доьзал бу, со вен ма вехьара
...хьа. ТIоман чIижаргIи чуьра молханан хьожа яца-

ра йоглуш. Власовцех кхо обрсий гойтура цо: «Хіорш кхоъ вар шуна тіом бинарг, тхо шуна кара ца дохкуьйтуш, довхьалваьллер хіара кхоъ», — бохура цо.

Хабибулина омар а дина и цхьа итальянец схьа а кьастийн вукха шийттанна дІа а хІиттийна тоьпаш туьйхара.

І-чу Белоруссин фронтан Чернигов гІала йолчухьа, Десна хІа тІекхечира 7-гІа гвардейски дошлойн корпус, Дачиев Хансолтас меттигаш зуййш хьалхе марша а яьккхина.

Десна хих дехьа а яьлла, Чернигов гІала йолчухьа дІаяхара 16-гІа гвардейски дошлойн дивизи.

Украинан кьилбаседехьара Чернигов гІала схьаяккха аьлла 16-чу дошлойн дивизина тІедиллира командованис.

— Накъост Дачиев! Хьо санна майра а, тІахьаьлла а волчуьйга бен кхочуш далур доцу гІуллакх дуьллу аса хьуна тІе. Чернигов гІаличохь дерг хІун ду а хьаьжна юхаван веза хьо, хьайна хьайна луьу шиь накъост вига. Кхийтарий хьо? — элира Куси-мовс.

— Кхийтира, накъост командир. Кавалерист Дачиев готов выполнить любое задание¹, — элира Дачиевс, вела а кьежна.

Шеца тохарлера шиь накъост Бессонов, Воробьев юххе а ваьккхина Чернигов гІалахь дерг талла вахара Хансолта. Буьйса Іаржьеллачу хенахь, говрашка йоргІа оьцуьйтуш. Говраш Бессоновгахь а йитина, немцойн чІагІонех чехк а ваьлла, Воронеж гІали чу вахара Хансолта, шеца Воробьев а волуш. Яккхийра-тоьпаш мичахь лаьтта а, танканаш мичахь лаьтта, а мостагІцун коьрт чІагІонаш мичахь ю а, штаб мичахь ю а теллира Хансолтас. Икхераме гІуллакх кхочушдина ваьлчи, немцошна ца тосаволуьйтуш, царна юккъехула чехк а ваьлла, шайшшиннан накъост волчу юхавеара Дачиев, Воробьев. Полке юхакхачале хьуьн чохь цхьан сохьтехь гергга садаьліра цара. Циггахь нуьйрийн бухкарш кьевлина, хьакхаделла тІера духар метта а далийна, полке юхаван уьш кхоъ кечвеллачу хенахь, немцойн бомбардировкаш тІехула а хьйязаш, бомбанаш йиттира царна гена йоцчу цхьана метте. Немцойн кеманаш и кьаьхьа де а дина дІадахара. Цара бомбанаш хьанна йиттина а, хилларг хІун ду хьажа а цигахьа дІаерзипра Хансолтас шен говр.

— Поехали ребята. Может наших бомбили² — аьлла.

Цигга хьуьн чохь лаьтташ хиллера зударийн зенитчикийн батальон. Немцойн хІаваа-кеманан разведчикашна цигахь уьш тоса а белла, йиттинера бомбанаш, зударийн-зенитчикаш байина а, ченанаш йина а доккха зе динера.

— Вахана хІорш кхоъ дІа тІекхаччи Советски эскаран разведчикаш буйла а хьйна:

— Ребята! Быстрее помогите, нам. У нас много раненых. Одино-

¹ Дошло Дачиев кийчча ву муьлхха а біаьхаллин декхар кхочушдан.

² Дуьло кІертій. Схьахетарехь вайчарна йиттира и бомбанаш.

гит в тяжелом состоянии¹, — элира зенитчикийн командир йолчу дуу.

Хансолтара шайгарчу йодаца а, бамбийца а, бинташца а чевнаш йыхжира церан. ЧюгIа чевнаш йина халачу хьолехь ерг 22 шо хирин йоI яра. Иза шена хьалха говра тIе а йиллина, шешан якан медсанбате схаялийра Хансолтас. ЙоI кхетамчохь яцара. Деллабатан палаткашна чу хьош а, кхетамчу яза яра иза.

ЧюгIа чевнаш йинарш госпитале дIахьовсабора, яй чевнаш йинарш, циггахь чевнаш а йоьхкуш, берзабора. И йоI санитарни палатка охьа а йиллина, полкан командирана рапорт делира Хансолтас, бIахаллин декхар ша кхочушдар хоуьйтуш. Чернигов яки чохь дерг ма-дарра дIа а дуьйцуш.

Молодец товарищ Дачиев! — аьлла, цкьа хьалха белш тIе йоI а гоьхна, тIаккха мара воьллира Кусимовс иза.

Пакъост командир! ЧюгIа чевнаш хилла зенитчик йоI ялий-а а санчасте. Иза йолчу ваха пурба лохьа суна, кхетамчу шина, на еьна, дийна йисна ца йисна, цуьнгахь хIун хьал ду хьор-а мара со, — элира Дачиевс.

Тедиллина бIахаллин декхар тIехдика кхочушдарна а, йоI кхьарара яккхарна а баркалла хьуна. Жимма са а доий гIо, — аьлла, жоп делира командиро.

Шина, кхаа сохьтехь са а даьIна, санчасте вахара Хансолта а расхачу динахь. Ши-кхо километр хиллал бен кхин генахь дIа иза ваха веза меттиг.

Палатки чу а вахана йоIна:

Здравствуйте, — аьлла, тIехIоьттира Хансолта.

Здравствуйте.

Кхетамчу еьни хьо? Чевнаш чюгIа лазий?

Кхетамчу а еьна. Чевнаш лазарна а жимма гIоли хилла. Дийна ву?

И Дачиев Хансолта, кавалерист первого класса, который тебе жизнь, привез сюда на своем боевом коне², — аьлла, зар-а аш жоп делира Хансолтас.

Баркалла хьуна со кIелхьараяккхарна. Хьобга цхьа дехар а гIа.

Схьаалал и кхочушдан со кийча ву.

Москва гIалахь сан дай, наний ду — Кудрявцев Иван Федорович, Кудрявцева Елена Николаевна. ХIокху адресца кехат кхьарара ахьа цаьрга соьгара хьал дуьйцуш. Сан да военный хирург чу. Цо со дIаюьгур яра кхузара, — аьлла, шен адрес делира Москва, г. Москва, площадь Арбатова, 3, переулок, дом 22. — И фамили Кудрявцева ю, цIе — Нина ю, Нина Ивановна.

Братий! Сихха гIо делаш тхуна. Чевнаш хилларш дукха бу тхобца. Цхьаь аьр залчу хьолехь ю.

Со хьалхарчу классан дошло Дачиев Хансолта ву, хьо кIелхьара яккхи-а аш говрахь хьо кхуза ялийнарг.

Хансолтас, шега ма-аллара, кехат яздира КудрявцевгІаьрга. Д
кха хан ялале Хансолтина баркалла олуш кехат кхечира цаьргар

Дачиев Хансолтас бинчу талламех пайда а оьцуш, тІамца тІ
леттачу 16-чу дошлойн дивизино немцошкара схьаяьккхира Черн
гов гІала. Цигахь тІом беш баьхначу кхиамашна Лакхарчу ко
дованис баркалла элира дивизин ерриге а лични составана¹. Л
кхарчу командованис 16-чу дошлойн дивизина цІе тиллина «16
Черниговски гвардийн дошлойн дивизи», — аьлла. Оцу дивиз
командира инарла Беловс Дачиев Хансолтина а кхайкхийра бла
дарность² цо гайтинчу майраллина а; баьхначу кхиамашна а.

ДНЕПР ХИХ ВОЛУШ

Фашисташ эшош чекхбелира Сталинград кьуьйсусх хилла тІ
200 дийнахь-бусий лаьттанчу оцу тІамехь байана а, чевнаш йина
йийсар деш кара балийна а фашисташ 1 миллион 500 эзар вар
схьаяьхна танкаш схьадаьхна тІелеташ туху герзаш 3500, яккх
тоьпаш минометаш 12 эзар. Ткьа цул совнаха Донской фронто
лаьцна карабалийнчу фашистийн барам: 90 эзар салтий а, эс
а 23 инарла, фельдмаршал Паулюс а. Схьадаьккхина герз: 5
йоккха-топ, 1312 миномет, 12701 пулемет, 156 987 топ, 10 722
томат, 744 самолет, 1666 танк, 261 бронемашин, 80 438 автомаш
10 эзар мотоцикл иштта кхин болу гІирсаш.

Ткьа хІинца оццулла зе хуьлуш, Сталинград кьуьйсусх эш
на фашисташ малхбузехьа юхабевлира.

Кьилбаседа хІорднашкара дуьйна Іаьржачу хІурда тІе кх
чалц фашисташна доьхьал болатан берд беш санна дІахІитти
Советски эскарин фронтош: Карельский фронт, Ленинградск
фронт, 3-гІий, 2-гІий, 1-рий Прибалтийский фронтош, 3-гІий, 2-гІ
1-рий Белорусский фронтош, 1-рий, 2-гІий, 3-гІий, 4-гІий Укра
ски фронтош. Кьилбаседехьара охьа Іаьржачу хІурда тІе дог
Днепр хил дехьа, вайн советски эскаршна доьхьал кхин а таса
ла дагахь чІагІонаш йира фашисташа.

ТІеман уггаре а чолхечу, халачу, хьелашкахь леташ, оцу т
ман цІергахь дахчийна болат санна собарна чІорІачу, майрачу н
чийн, гІалгІайн кІенташна хьалха кІезиг ца хІуьттура тІеман
гаре а кхераме декхарш. Ротехь, батальонехь, эскадронехь, н
кехь гІарабевлла ца Іаш, дивизехь а, эскарехь а, эскаран кор
сехь а майраллийна, доьналлийна бевзаш гІарабовлур а уьш.

16-чу гвардейски дошлойн дивизин командиро инарла Бело
Дачиев Хансолтина тІедиллира Днепрана дехьа дерг хІун ду х
жа — фашистийн коьрта чІагІонаш мичахь ю. ХІун тайпа тІем
гІирсаш бу, немцойн штабаш мичахь ю теллинчул тІаьхьа ш

¹ Массарна а шен-шена.

² Баркалла элира.

ам бе аьлла. ТIаккха жимма ла а доьгIна: «С тобой перепра-
тен Агафонов Алексей и Ганжела Иван. Живыми в плен не сда-
ются!», — элира цо.

«НIуллакх кочушдахь Советски Союзан Турпалхо цIе тилла
а хIалла хIоттор ву шу кхоъ», — аьлла, и тIе а лецира Беловс.
«Мо уьш кхоъ дийна вуьсур ву бохучух йоккха шеко яра цуьнан.
Уьш аьлчи, Советски эскарш Днепр хих дехьа довла дезийла
уьш и хи чIогIа лардора фашисташа. Днебран бердаца хьалий,
хий паролла дан дуккха а салтий а, эпсарш а хIиттийна, окопаш
яккха, тIеман яккхийра чIагIонаш а йинера. Буьйсанна са хил-
ли Днепр хи серладохуш ракеташ кхуьссура цара. Днепр хи
чIа а, Малхбалехьа агIор бердаца а гуш адам доццухехь хаддаза
ружметаш, пулеметаш, яккхий-тоьпаш еттаро Днебран тийна
аьл цоьстуш. Оцу хьелашкахь хала дара лодкийца Днепр хих
аьл иала. Амма Дачиев шек дIа а вацара оцу кхерамечу киртиг-
«Пакх лийра ву. Висахь вуьсар ву. Масана дика кIентий эгна
оькху тIамехь», — бохург дара цуьнан дагахь.

Иакьду, стешхалла делах шайтIа санна еддера цуьнан майра-
аьл цуьра.

Хансолта шеца Агафонов Алексей, Ганжела Иван шиъ накъост
иьтуш Днепр хи долчухьа дIавахара. Иза дара 1943-чу шеран
1-чу сентябрехь. Дохк а долуш шийла а, Iаьржа а яра буьйса.
«Аман дахарна тIехула догIий, хий чекх ца долуш гатанан комбин-
иьш яра Хансолтина а, цуьнан шина накъостана а тIехь. Оцу
шарна тIехула тIе оьхкинера плащ-палаткаш. Коьрта тежкинера
иьш йолу куйнаш. Днепрах дехьавала дезаш йолу меттиг Гом-
иьш областерчу Брагински районехь яра. Днепрана малхбузе-
а агIор 3 километр дехьа Iуьллуш яра Невки олуш йолу юрт
иьш Хисолтина Днепр хих дехьавала омар динчу хенахь подполков-
иьш Кусимовс. ТIахIира полк Днепр йисте дIа а хIоттийна, тIеман
иьш яйтира. Цунна сехьа хьуьн чохь лаьттаро 16-гIа Черни-
иьш гвардийн дошлойн дивизи. Iаьмнаш а долуш меттиг яра

100—800 метр шуьйра дара Хансолта дехьавала дезаш долу
Днепр. Автоматаш, дуккха а гранаташ, «Кортиг» олу уьрсаш шай-
иьш а долуш, буьйса юккье йодучу хенахь лодки тIе велира уьш
иьш. Дехьара схьаетта минометаш, яккхий-тоьпаш лодкина гена
иьш а етталора. Синтем хуьлийла ца юьтуш луьста еттаро уьш.
иьш иьш, хIинций нисса схьа тIекхета», — аьлла хеташ, лодкийца
иьш аьл иьш. Оцу берда кIел дIакхаьччи, лодка цигга йистехь а дитина,
иьш аьл аьл аьл меттиг лохьуш йистехула буьйлабелира уьш.
иьш аьл аьл аьл яккхийра сацкъаран тархаш яра, ах хи чохь,

«Хьонца дехьа вер ву Агафонов Алексей, Ганжела Иван. Дийна а долуш
иьш аьл аьл аьл.

ах берда-йистошца. Немцоша ракета кхоьссича йолучу серлон
берда тIе хьаладовла аьтту болуш меттиг карийра царна.

Бердаш чухирцина меттигаш дIаваха аьтту бохош хала я
Цкъа кIоргачу ор чу лелхаш, тIаккха сацкъаран тархи тIе хьал
волуш, немцоша кхуьссучу ракетийн серлонца ког таса меттиг
лоьхуш, берда тIе хьалавелира уьш кхоь. Хьаннийн каплаш
йолуш, Iаьмнаш а долуш меттиг яра иза. И меттигаш зуьйш,
километр некъ беш дIа а бахана, хьуьн чохь севцира уьш. Сахи
ра. XIумма а хезийла хьоьжуш ла а доьгIна, гондахьа бIаьри
тухуш, дIаоьхучу царна Нивки олуш цхьа ткьех цIа долуш жи
юрт гира. Делкъа хан хуьллуш оцу юьрта йисте кхечира у
кхоь. Оцу юьрта чу мила воьгу а, юьртара дIа мила воьду а хь
суш буьйса йоллалц Iийра уьш. Немцой наггахь машенца я мо
циклаца юьрта чу а богIий, юьртана го а боккхий юха дIабоьла
ра. Хетарехь юьрта чу шайн шеко хинйолу адамаш кхаьчний
хьуьйсуре уьш. Буьйса юьйлира.

Адамаш дIатийна, буьйса юьккье яххалц эвла йистехь хь
чохь а Iийна, юьрта йистерчу цIенна герга бахара уьш. ПIел
веллера, шел а веллера, мац а веллера кхо разведчик. Шаьш к
немцошна гучу а ца воккхуш тIеоьцур вацара техьа бохучу д
йовхонца, шен ши накьост цIенна гергахьа дIа а лачкьийтина,
ре вахара Хансолта. Шозза, кхузза корах пIелг туьйхира цо. К
еара зуда.

— Сестра, я свой. Не бойтесь, откройте дверь! — элира Х
солтас. XIусамнанас неI дIайиллира.

— Соьца кхин ши накьост ву. Чувало мегар дуй
шиь?

— Мегар ду. Схьа чу валаве — элира XIусамнанас. 40—45
хир долуш, оьрсин зуда яра иза.

Хансолтас шен ши накьост чувигира.

— XIун ю хьан цIе? — хьаттира Хансолтас XIусамнене.

— Сан цIе Мария ю. Мария Яковлевна.

— Мария Яковлевна. Хьо кхера а ма кхера Советски Эска
Днепрал дехьа ду. И эскарш Днепрах сехьадовла дезаш ду. Т
разведчикаш ду. Ахьа тхуна гIо дан деза. Кху сехьахь немц
хьайна хууш дерг а дийца. Шиь, кхоь тхуна тешаме накьост
лаха. Кху юьртахь партизанаш белахь, уьш а бовзийта. Ахьа тх
и гIо дахь, оха тхешан командованита ахьа гIо динийла дIа а
уьйтур ду, хьуна совIат а долуйтур ду, — элира Хансолтас
самнене. TIаккха цо дехьа чу а яхана воккха стаг сехьа чу
лийра.

XIорш кхоь боккьалла а Советски салтий вуйла хиьчи:

— Вы промокли, устали, наверно. Покушайте! ² — аьлла, чкI

¹ Ииша, со вайчех ву. Кхера ма лолахь, неI дIаеллахьа.

² Дашийна шу, гIелделла а хир ду, XIума яал.

Нехь кхехкийна картолаш, тувхий, бепиг диллира хусамнанас
тешаина хьалха.

— Мы вам поможем и надежных людей найдем¹ — элира вок-
хачу стага.

Хорш чубаьхкичхьана дуьйна а, дехьа чуьра схьа, кьайлах
божийла йолчухула хорш тергалбеш а, кхаьрга ладугуш а
ада иза, тешнера хорш Советски эскаран разведчикаш хиларх.
Хума йиьна шаьш кхоь ваьлчи хусамдайшна баркалла а
ада:

Делахь хIета, тхо разведке доьлха. Кхана буйсанна 10—11
ада долуш тхо юхадугур ду. Аша тхуна гIо ден долу накьостий
ада схьагулбе, — элира Хансолтас. Кхин ца Iаш цу чуьра ара
ада хьуьн чу дIавахара уьш кхоь. Мелла а аьлчи а цу хIу-
ада хьуьса яккха тешаме ца хийтира царна. Сахиллалц хьуьн
ада ийина, сахиллачул тIаьхьа и юрт гун йоллучу дIа а левкьий-
ада роуI-роггIана шиммо наб а еш, кхозлагIчо само а еш юрт лар-
тира цара. Юрта чу мила вогу а, цигара дIа мила воьду а хьов-
ада Тохара санна наггахь немцой богIура я, машенахь я мотоцик-
ада юртахь дерг талла.

Песара разведчикийн шозлагIа буйса. Буйса Iаржъелчи юха
ада хьаьра шаьш чудахана хусам ларо, цIенна гергахьа дIалев-
ада ира уьш, оцу хIусаме богIурш хIун нах бу, тешнабехк бо, ца
ада довса.

Цуьайтта сахьт даьллачу хенахь Хансолтас вагар а веш 15 стаг
ада оцу хIусаме. ЦIенна гондахьа йинарг серийн керт яра.

Некьехьа тоьхна гIуркхаш а дара. Оцу нахехь пхобазза йолу
ада иш а, автоматаш а яра. ТIера духар кьизчу ахархойн санна
ада бсара дара: аьхна тужуркаш, плацаш, йоцийра а, ехийра а
ада иш, комбинзонаш. Цаьргахь ерг немцойн форма цахиларна.
ада партизанаш буй-техьа аьлла хеташ дегайовхо яра Хансолтийн
ада иш накьостийн а. Делахь а тешийла яцара. Уьш чубахна
ада ишчул тIаьхьа, шен ши накьост арахьарчу неIарна дехьий, се-
ада иш дац а хIоттийна, Хансолта цара дуьйцачуьнга ладогIа коре
ада ишгIтира.

Чубахначех цхьаммо:

Уьш ма хьебелла. Лаа дуй техьа уьш хьебалар? — элира.

Ца хаьа уьш мича хенахь богIар бу. Цара шаьш догIар ду
ада иш м хилла, — элира хусамнанас.

Баьшха вайх теша а хир бац уьш — элира воккхачу
ада иш.

Цара дуьйцучуьнга ладугуш а лаьттина, чувахар саццира Хан-
ада иш.

Шуьшиь, неIаре а хIоттий, кху арахь саца. Со чуваха вол-
ада иш шуьшиь сайца вуйла хоуьтур дац. Тхан цу чохь гIовгIа-

¹ ОхI шуна гIо а дийр ду, тешаме нах а лур бу.

наш ялахь, со цу чохь вара аьлла, со кхойна ца Iаш, корак чIа гранаташ тохалаш, — элира цо шен шина накъосте.

Хансолта неI ца тухуш, цIеххьана чохьа а ваьлла, дIахIоу тира, автомат кара а лавьна.

— Дрaствуйте! — аьлла.

— Здравствуйте. Ты оказывается не русский ¹.

— Да, я не русский. Я чеченец ² — жоп делира Хансолтас.

Хансолтас, ма-дарра дIадийцира цаьрга шаьш кхаанне тIедина лина гIуллакх.

— Где твои товарищи? ³

— В лесу. Но они знают что я здесь ⁴.

— Хьо хьуо ву? — аьлла, хаьттира Хансолтига хIокхуьш кьамеле ваьллачо.

— Со суо ву.

— Делахь хIета оха шуна гIо дийра ду. Меттигаш а йовзун тур ю. Немцой дукха болу а, кIезиг болу меттигаш а гойтур Церан тIеман коьрта ницкьаш, танканаш, яккхий-тоьпаш йов меттигаш а гойтур ю, — элира партизанийн куьйгалхочо.

Уьш боккьалла а шегахьа буйла хиьчи, шен ши накъост хIа самнене чувалавайтира Хансолтас.

Цу чохь хIума а йиьна, партизанашца хьуьнах дIавахара уьш кхоь. Бухахь кхин виь стаг схьакхийтира царех. Уьш массо а хIума ца 20 стаг вара. Цу буьйсанна цигахь са а доьIна, са тесчи лад декье а бекьабелла, немцойн коьрта ницкьаш мичахь бу хьовсу теллира цара.

Хансолтий, цуьнан ши накъост — кхоь а цхьана вара. Цу кханнех кхин виь накъост а кхетта, ворхI вара уьш.

Хансолтин тобанна, Днепр хин берда йистехь, и Днепр хи ларош, Советски эскарх стаг цигаша сехьа волу, ца волу хьуьш, бIаьрг кхобуш немцойн гIарол карийра, тоьла а яккхий цунна юххехь окопаш а яьхна, Iаш. Окопаш чу бийшина Iохку немцой. Йохьхиг Днепр хи долчухьа дIа а ерзийна, лавьташ пуьмет а яра. Цигга берда йистехь, дIай-схьай волавелла лелаш, и цара немцойн шиь патруль ⁵.

Шаьш царна тоса ца долуйтуш, шешан накъостий болчу кхавара уьш 7 стаг. Дийнахь царна тIелата аьтту бацара. Цу дийнахь са а доьIна, буьйсанна тIелата кечам бира цара. 27-чу сентябрьехь, буьйса юкьал тIехьаьлчи, гIарол деш йолчу немцойн блиндажана герга гIоьртира партизанаш. ДIай-схьай волавелла лелаш волу шиь гIаролча гIара-тата доцуш дIаваккха барт бира цара. Тебаш тIиэхьаша тIе а вахана, кIесаран кIог чу урс тоьхна, о

¹ Хьо оьрсн вац моьтту суна.

² Со оьрсн вац. Нохчо ву.

³ Мичахь бу хьан накъостий.

⁴ Хьуьн чохь бу? Бакьду, со кхузахь вуйла хаьа царна.

⁵ ГIарол.

Ирина Хансолтас цхъаъ. Хансолтас цунна урс туххушехъ, цуьнан
накъосто дегI лавтта кхачале, схъа а лавцна, керара ав-
томат схъа а эцца, меллаша лавтта охъавиллира немцо. Изза дира
Гаролчана а.

Цул тIаьхъа, цкъа хъалха гранаташ а тоьхна, немцой Iохкучу
Ирина чулелха барт бинера цара. Массарга а дIахъединера,
гранаташ а тоьхна, окопаш чу лилхинчул тIаьхъа, оцу окопаш чу
Ирина аьлла. Окопа чуьра хъалаваьлла фашист билгалхилийта а,
Ирина аьтту баккха а. Блиндажана гергга тIебахара партизанаш.

Бросайте гранаты! ¹ — омар дира Хансолтас.

Цхъабосса гранаташ туьйхира Хансолтин накъосташа немцой.
Оцу окопаш чу. ЦIе а, кIур а дIахъадашехъ окопаш чу лилхира
Хансолтин накъостий, Хансолта хъалха а волуш. Гранаташ тоьхчи
Ирина дийна биснарш автоматаш тоьхна байира цара.

Иван, за мной! ² — аьлла, Хансолта тоьли чу хьоддушехъ,
Ирина чуьра хъалахъаьдда вогуш вара немцойн эпсар, буйнахъ
Ирина а йолуш. Хансолта доьхъалнисвелчи, герз тоха доьналла
Ирина вуьйхира иза. Хансолтас катоехна тапча цуьнгара схъайок-
кушехъ тIекхеттачу Ивана эпсаран ши куьг тIиэхъа дихкира. Иза
Ирина дIа а вихкина, Иван иза ларо цунна Iоххехъ а витина,
Ирина болчухъа дIахъаьдира Хансолта. Вукхара а цхъа немцо схъа-
единера. И шиъ воцург вуьш чевнаш хилларш а байира Хансол-
тин накъосташа.

Салти вен а вийна, новкъара дIаваккха веза, цунах дан
Ирина дац. Эпсар дехъавоккхур ву вай, — элира Хансолтин накъо-
сто цхъаммо.

Со ма ве, аса аша боххург дийр ду. Эпсаро шуна бакъдерг
Ирина дац, аса бакъдерг дуьйцур ду.

Гитлер капут — элира немчочо тIаьхъара а.

Немцо вен ца веза. Цига штабехъ хъаькмаша шаьш дийр ду
Ирина дан дезарг, — аьлла, немцо ца вейтира Хансолтас.

Днепрах юха сехъаваларна сихо ян езаш яра. Гароллехъ лавт-
та берш бохош бинчу тIамо самабаьхнера немцой.

Вай кхааннех цхъаммо хIара ши немцо дехъаваккха веза.
Ирина Iохку накъосташца буха саца веза, орцахбевлла фашисташ
Ирина тухуш, Днепрах вай кхааннах дехъа волуш верг ларо — элира
Хансолтас. Хансолтин ши накъост вист ца хилира. Цу шинне пар-
тизанашца саца лавийла хиира Хансолтина. Бехк а бацара цу
Ирина Днепрах юха сехъавала цалаарх. Немцоша ракеташ кхуьс-
он, дийнахъ санна, серладаьккхинера Днепр. Сихийнера, лоджа хи-
Ирина а далале, гуш хIумма а доццушехъ, Днебран хи сийсош, етта-
Ирина пулеметаш, якххий-тоьпаш.

Делахъ хIета шуьшиъ кхуза сехъахъ партизанашца саца, аса

¹ Гранаташ тоха!

² Иван, схъавало соьца!

хIарā шиъ дехъавоккхур ву, дала суна пурба лахъ, тIе хIума
кхеташ висахъ, — аьлла, куьйгаш тIиэхъа дихкина ши немцо ло
ки чу аркъал охъа а виллийтина: «ДIахайтал кху шинге Дне
тIехъ лодка тахкийна галдаккхаш ший а буха гIуриг хилар,
элира Хансолтас цхъа кIеззиг немцойн мотт хууш волчу партизан
Лодка пийсак хьокхуш меттахдаьккхира Хансолтас. Иза Дне
хина юккье а кхачале тосаделира немцошна. Истехъа лаьтта
немцошна, хъежа а еш, еттара цунна хIинца пулеметаш, мино
таш. Лодкина дехый, сехый еттало пулеметан даьндарган
минаш. Наггахъ йоккхачу тоьпан хIоъ юххе кхетий тахкадора ло
ка. Хансолтас ма-аллара делан кьинхетамца зе ца хуьлуш ю
сехъавелира Хансолта. Днепр хи тIехъ доллург хIун ду хиира
дIахъажийна кхоъ разведчик юха сехъаволу ларош волчу Белов
Лодка берда йисте кхаччи дохъалбаьхкинера инарла Белов
подполковник Кусимов а, разведчикийн взводера Хансолтийн
кьостий а.

Лодка йисте схъа а кхачале, Днепр хи чу а лилхина, марахи
хъаваьккхира Хансолта шен накьосташа. Лодка а такхийна бер
йисте схъадалийра.

— Молодец Дачиев! — аьлла, инарла Белов хьалха а эккх
мара лилхира Хансолтина, сехъа берда йисте лаьтташ болу нак
стий. Лодки чуьра ши немцо а куьйгаш дIа а даьстина, хьал
ваьккхира.

— Кончайте! Обниматься некогда! ¹ — элира Беловс маш
лаьттачхъа дIа а волалуш.

Вадийна инарлин машена тIехъ штабе дIавигира Хансол
Важа шиъ немцо а кхечу машен тIехъ штабе дIавигира.

— Доложи обстановку ², — элира инарлас Хансолтига.

— Вуно сихонца дехъа а девлла, цигара сан ши накьост а, ш
тизанийн тоба а кIелхъараяккха еза. «Верриге а 20 стаг ву у
Царех шиъ партизан гIароллийна тIелетадохъ вийна. Вай и с
ца яхъ немцоша шешан тIеман ницкъаш герга а оьзна, дехъадо
хала хир ду вайна, — элира Хансолтас.

Цо и дувьцуш лаьтташехъ инарлас омар дира:

— Срочно подготовить отряд для переправы более 30 ч
сколькими ПТР и с двумя станковыми пулеметами побольше
гранаты! ³

Инарлас омар дина ах сахът далале, штабан начальнико
канаш тIе ховшийтира Днепрах дехъа бовлуш берш.

— Не сдаваться живыми! Придет подкрепление! ⁴ — эли
Беловс.

¹ Довлал хIинца. Маралелхаш Iен йиш яц.

² Схъадийцал цигара хьал.

³ Сихонца отряд кечье 30 стаг масех ПТР станковой пулемет а йол
алссам гранаташ а.

⁴ Дийна кера ма гIолаш. ГIо кхочур ду шуна.

— Приказ будет выполнен товарищ генерал¹, — элира дехъа-мучу отрядан командира лейтенанта Мартыновс.

Со а вьоду царца, — элира Инарлина юххехъ лаьтташ волчу Хансолтас.

Ахъа хьайн декхар кхочушдина, накъост Дачиев. Хьо цкъа иккхаллин киртигах кӀелхъараваьлла. Ахъа хӀинца садола. Хьан ши накъост хӀокхара кӀелхъаравоккхур ву, — элира инарлас.

ХӀан-хӀа, накъост, дехъахъ висна Агафонов чов хилла ву. Ай-маллийна гӀуллах чекхдаккха лаъа суна, — аьлла, чехкка лодки цу хӀира Дачиев. Цунна дагадеънера, дехъабисначу накъосташна: «Дачиев юа сехъавала ца ваьхъаш висна хир ву» — бохург хетий а хӀан аьлла.

Темалойн тоба лодканаш тӀе ма-елли инарла Беловн омарца хьаа дӀа немцой болчухъа яккхий-тоьпаш а, катюша а туьйхира уш тӀадо санна буьрсачу татанца цӀийзаш, хӀаваъ цоьстуш. Хан-матийн Днепрал дехъа бисна накъостий ларош, немцой тӀе ца цӀа царна гондахъа «керт еш», деттара герз. Царна орцах де-малойн лодканаш ларош тӀехула хьийзара вайн истреби-тиш.

Ас сахът далале Днепрах дехъа бевлира ХансолтагӀар. Шайна цӀа кхӀиъчи чӀогӀа хазахийтира бухарчу накъосташна. Кхин хьем а бев циггахъ тӀеман чӀагӀонаш йира цхьанакхеттачу тӀемалоша цӀа а йохуш, П Т Р-аш а, станковой пулеметаш а дӀа а хӀит-тиш.

Советский эскарш дехъадовла дуьйладеллийла хьӀначу немцо-ин лодканаш чухаьхкира. Гранаташ тоххал гергакхачийта тарлуш цӀа царна уш. ХӀунда аьлчи, окопаш а йохуш хӀинца шаьш йина цӀагӀонаш дӀахецчи, Днепр хи чу ца лилхича баха меттиг яцара цӀагӀонаш. Цундела леррина хьежа а еш, ПТР-аш етташ немцойн цӀагӀа танк йохийра, герга уш кхачале. Вуьш тӀаьхъара юхайир-тира «толам хира бац кхунахъ», — аьлчи санна.

ЦӀагахъ Хансолта шайца волу отряд, немцой Днепр хина аьт-хьаа ца буьтуш, майра латар бахъана долуш, аьтту хилла Днепр цӀа дехъаелира Черниговски гвардийн дошлойн 16-гӀа дивизи. Да-малойн Хансолтас майра а, говза а и операци яр бахъана долуш цхьа а цӀагӀа зе ца хилира оцу дивизина Днепр хих дехъайолуш. Шина цӀагӀонаш, бусий немцой 70 километр тӀамца юхабехира дошлойн цӀагӀонаш. Кхин а дӀа фашисташна тӀелата Днепрана, бухахъ ре-матийн камерш йолу пантонни тӀай а тиллина, механизированни цӀагӀонаш а, гӀашлойн салт а бронетранспортераш а, танканаш а де-малойн командованис.

Цуьн баккхийрачу кхиамашца и операци яр бахъана долуш, цул цӀагӀонаш тӀеман массо а операцешкахъ майралла, доьналла гойтуш цӀагӀонаш гӀараваьлла волчу Дачиев Хансолтина Советски Союзан

¹ Омар кхочушдийр ду, накъост инарла.

Турпалхо цѣ тиллийта кечдина документаш дѣдахъийтира Москва гѣла СССР-н Лакхарчу Советан Президиуман цѣрах.

Тѣман операци дика чекхъяккхарна Дачиев а, цуьнан ши кѣост а Днепрах юха сехъа а ваккхийтина командованис шти дѣавийхира.

Штабе дѣавахара Дачиев, Агафонов, Ганжела.

— Тѣаккха кѣнтій. Аса эларий шуьга, аша шайна тѣдилли гѣуллакх кхочушдахъ Советски Союзан Турпалхо цѣ тиллий правительствона хъалха хѣоттор ву. Аша кхааммо тѣхдика кхочушдира шайна тѣдиллина гѣуллакх. Иза кхочушдар бахъи долуш, цхъа а тайпа зе ца хуьлуш дивизи а, механизированни кѣош а Днепрах дехъа дехи. Аса шу кхаанне Советски Союзан Турпалхо цѣ тиллийта документаш Москва СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме дѣдахъийтина. Хинца жимма садоа шайна элира Беловс.

— Служу Советскому Союзу! — элира Дачиевс забаречуха ла а кѣежаш.

ДОШЛОЙН УЧИЛИЩЕХЪ

Цул тѣаьхъа цхъа бутт баьмлачу хенахъ юха а штабе кхайкхна дѣавигира Дачиев, Агафонов, Ганжела, разведгруппан командир капитана Гореловс: «Пошли ребята в штаб»¹ — аьлла.

Штабе дѣакхаьчча инарла-майор Беловс элира:

— Еще вам радостная вѣсть. Вы хорошо повоевали. Отлично выполняли боевые задания, командование решило направить вас на учебу в Новочеркасское военное кавалерийское училище в род Подольск Московской области. Были вы отличными кавалеристами, будете после окончания училища прекрасными командирами кавалерии².

Цул тѣаьхъа ши-кхо де даьлчи кехаташ а кечдина Новочеркасски дошлойн училище деша ваха новкѣавелира уьш кхѣ.

— Хансолтан, Иван Новочеркасскехъ Іаш ву, со Северодонецкхъ Іаш ву, тхѣоьга гѣо вай? — элира Агафоновс.

— Даха мегар ду. — Тѣетайра Хансолта.

Северо-Донецкера Грозный кхача ойла йолуш а вара Хансолт Хьалха Агафоновн цѣраниш болчу Северо-Донецки бахъи уьш. Вовшашка кхаьгнаш а дохуш доьхьа хъаьвдира кѣош кхаа тѣемалочунна Агафоновн дай, наний, йижарий, вежарий, кѣ

¹ Дуьло кѣнтій штабе.

² Кхин цхъаь хаза кхаь. Дика тѣемаш бина аша. Тѣхдика кхочушдина дехкина тѣман дѣхарш. Командованис сацам бина Новочеркасский дошлойн училище шу кхѣ деша вахийта Московски областерчу Подольск гѣла. Тѣ дика дошлой дара шу, училища чекхъяккхинчул тѣаьхъа тѣхдика дошлой командиранш а хир ду.

Милочух шайниг вевзина. Маре гІуриг хилла кхоъ йиший, хан-
дима шиъ ваший вара Алексейн.

Дукха хазахетта кхаанне а йоьлхуш мараиккхира нана.

АлафоновгІеран цІахъ дууш, молуш сакъоьруш кхо дей-буьйсий
хьахира кхаа тІемалочо. Северо-Донецки партин гІалин комите-
та а, комсомолан комитетан а куьйгалхоша митинг а еш, тІема-
н пхьанакхетар дира гІалин бахархошца. Советски Союзан
инспектор цІе тилла шаьш хьалхахІиттор хьаха а ца дира оцу
инспектор.

Инспектор, тІеман хьелаш а, шаьш тІамехъ дакъа лоцуш хилла
инспектор а дийцира. Цара дуьйцучуьнга лерина ладугІура гІалин ба-
хархоша.

Цигара Новочеркасске бахара Хансолтий, цуьнан ши накъост-
та гІиьжелла Иванан наний, ши йиший бен кхин гергарчех цхьа
инспектор. Боккха кхаъ хилира нанна а, йижаршна а дагахъ а до-
ш шен накъосташца Иван цІакхаьччи. Цигахъ а ши дей, ши
хьайи дууш, молуш, сакъоьруш даьккхира цара.

Новочеркасск гІалахъ комендантан патрулаш юххе а бахна
инспектор гарнизонан дежурничунна тІеІоттабелира уьш.

Вани документа? ¹ — аьлла, документаш хьаьттира цо хІо-
у хьаанге.

Документашка а хьаьжна:

Ана хІун леладо кхуза а даьхкина? Шун училища Подоль-
ска ма ю — элира дежурничо.

Бокк ма биллалахъ тхуна, накъост лейтенант, «Новочеркас-
ский кавалерийский училище аьлчи кхузахъ иза ю моьтгуш даьх-
кина тхо — аьлла, аьшпаш боьттира Хансолтас бехказвалархьама.

Кхузара дІадаха 24 сахьт хан ю шуна. Кхин суна шаьш ма
инспектор, — аьлла, дІавахара лейтенант шен патрулаш юххе а
аьлна.

И буьйса цигахъ а яьккхина, цІерпоштаца Москва дІавахара
инспектор кхоъ. Москвара Подольске лелаш электропоезд яра.

Инспектор Иванан, Алексейн доьзалш болчухула а лелла училище
инспектор курсанташ.

Училищан проходнойхъ ² шаьш муьлаш ду хІакхара хайитича,
инспектор капитан доьхьала а веана чубигира уьш. Цига штабехъ
инспектор а избина, карантинни барака чохъ меттигаш а елла дІатарвира
инспектор кхоъ.

Училища чекх а яьккхина дІахьоьцуш берш экзаменаш луш ба-
ра. Керла схьаоьцуш болчаьрга белхаш бойтура. Говраш Іалаш-
бойтура, столовехъ, баракаш чохъ порядок латтош гІуллакхаш
бойтура.

Декабрь беттан 25-чу дийнахъ дуьйна январь бутт болабаллалц

¹ Шун документаш?

² Чохьа волу меттиг.

экзаменах луш вара Хансолта вукха накъосташца цхьаьна. Тi ман хьелашца доьзна долчу хеттаршна дуьззина жоп луш дика тiехдика а оцекхашца¹ чекхвелира Хансолта. Иштта дика чокхвелира Хансолтин важа ши накъост а. I-чу эскадронан I-чу взводIатарбира уьш.

Занятеш йолаеллачул тiаьхьа говраш Iалашъян а, кхин болу белхаш бан а нарядаш ца лора царна. И гуллакхаш орденари ша дора. Делахь а, Хансолта а, цуьнан накъостий а ца Iаловишаьш дошлой хиларе терра, говрашка ца хьаьвсича, уьш юза йнча. Хансолта жимчохь дуьйна а вара говр дукхаезаш.

Диоьхура денош. Подольск тiалахь дошлойн военни училищехь хьохуш долчул кхуьуш дика дIатарвеллера Хансолта а, цуьнан ши накъост а. Шаьш кхоь Советски Союзан Турпалхой цIе тIа хьалха хIоттийнийла ца хайитинера цара цигахь а. БакхIоцу сийлахьчу царна шешан кехаташ Москва, СССР-н Лакхар Советан Президиуме дахьийтинийла а хууш, хIинций-хIинций Указ арадолу бохуш, радиочухула беш болчу хаамашка ладойгуш газеташ тIе хуьйсуш а бара уьш. Училищан библиотеке догIу «Правда» а, «Известие» а, иштта кхин долу газеташ а. Журнал а, газеташ а деша, кхин болу курсанташ санна, кест-кеста библиотеке воьдура Хансолта.

Цхьана дийнахь, иза дара 1944-чу шеран 16-чу январехь, библиотека ваханчу Хансолтина «Известие» газета тIехь Указ гишаьш кхаанне а. Инарла-майор волчу Беловна а, шешан дошлой полкан командирна Кусимовна а фронташкахь командова хьалхахIиттийна тIеман декхарш баккхийрачу кхиамашца, тIехь ка кхочушдарна а, зенаш доцуш советски эскарш Днепр хих хьадахарна а, цигара дIа 70 километр мостагIий юхабахари Советски Союзан Турпалхой цIераш техкина.

И газет кара а лаьцна, начальникан заместитель по политIести², подполковник Каришев волчу вахара Хансолта.

— Товарищ подполковник! Вашим курсантам присвоено звание Героя Советского Союза!³

— То есть как?!⁴ — цецвелира иза, Хансолтигара газет дIа оьцуш.

Ша оцу газета тIе а хьаьжна, кхозлагIчу этажа тIехь кабинет а йолуш Iаш волчу, училищан начальнике Канинскига телесуьтуйхира Каришевс.

— Товарищ генерал, оказывается у нас в училище Герои Советского Союза!⁵

¹ Мах хадорна.

² Политикан декъехь.

³ Накъост подполковник! Шуи курсанташна Советски Союзан Турпалхой цIераш техкина.

⁴ Мух-муха?

⁵ Накъост инарла, вайн училищехь Советски Союзан турпалхой хилин

— Кто они? ¹ — хезаш дара Хансолтина телефон чухула цо
тутуш.

— Дачиев, Агафонов, Ганжела.

— Что? Моему земляку звание дали? ²

— Да. Он у меня здесь ³.

— Ведите его ко мне ⁴.

Цигарла Канинский волчу вигира подполковника Каришевс Хан-
тата. Оцу сохьта Агафонов а, Ганжела а цигга чу дАвийхира
Канинскес.

Циггахь уьш декъал а бина:

Аша хIунда ца хоуьйтора шаьш званийна хьалхатетти-
опла? — элира Канинскес.

Тхуна ца хаьара тхаьшна звани лур ю, яц, — жоп делира
Хансолтас.

Канински Висаитов Мовлидан полк лаьттинчу фронташкахь
Тамехь лаьттина вара. Тамехь бомбанан гериг кхетта гола йол-
чула ност дАяьккхинера цуьнан. И ност дАяьккхинчул тIаьхьа,
танталера араваьлчи, тIамера юха а ваьккхина, Новочеркасский
шклой училищан начальник хIоттийнера иза. Висаитов Мовлид
дика вевзара цунна. Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк шена чуйогIу-
ш дивизин командир хилла а вара иза.

Вуьззина кьоьнах а, дика командир а вара Висаитов. Майра
таш бара нохчийн кIентий. Курмоярскехь, Чилеково, Тундутова
фронткахь, Сталинградехь фашистех уьш муха летта со хууш
элира Канинскес.

Боккха кхаь хилла вара иза шен курсанташна и сийлахь цIе-
таш таххарна.

Дика ду кIентий. Шуна Турпалхойн цIераш тахкар вай цхьа
таш хьелашкахь даздийр ду. Со чIогIа воккхаве сайн салти
таш йолчу, майрачу дошлочунна Турпалхочун цIе тилларх а, иза
таш курсант хиларх а — элира цо Дачиевга а хьаьжна, вела а
таш. ТIаккха, трубка схьа а эцна, Буденнига телефон туьйхи-
на цо.

Накьост маршал. Указ арадаьлла сан кхаа курсантана Со-
ветски Союзан Турпалхойн цIераш тохкуш.

Муьлаш бу уьш? ХIинцалца хIунда Iара хьо схьа ца
таш?

Суна хууш дацара, цунах дерг. Иза схьаала гIиллакхехь ца
таш ийина хир бу хIорш...

Делахь хIета, аса Лакхарчу Советан Президиумехь дуьй-

¹ Муьлаш бу уьш.

² Сан махкахочунна а тиллина и цIе?

³ ХIия кхуьза чохь ву иза.

⁴ Схьавалавел со волчу.

цур ду и совгIаташ цигга училищехь дIадалийта аьлла. Циггахь царна уьш дIадалар бакъахь хета суна, — элира Буденнис.

Январь бутт чекхболлуш училищан штабе дIа а кхайкхина бланкаш язъяйтира Дачиевга а, цуьнан шина накъосте а. И бланкаш Лакхарчу Советан Президиуме дIаяхьийтинчул тIаьхьа дикка хан елира.

Буденнес училищан штабе хаам бира, совгIаташ шега схьа на ло, курсанташка Кремле дIа а кхайкхина, циггахь царна кара лур доллуш ду, — аьлла.

СОВГIАТАШ КАРАЛУЧОХЬ

7-чу мартехь Кремле дIакхайкхира кхаа курсанте. Дачиев Хан солтигий, Агафонов Алексейги, Ганжела Иване. Пропускаш а кечийна: «Кхана 10 сахьт даьлчи пропускной бюро дIадуьйла», аьлла, паргIатбитира уьш.

8-чу мартехь 10 сахьт даьлчи, пропускаш схьа а эцца, СССР-н Лакхарчу Советан Президиуман заседанеш еш йолчу зала чу на хара уьш кхоь. Дукха зударий бара цу чу бехна. Цу чохь дежурни волчу администраторо, уьш кхоь дIа а вигна, зала чохь хьалхарчу могIара лаьтташ долчу гIанташ тIе охьахайира. Цигга, царна юх хехь, хьалхарчу могIарехь Iаш вара пхиь инарла.

— Сынки, какие награды вам дадут? ¹ — аьлла, хаьттира хIо кху кхаанге царех цхьаммо.

— Не знаем ² — элира Хансолтас, шайна хууш дерг дIадийна бегIийла а ца хетта.

Трибунехь схьагучувелира СССР-н Лакхарчу Советан Президиуман председателан заместитель Шверник а, Президиуман секретарь Горькин а, цу шинце кхин цхьа накъост а. Президиуман председатель волу Калинин цу хенахь цомгуш вара.

Шверника цхьа кIеззиг къамел дира зударша тIамехь а, тIаьхьа а деш долчу гIуллакхех лаьцна, церан хуьнарш, доьналлаш билгалдохуш. Дезчу денца уьш декъал а бира. Орденашций, медалашций совгIаташ дала дIакхайкхина бара зударий. Уьш декъал беш вистхилира цхьа инарла а.

Цул тIаьхьа Шверник орденаш, медалаш дIаяла волавелира. Инарлашна Суворовн, Александр Невскин орденаш елира.

Цул тIаьхьа тIевийхира Агафонов Алексей Иванович. Цуни Указ дIа а дешна, дашо седа а, Ленинан орден а схьаелчи, инарлаша доьхьал а бахна, куьйгаш тIехь хьалаэцца, ша гийнаш гIанта тIе схьавалийра иза. Иштта декъалвеш куьйгаш тIеваьккхара цара Ганжела Иван а.

¹ КIентий, хIун совгIаташ лур ду шуна?

² Ца хаьа.

РагI Хансолтига кхечира.

— Дачиев Хансултан Чапаевич! — аьлла, дIавийхира иза. Дачиев седа а, Ленинан орден а эцца иза схаволалушшехь и декъалла тIебахна инарлаш а, цу чохь мел верг а цецвоккхуш мохьбеттира зала чохь: «Он! Он! Он меня спас!»¹ — аьлла, — зударшна оккъера схыхаьдда, оьрсийн йоI йоьлхуш маракийтира Хансолтина, иза инарлийн карара а воккхуш. ЙоI жимма меттаеьчи Шверник вистхилира цуьнга.

— Скажите девушка в чем дело?² — аьлла.

ПоIа дIаидийтира 1943-чу шеран август баттахь Чернигов гIаина гена йоццуш, хьуьн чохь лаьттачу зенитни батальонна фашисташа бомбанаш а йиттина, чевнаш хилчи Хансолтас, ша кхетамтира яьлла а йолуш, говрахь санчасть ялор а, цул тIаьхьа иза цига, ша тоеллийла хьажа вар а, шен дегий, нене цо кехат яздар а, ша тIаьхьа а веьна Москва госпитале ша дIайигар а. «ХIара ву, о дечуьра яьккхинарг, — элира цо юха а Хансолтех дIа а хьаьрчаш.

Товарищ генерал, от имени Президиума Верховного Совета СССР объявите ему благодарность за спасение девушки³, — элира Шверника пхеа инарлех цхьаьнге, тIе куьг кховдош иза билгал а яьккхина.

Инарлас хьалха дIа а хIоьттина, воински Уставаца догIучу кертIа, баркалла элира Хансолтина.

Чохь мел болчара хьала а гIевттина тIараш туьйхира. Юкь-юкьара схыхезаш дара: «Спасибо!», «Спасибо!», «Спасибо тебе братиш!»⁴.

Дезчу денца зударий декъал а бина, орденаш, медалаш дIаелалла тIаьхьа пхий инарла а, Дачиев а, цуьнан ши накъост а, фамили йоккхуш цхьа болу зударий а банкетни зала чу бийхира. ТIаьхь метр еха а, ворхI-бархI метр шуьйра а яра зал. Лакха оьртехь доьхьалъерзийна лаьтташ шуьйра йоккха стол яра. Зал йохалхьа беа моглара хIиттийна а стоьлаш яра. «Стака охьамоттол еса меттиг юй-техьа?» — аьлла, хоьтуьйтуш даар, малар яра стоьлашна тIехь. Администраторша охьаховшийра чубехна дегий.

Правительствева векалш богIу шу декъалдан — элира коьртчу администраторо.

Муьлаш бу уьш? — хаьттира чубехначех цхьаммо.

Ца хаьа муьлаш бу, — жоп делира коьртачу администраторо.

Цо жоп делла дукха хан ялале баьрччехь лаьттачу стоьла юх-

¹ Иза ву! Иза ву! Иза ву со кIелхьара яьккхинарг.

² Дийцахьа йоI хIун ду хилларг?

³ Накъост инарла, СССР-н Лакхарчу Советан Президиуман цIарах баркалла а цунна йоI кIелхьара яькхарна.

⁴ Баркалла! Баркалла хьуна Турпалхо!

хехь схьа гучубевлира Сталин, Молотов, Коганович. Зала чо-
берш церан сий деш хьалагIевттира.

Кхин охьа ца ховшуш ирахь севцира правительствон
калш.

— Здравствуйте... — аьлла, шайн дезчу денца зударий декъа-
беш а, орденашций, медалашций совгIаташ динарш декъалбеш
доцца къамел дира Сталина. Цо шен къамелехь билгалдехира тI
ман хьелаш, Советски халкъан турпалаллин хьуьнарш, фронте-
а, тылехь а зударша деш долу гIуллакхаш.

Шен дош дерзош:

— Налейте бокалы. Выпьем за ваше здоровье, дорогие же-
щины! — аьлла, чагIар дIа а мелла, пела стоьл тIе охьа а хIютти-
на — празднуйте! ¹ — аьлла, кхин охьа ца хууш, дIа а вирзин
дIавахара Сталин. Цунах ца къаьсташ, цуьнца дIавахара Молот-
а, Каганович а.

Уьш дIабахначул тIаьхьа кхаа сохьтехь гергга сакъоьруш И-
ра совгIаташ дина хьеший.

Шен накъосташца цу чуьра араваьллачу Хансолтина тIевеа-
Канинский шофер.

— Шу дало вайитина со инарлас. Шуьга хьоьжуш ву шу
къалдан веана Маршал Буденный, — элира цо.

Инарла Канинскес шайш дало яийтинчу машенахь училиш-
дIавахара уьш кхоь, некха тIехь Дашо седарчий а, Ленинан ор-
наш а йолуш. Дезчу денна училище схьагулбеллера эпсарийн
дарий.

Дезчу денца зударий декъалбеш къамел дира Семен Михаил-
вич Буденнес. Зударий декъалбинчул тIаьхьа, дошлой хестош,
ран хьуьнарш билгалдохуш цо элира:

— Дошлойн училишехь кхоь Советски Союзан Турпалхо
лар — училище дозалла дан йиш йолуш, иза вайна сийлахь
Вайн массеран а цIарах аса декъалбо Советски Союзан Турпал-
хой, дошлойн училищан курсанташ: Дачиев Хансултан, Агафон-
Алексей, Ганжела Иван. ХIинцалца уьш яхь йолуш майра до-
лой хиллехь, хIинцачул тIаьхьа тIехдика дошлойн команди-
хир бу, — элира цо.

Цигахь дууш, молуш сакъоьручу хенахь хIумма а сакъерал-
вацара Хансолта. Цунна шена а ца хаьара шен сагатдаларан
хьана. «Стенна туйсу-техь суна, набаран тар санна, хIара кьон-
сингаттам синтем байначу даг чу?» — аьлла, хетара цунна.

Хансолтина хууш дацара 1944-чу шеран 23-чу февралехь Нору-
гIалгIайчу боккха бала боссар. Топаш, автоматаш тIе а лу-
цуш, шайн йовхачу хIусамашкара нохчий, гIалгIай дорце ари-
хар — хала гулбина миска бахамаш бухабуьтуш, уьш махках
хар. «ТIом дIа а баьлла, со цIа маца воьрзур ву техьа?» — боху-

¹ Дуза бакалалаш. Хьоме зударий, шун могушаллина тIера. Сакъера шайш

сатийсина юрт бежнаш Ёвхуш, говраш терсаш, жІалеш корза-
уґуш, есса лаьттийла.

Советски Союзан Турпалхо хиларе терра училищехь сий дара
хансолтин. ХІара цхьаь бен цхьа а нохчо а, гІалгІа а вацара ци-
хь хІокхуьнца доьшуш.

Шаьохура денош. Хансолтига а, цуьнан шина доттагІчуьнга а
и цкьа а кхайкхира Кремле дІа. Иза дара 1944-чу шеран 16-чу
мехь. Советски Союзан Турпалхо цІетилла йолоран 10 шо кха-
лаз деш кхайкхина хиллера хІокхьарга. Цигахь вара Тимошен-
ко, Буденный а, авиацин инарла-майор Коккинаки а, кхин болу
иналаш а, инарлаш а — 25 Советски Союзан Турпалхо.

Бен лаьттачу тІамах а, тІамехь майралла, доьналла гайтинчу
палхойх а, тІеман лаккхара говзаллаш гучуйохуш кхиьначу
иналлех, инарлех, тІеман лаккхарчу чинашкахь, даржашкахь
иу хьаькмех а лаьцна кьамел дира Сталина 15 минотехь герг-
цо билгалдехира Советски Союзехь дІахІиттина хьелаш а, ке-
н полчу хенахь хьалхалаьтта декхарш а. Цо шеко йоццуш кьо-
нзира немцойн фашизмана тІехь толам боккхург хилар. Цул
хьаь кьамелаш дира Коккинакис а, доьххьара «Советски Сою-
з Турпалхо», — аьлла, цІе тиллина хьалхара номер дашо седа
и полчу летчика Ляпидевскис а.

Цу тІехь чекхьелира дезчу дийнан суьйре.

Кремлехь шайна гинчех а, цигахь динчу кьамелех а лаьцна
иуш, училище юхабаьхира курсанташ: Дачиев, Агафонов,
ижеа.

ЧУ КХОЪЦА КЕХАТ

Цара кехат дан хьеделча чІогІа сагатдора Хансолтас. ДІада-
йинчу кехатна доьхьал жоп ца догІура. Биь-пхий бутт белира
хансолтига кехат ца догІуш. Хансолтина хууш дацара Нохчий-
ий махкахбаьхнийла. Эххар а 1944-чу шеран май баттахь
иан жимах волчу вешигара Іабдаллигара кехат деара. Оцу
и чІогІа цецваьккхинера Хансолта. Иштта яздора Іабдаллас:
«Хьаме сан ваша Хансолта, нохчий, гІалгІай массо а, шешан
иан, махкахбаьхна. Тхо Киргизский АССР-н Джелалабад-
иистеру Сузак районехь Сузак олучу юьрта кхьачна.
иан дохийна даржийна халачу хьелашкахь ду. Беза-бойзарш,
иан иах вовшехкьастийна. Вайн доьзалах цхьа а дІа ца кьа-
и Тхо массо а цхьана ду. Мама а могуш ю. Амма бакьдерг
иан массаьргахь а ма-хиллара хало а, мацалла а ю тховгахь.
иан ианна хьайн аьтту беллахь цкьа хьо тхашна тІекхочийла
и хуна».

и май 1944 шо

Іабдалла».

И кехат шега кхаьччи ч'ог'а йиш йоьхна хьаьвзира Хансолта, «И х'ун ду махкахдаьхна бохург?» — олура цо ша шега.

Училищан начальникана, инарла Канинскина, т'евахара Хансолта. Шен доьзал бохийна махкахбаккхар дийцира цо шега дешна кехат инарлига д'а а гойтуш:

Капински ша Краснодарски крайра вара. Нохчий безаш а, но чашкахьа узуш а вара иза. «...Ну, давай земляк садись, поговори́м», — олий, Хансолта шеца охьахаавора цо, наггахь, занят чекхьяьллачул т'аьхьа шаьш шиь цхьана нисвелчи.

И кехат Хансолтас шега гайтича ч'ог'а цецвелира инарла.

— Да не может быть этого. Здесь какое-то недоразумение, элира цо кехат дешна ша ваьлчи.

Схьаэцна телефон туьйхира цо С. М. Буденнига.

— ...Нак'ост маршал, хьуна вевзий вайн курсант Советского Союзан Турпалхо, нохчо Дачиев?.. Шен вешигара кехат кхаьчцуьнга вочу кхоьца, шаьш махкахдаьхна аьлла. Цунах ч'ог'а с'а гаттам хилла ву х'ара. Хьуна х'умма а хайий цунах?

— Иза бакьду. Нохчий, г'алг'ай, балкарцаш, карачаевца, г'алмакхой, кымерца г'езлой, Волга йистера немцой массо а шаьш доьзалшца махках баьхна, — аьлла, жоп делира С. М. Буденнис, телефона чухула, Хансолтина а хезаш.

— Ткьа, аса х'ун ала деза х'окхуьнга? Х'оккхуза со волчеш лаьтташ ву-кх х'ара.

Инарлин бос хийцабелира, шена хезна долчух цецваьлла. Инан даима екхаелла лаьтташ хилла йоьхь г'айг'ане кхуьйли Чолхечу хьелашкахь шех Иттаделлачу г'уллакхаша, лайначу лонаша, харцонаша муьлхха а г'уллакх довза а, цуьнан ойла а, хьесап дан а Iамийнера иза. Немецки фашисташна доьхьалчу буьрсачу т'емац тасадаларшкахь шегара майралла, доьна гайтина а, полкаш лато Iемина а вара иза. Краснодар г'а кьуьйсусх бечу т'амехь аьрру ност якккхица протез тоьхнера на. Оцу т'амехь майраллина, доьналлина билгалбевллера нух нохчийн, г'алг'айн яхь йолу к'ентий. Х'инца Хансолтига дешна кехато, ша х'ун ала деза, х'ун дан деза ца хууш, ойлане ваьлчера иза.

«...Аса х'ун ала деза х'окхуьнга?» — аьлла шега хаьттича.

— Нохчий, г'алг'ай иштта кхин долу кьаьмнаш а махках Советски правительствос бинчу сацамца ду. Вайн курсантан Iа лакх Беригахула бен кьастадойла яц, — элира Буденнис.

— Делахь х'ета аса Берига со т'еэцар доьхур ду.

— Х'ан-х'а. Цунах г'уллакх аса айса дийр ду. Схьахеташ вай кхоь цхьана т'еваха дезар ду цунна. Аса юха хаам баллаш бар де.

¹ Х'ара хила тарлуш дац. Х'оккхуза вайц ойла т'е ца кхуьуш х'ун

Ша ма-аллара С. М. Буденнис Берига телефон чухула кѡамел дѡра.

— Лаврентий Павлович. Вайн дошлойн училищехъ доьшуш ву Советски Союзан Турпалхо, курсант Дачиев — похчо. Цунна шешан доьзалш махкахбахар хѡна. Дошлойн училищан начальник инарла Канински цуьнца хѡна тѡеван лууш ву-кх. Хѡун ала деза наьрга?

— Кѡана Ийча, лама, итт сахът даьлчи суна тѡевола и шешан курсант а валош, — аьлла, жоп делира Берис.

И кѡамел хиллачул тѡахъа Буденнис хаам бѡра училищан начальникае ша волчу дѡаван веза хан билгал а йоккхуш.

Канински оѡла еш вара, шен курсантаца Берина доьхъалхѡоттина, цо хѡун эр ду да хууш. С. М. Буденнес, нохчий тѡамера юха и баьхна шешан кѡам махкахдаьккхина дѡгначу Юккѡерчу. Ази тѡахъовсор дѡйцинера цунна. Ткѡа хѡинца Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта нохчи хилар бахъана долуш, училищера дѡла а ваккхий, шен нах болчу дѡахъажаве алахъ, ма йоккха харцо ю иза. Лалур дуй техъа цуьнга шега а, цуьнан накѡосташка а? Аса муха ловр ю сайн курсантана гуш лаьтташехъ йина харцо, кѡи-аьлла?.. — бохуш оѡла йора цо. Буденнигара хаам хиллачул тѡахъа вехъа Ийра иза и оѡлапаш еш. Эххар а чувийхира цо шен курсант Дачиев.

— Вайшиъ Семен Михайлович Буденный волчу ваха веза, — дѡра инарлас Хансолтига. — Цѡгара Берис тѡеобцу вай.

Кѡозлагѡчу дѡйнахъ Буденный волчу ваха новкѡавелира и шиъ. Оѡлапаш екѡаелира цу шиннан. Инарлас шен курсантан оѡла йора: «Советски Союзан Турпалхо, майра тѡемало волчу кхунна хѡун бахъана хѡоттина-техъа хѡара бале лаца, хѡокхунна вас ян, хѡокхуьнан доьзал бохо?» Хансолтас шен доьзалан, шен кѡоман оѡла йора: «Тѡо тѡамехъ лаьтташехъ уьш хѡунда бохийна, царех хѡун гѡуда хъаьрчина хилла техъа?..» — бохуш.

Советски Союзехъ долчу массо а дошлой эскарийн командую-нин вара Семен Михайлович Буденный. Доьазза тѡекѡел динчу пѡнчу кибарчигийн цѡеношкахъ яра дошлой эскарийн штаб. Кѡх пѡахъа волучохъ а, хѡора этажа тѡехъ а гѡарол дара лаьтташ. Кѡа гѡароллех тѡехваьлчи Буденный чохъ тѡечу кабинета хъалхъ дѡакхечира и шиъ. Дежурниче хаам бѡра Буденнига Канинский, Дачиев схъакхачар хоуьйтуш. Юха схъа араваьллачу дежурничо:

Чу гѡо шу а, — элира цу шинге.

5 метр шуьйра а, 8 метр еха а кабинет яра Буденный чохъ тѡаш цѡенкъа аннийн яра, можа басар а хъаькхна. Бухатесна я куз а и палс а бацара. Лакххъа коьрте хѡоттийначу йоккхачу стоьла пѡахъа тѡаш вара Буденный. Нисса цунна тѡехула хъалатоьхна тѡадинан портрет дара. Буденный тѡечу стоьлана юххе лаьттара тѡаин цѡаькха жима стол. Цунна аьрру агѡор залан йѡхаллехъа тѡоттийна заседанийн стоьлаш лаьттара, шина а агѡор хѡиттийна

ГІанташ а долуш. Шина а агІор пенаца а лаьттара ГІанташ, Бунденный Іечу юххехь лаьттаху жимачу стоьлана юххехь чувьнар охьахаош шиь кресла дара.

— Здравствуйте¹, Семен Михайлович! — аьлла, маршалли хаьттира Канинскис.

— Здравствуйте Пантелей Иванович, — аьлла, маршалла дІа а оьцуш, шиннен а куьйгаш лецира цо. — Присаживайтесь², — аьлла, жимачу стоьлана дехьий, сехьий лаьттаху шина кресла тІо охьахайтира цо чувьна шиь.

— ...Да-а, было такое постановление партии и правительства о выселении чеченцев, ингушей в Среднюю Азию. Конечно это очень неприятно для семьи Героя Советского Союза³ — аьлла, телефонан трубка схьайицира Буденнес. Берига телефон туьйхира цо:

— Вот у меня Герой Советского Союза, курсант Новочеркасского военного кавалерийского училища, товарищ Дачиев. Мы идем к вам⁴.

Пропускной бюрохь пропуск а яьккхина, капитано Берина тІо вигира Дачиев, юххеаьлла Семен Михайлович Буденный а волуш.

Кремлехь яра Лаврентий Павлович Берин кабинет. Спасски башнин кех чекх а ваьлла, чу доьлхуш аьтту агІор шиь ГІаролча вара лаьтташ. Цу шинне пропуск дІа а гайтина, чувахара Дачиев Буденнийца.

Берия юккьерчу дегІахь стаг вара. ДегІ було долуш санна дуьна дара цуьнан. Маж цІена яьшна, шера а, горга а яра йоьхь. Мара нийса бара, корта боккха бара цуьнан, бІаьргаш ал дара ВаьштатаІийна латтош дара дуткьийро балдаш. Гуьржичо санна кІаьсттина акцент йолуш буьйцура цо мотт.

— Ну что ж, земляк, иначе мы не могли⁵. ЦкІа юкІ-юкІара кІестош зуламхой махкахбаха доьллера тхо. ХІуна а хууш ма дувайн ГІиллакхаш, цІхьацца озабезамаш, гергарлонаш хилар. Уьш кІестош арабаха доьлчи, бунт ГІаттарна кхоьруш, массо а цІхьан махкахбахар сацийра оха. Са ма гатде 24 сахІт далале хІан доьзал хІуна луьчу меттехь дІатарбийра бу-кх вай.

— Сан нана а ю, йижарий а бу, царех дага ца ваьлчи, ца хІан суна тхаьш хІун дичи бакІахь ду, — элира Дачиевс.

Берияс Сталине телефон туьйхира цуьнан цІе а ца йоккхуш. Со волцохь Семен Михайлович а, Новочеркасский воени училищан курсант, Советски Союзан Турпалхо, нохчо Дачиев а ву. Цуи

¹ Могуш лаьттигла хьо!

² Охьаховшал.

³ ХІаа, партин, правительствон сацам хиллера нохчий, ГІалГІай махках баьхна Юккьерчу Азий бахийта. БакІдерг дийдица Советски Союзан Турпалхо чунна цІоГІа бегІийла доцуш ГІуллакх ду иза.

⁴ ХІинца со волцохь ву Советски Союзан Турпалхо Новочеркасски тІо дошлойн училищан курсант Дачиев. Тхойшиь хьо волчу дІабоГІу.

⁵ ТІаккха, махкахо. кхин дан хІума дацара...

Дачиев Хансолта. Джелалабадски областерчу массо а бахархой царах оха даггара декъалво хьо Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта. Ирс долуш вахар хуьлда хьан, могуш маьрша лийла хьо. Немецки фашизмана тӀехь толам баьккхина, толам могуш, маьрша юха цӀа а воьрзийла хьо. Марша вогӀийла хь доьххьара тхан махка воьссина тхан турпалхо!»

Массара а тӀараш детташ маршалла хоттуш декъалвира Хансолта. ТӀаккха хьакмаша куьг лецира Хансолтин. Мехкариша загийн курс елира цунна.

Кхин кӀамелаш ца деш: «По машинам!» — омар дира Зайнулабединовс Хансолта чухула пхьарс баьккхина шена юххьа озош.

МогӀа бина машенаш тӀаьхьий, хьалхай а хӀиттийна Джелалабад гӀала горисполкоме схьабаьхкира областера хьакмаш шайна Дачиев Хансолта а валош. Горисполкоман председателан кабинет чохь цхьанакхийтира гӀалин а, областан а хьакмаш шайш долчу веьначу Советски Союзан Турпалхочуьнца. Стоьлаш тӀе йоккхачу комаьршонца даар, малар хӀоттийнера. Обкоман, облисполкоман аппаратехь мел болу белхалой, хьакмаш бара цу чохь.

Оцу хьалхарчу цхьанакхетарехь сохьтехь гергга Ийра уьдууш, молуш. Хансолта декъалвеш. Цхьа сахьт зама яьллачу нахь Зайнулабединовс: — «Накьостий, зударий, мехкарий буьйла турпалхочуьнга маршал хатта а, хӀара декъалван а лууш. Цара хӀара чохь паргӀатйита еза вай. Цара маршалла хьӀттинчул тӀаьхьа, жимма Ийна, юха чу гуьлур ду вай. ГӀовттал хӀинца», — аьлла, Зайнулабединов хьалха а волуш, боьрша нах арабевли кабинета чуйра. Хансолта бен чохь стаг ца вуьсуш хьакмаш арабевллачул тӀаьхьа, массеран а шен-шен карахь зезагаш а долчу чохь арабевлира киргизийн, узбекийн, оьрсийн мехкарий. Облисполкоман, обкоман аппаратан белхалой бара уьш 14—15 йол. Хансолтина роьгӀана маралилхира уьш. Цаьрца хиллера Хансолтинича Батаева Бугу. Хансолтина мара а иккхина йилхира иза!

— Хьо дела марша-могуш сан ваша! Дала схьавели-кх хьо.

— Маршалла хуьлда шуна массарна а. Вайн цӀеранаш массо могуш буй?

— Могуш бу дала мукъалахь.

— Боккха кхаь хили тхуна хьо тхаьш долчу варах. Советски Союзан Турпалхо воьгу аьлчи, тхуна моьттура, хӀоккхулла левашовзткӀа, кхузткӀа шо долуш, корта а кьежбелла, воккха сӀахир ву. Хьо-м хазалла вала воллуш, жима стаг хилла. Маса ду хьан? — элира мехкарех цхьаммо.

— ТкӀа шо ду. Зуда ялориг хилла, — элира Хансолтас веллуш.

— Кхачан сем кельде озум такен курдут¹.

¹ Хьо тхаьш долчу веьна хаза хета тхуна.

— Рахмет! Рахмет¹, — элира Хансолтас.

— Озум саг'ан кхатам табам² — элира ела а луш царех цхаммо.

— Аса кестта кхунна нускал далийнчу ловзарга доьхур ду шу, — элира Хансолтин шичо.

— Кхачан сен кетесан³

— Х'ун боху цо? — аьлла, шен шиче хьаттира Хансолтас.

— Д'а маца г'ура ву хьо боху.

— Узбекин маттахь доьхьал жоп муха дала деза аса. Цхьа бутт баккха веьна-кх со.

— Биз кхунаккха келдем аз, маз тетамаз кхунакх.

— Я поняла⁴ — элира узбечко, Бугус Хансолтига ала дезарг алаолуш хезчи.

Букху мехкарша вовшашлахь кьамелаш дора.

«Ирс я! хьан дола янйолчу йо'ан».

— Жима а воллушехь мел даккхийра хьуьнарш гайтина цо. Да-шо седа а белла, Ленинан орден а елла. Оцу медал т'е яздинарг х'ун ду техьа?

— Суна хаьа иза-м «За оборону Сталинграда». Важа гвардейски значок ю.

— Доцца аьлчи, ша майра к'ант хилар д'ахайитина-кх цо.

— Хансолта, аса хьуна йо! хьахийна хьо вогу аьлла сайна ма хеззи, — элира Бугус.

— Дика ду-кх ткьа сан г'айг'абеш кху бухахь хьо хилла. Де-цахь, Бугу, училища чекх ма-ьяккхи т'ам т'е д'ах'оттавезаш вол-чу соьга ян реза хирий-техьа иза? Т'амо отуш ма лаьтта адамаш. Сох х'ун хир а ма ца хаьа.

— Д'авалахь д'а, ма дийцахь уьш. Хьуна-м х'умма а хир да-нра.

Мехкарша цхьацца хьоттуш, Хансолтас царна доьхьал жьопаш алуш, цхьацца забарш а еш, цхьа к'еззиг Ийра уьш. Узбекин, киргизийн мехкарша Хансолта декьалвеш дош олура, амма малар ала молура. Вуно оьзда Ийра уьш шуьнехь.

Кьамелаш дерзочу хенахь, арабвла кечлуш, Бугус элира:

— Через неделю мы его поженим и вас пригласим на свадьбу⁵.

Цигара Сузакски райкомпарти схьабьхкира уьш кхин д'ай-хьай ца кьаьсташ. Райкомана хьалха схьагулбеллера оцу гонда-сарчу ярташкара массо а нохчий, г'алг'ай, боьрша нах, зударий, мехкарий. Хансолтина мара а лелхаш маршалла хьаттира цара. Цьирца цхьа к'еззиг кьамел хиллачул т'аьхьа, партин райкоман

¹ Баркал. Баркал.

² Оха нускал лохар ду хьуна.

³ Д'а маца г'ура ву хьо.

⁴ Со кхийти.

⁵ Цхьана к'ирнах оха зуда ялор ю х'окхунна. Зуда ялийначу ловзарга шу да а доьхур ду.

хьалхара секретарь волчу д'авийхира Хансолта. Цу чохь а даарца, маларца стоьлаш кечийнера. Цигга чохь бара областера баьхкина хьаькмаш а.

Хансолта декъалвеш, цуьнга маршалла хоттуш, вистхилира партин райкоман хьалхара секретарь. Хансолтина т'ера кад ойбуш дош элира чугулбеллачех дуккхаммо а. Иштта уьш шувнехь т'еху хенахь: «Турпалхочун нана йог'лу чу!» — аьлла хаам хилира. Чохь берш массо а, нана сий деш, хьалаг'евттира. Хансолтин нана хьалха а йолуш, кхоь йиша а, ваша а чохьбаевлира. Б'аьргаш т'ехула куьг а лаьцна:

— Массо а цхьабосса кьорза ма бу х'орш-м. Сайниг муьлла ву-техьа? — элира Тахбикас, чохь болчарех б'аьрг а тухуш. Цу чохь бара НКВД областной урхаллин начальник, подполковник Воронцов, областной милицин начальник, подполковник Алиев, областной военкоматан военный комиссар, иштта кхин берш а. Тах бикин б'аьрг т'ех'уттуш «кьорза» духар дуьйхинарш бара уьш.

— Дера ву со, — аьлла, царна юкк'ьера схьа а кьаьстина, нанна доьхьал вахара Хансолта. Белаш т'ехула пхьарс а боккхуш, дикка бехкечу адамана санна меллаша мараиккхира Хансолта. Чохь болчу хьаькмашна хьалха ненан безаман собарх ца юьйхира Тахбика. Собаре дара халахетаран а, хазახетаран а хьелаш лан т'еминчу цуьнан дог.

Хансолта хьалха шен йижаршка, т'аккха вешина мараиккхира.

Массо а хьаькмаша, мара а лелхаш, декъалйира турпалхочун нана.

— Мама, маре д'аяла бохкуш санна кечийна хьо-м х'акхара, — элира Хансолтас, цунна т'ерачу духаре а хьаьжна.

«Шен доьзал болчу хьажа-х'югта, шу долчу хьошалг'а вогу Советски Союзан Турпалхо — нохчо Дачиев Хансолта. Цуьнан доьзал-иза д'акхачале дика д'а а тарбе, сийлаллийца иза т'е а эца», — аьлла, Москва г'алара хиллачу хьамаца, хьалха милици чохь хилла ц'енош дасса а дина, цу ц'еношна кир тухуш, басарш хьокхуш ремонт а йина, облотребсоюзера стоьлаш, г'анташ, диванаш, кузаш, мотт-г'айба... — цу доьзална оьшачулла х'ума цу яьх'нера царна. Диканиг цхьа чк'ор духар дуьйхинера Хансолтин доьзална т'е. Тахбика а иштта кечийнера, узбекийн зударша юхуш йолу кьорза коч а юьйхина, доккха тапта а тиллина.

Хансолтина шен нана а, йижарий а, ваша а гайтинчул т'аьхьа массо а арабевлира уьш. Райкоман хьалхарчу майданехь гулделла дукха адам дара. Райкоман хьалхарчу секретаро Халимуллин Советски Союзан Турпалхо декъалвеш к'амел а дина, вистхила дош делира Дачиев Хансолтина. Митинге гулбелларш дукхах берш похчий, г'алг'ай бара. Нохчийн маттахь вистхилира Хансолта.

— Сан салам, маршалла ду шуьга сан хьоме вежарий, йижарий. Цхьа бахьана х'юьттина, делан кхел хилла, махкахдаьхна вай. Иза хилла даьлла. Дала шуна собар лойла. Дала к'инхетам

бойла шух. Варе вовшашца бертахъ хилалаш, вовшен терго елаш. Недара а, осала а ма хилалаш. Хъанала белхаш а бе. Болх बारे терра дала аьтту бийр-бу шун.

Тахана, кхана дуьйна сайн ницкъ ма-кхоччу шуна гЮ дан хьор-кур ву со...

Хансолта вистхиллачул тIаьхъа къамел дира райисполкоман председателя Турсуновс.

— Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта кхуза вар шуна хилла ца Iаш, тхуна а бу боккха йобхькIам. ХIара доьххъара Турпалхо ву вай долчу кхаьчнарг. ХIокхуьнан йобхькIайлун йолчу агIор хьошалла деш тIеобур ву вай. Хаза бертахъ дIахьур ду вай вешан Турпалхо декъалвар.

Оцу митингехъ къамел дира Ишхой юьртахъ школан директор хилла волчу Висханов МухIада.

— ...Вайна боккха йобхькIам бу Хансолта Советски Союзан Турпалхо хилар а, хIара вай долчу вар а. ХIокхо вешан йобхькIайярна хIокхуьнан йобхькIайлун йолчу агIор белхаш дика а бийр бу вай. Ваьшкара гIалат а долуйтур дац, ледара а хир дац. Нохчийн гIалгIайн яхъ йолчу дикачу кIентех дага а довлуш, халопан эшош, доккхачу собарца, доьналлийца ларор ду вай вешан сий.

Митингехъ вара Тельманан цIарахчу колхозан председатель. Но, вистхила шена дош делчи элира:

— Дачиев Хансолтин доьзал со волчу колхозехъ бу. Цунах аса доьзалла до. Цундела аса шуьга массаьрга а Советски Союзан Турпалхочун сийнна айса хIоттийначу шуьне кхойкху. Сан дехар ду цима а, воккха а цхъа дIа ца къаьсташ со волчу дахкар.

Дукха адам дара Хансолтин доьзал бехачу Тельманан цIарахчу колхозан беша дIагулделла. Бешахъ дика хилла бевлла стоьмаш бара. Бай тIе охьатеснера кузаш, палсаш. ОхьахIоттийнера бес-бесара даарш: узбекийн плов, кхехкийна жижиг, бес-бесара стоьмаш, Хансолтина юьхе охьахайнера цуьнан нана. Аьтту агIор кхехъ Iара Зайнулабединов. Цхъана буйнахъ гIуммагI, вукху буйнахъ жима тас а долуш, белсах тесна гата а долуш массаьрга куьйгаш дуьлуйтуш чекхбевлира кегий нах.

Хансолтий, Зайнулабединов Iечу доккха шун дуьззина плов кхаллахIоттийра хIусамдолла лелош болчех цхъаммо.

— БисмиллахИррохьманиррохьим, — аьлла, куьйга схьаэцна бев а кхоллуш шун долиьра Зайнулабединовс.

— Ну что ж, герой, лошка не будет. Вот так надо кушать¹ — цIара цо.

Шуьнера хьеший а, юьртахой а гIевттинчул тIаьхъа доккха бийр дира цигахъ. Луларчу ярташкара баьхкина нохчийн, гIал-

¹ Iайг хир бац хьуна ,турпалхо, иштта даа деза плов.

гІайн мехкарий, кеги҃ра нах бара оцу ловзргахь дакъалоцуш.

Луларчу колхозашка дІа а кхуьйлуш, хьошалла дира оцу де
ношкахь Хансолтина. Райкомпартин «Вилюс» машенахь Джелали
баде гергара нах болчу хьошалгІа вахара Хансолта. Вахна шен
шича Буга йолчу чохьбаваьлчи, Хансолтина хьахийна йоІ яра бу
хахь.

— Зураь, хІара ву-кх аса хьуна хьахийна кІант, сан шича, те
рой Дачиев Хансолта. Муха кІант хета хьуна? Реза юй хьу
кхунна?

— Марша вогІийла хьо, — аьлла маршалла хьаттира Зураа.

— Маршалла хуьлда хьуна а.

Кхин чохь саца иэхь хеташ араелира Зураь, шегга хьоттучуна
жоп а ца луш.

— Хьаша веьчи ара хІунда ели иза? — элира Хансолтас.

— Иза-м хьаха ю аса хІокху сохьта юхаялор, — аьлла, яхначу
Бугас юхаялийра Зураь. — Боккьалла а хьобца ирахь Іан ветин
иза», — аьлла.

Хансолтас йоІца кьамел дира:

— ...Зураь, со хІинца отпуск чекхьяьлчи военни училище юх
ваха дезаш ву. Кхин ворхІ де даьлчи сан отпуск чекхйолу. Учили
ща, Москва гІалина гена йоццуш, Подольскехь ю. Цигахь кхин
бархІ баттахь деша деза. И училища чекхьяьккхинчул тІаьхь
хІетале тІом дІа ца балахь, тІаме хІотта дезаш а ву. Цигахь сох
хІун хир ду хууш дац. Хьо реза елахь аса дІаюьгу. Со тІамтІери
цІа верзалц сан ненаца, йижаршца Іен реза юй хьо? — хьаттири
Хансолтас.

Зураан бІаьргех хи даьллера. Хансолта тоха са доццуш веза
веллера цунна Оцу захалонан мах хадю а хьара. Цо ойла йора
«ХІокхунна со езаеллехь, суна хІара а везавелла, дагахьбаллам хи
рий техьа, нагахь санна Хансолта тІамехь вийчи. Масане ву шен
езар цІахь йитна тІамехь лаьтташ. Масане нана ю цхьаь бен вону
воІ тІаме хьажийна, цуьнга ладоьгуш, иза дийний, маьрший цІа
варе сатуьйсущ...

— Зураь, жоп хІунда ца ло ахьа? Хьуна тІехьийза, синкьера
машкахь хьан йоьхь-доьхьал хьаьжна марзо эца хан ма яц. Тахан
лера цхьа де ду-кх вайшингехь и кхел ян, я хьо сан долахь хир
йолуш, я аса хьан Іудика ян езаш. ХІун дан реза ю хьо?

— Со хьобга йогІу-кх, ахьа йигахь.

— Делахь хІета, хьо сан долахь ю-кх...

— Иштта захало кхочушхилла хІара шиь Іешшехь, Хансолта
цу юьрта веьнийла хуьчу кеги҃рхоша ловзар дІахІоттийра. Гонд
хьарчу ярташкара кеги҃ра нах а, мехкарий а баьккинера оцу лов
зарга. Кхузахь комендатуран бокьо оьшуш хьал дацара. «Советски
Союзан Турпалхо сийлаллийца тІеэца...», — аьлла, Москва гІали
ра динчу омаро комендатуран луьрчу гІопах руьнжа даькккинера
ХІинцалца юьртара юьрта баха бакьо йоццуш Іийна нохчий, гІам

Иай маърша схьабогIура Хансолта волчу хьошалгIа. «Шу цига хIунда дахнера?» — олуш стагга а вацара.

Сов безамехь дIахIоьттинера ловзар. Нохчо Дачиев Хансолта, Советски Союзан Турпалхо хилар боккха кхаь а, йоьхькIам а хеташ, цунах сакъераделла, дегнаш ира-кара хIиттинера цигахь болчу нохчийн, гIалгIайн. Цу кхоьна дегнаш ловзадаьлла, тIахьаьлла хелхарш дора кегийрхоша. ДIаьндарг санна хийзаш бохь бутлуш, йоIна го туьйсуш, хаза хелха бовлура кIентий. Поллано тIемаш санна, шифонан тIемаш хIаваэхь хийзош, каде хелха хийзара мехкарий. Оцу ловзарх цецбуьйлуш, самукьадаьлла хуьйсуш бара казахаш, узбекаш, киргизаш, полякаш, немцой, оьрсий, иштта цигахь дехачу кьамнех зударий а, божарий а, кьена а кьуона а.

— Хайтя якхшасы чеченлар! ¹ — олий, мохь тухура кест-кеста, ловзаре хуьйсуш болчу узбекаша.

Оцу ловзаргахь пондар локхуш яра Зураь. Хансолтига маре яха делла дош а долуш, йиллина хан а йолуш. Вовшийн дагара хууш, вовшашка бIаьрг кхобура цу шиммо. «Сайниг ю-кх иза» — бохучу ойлано дог хьобстура Хансолтин. «ХIара ловзар шен доьхьа дIахIоттийна Хансолта сан ву-кх. Со цуьнан нускал ду-кх», — бохучу ойлано хьобстура Зураь.

Хансолта цу буьйсанна цIа ца вогIуш хьевелчи, нанас са а гатдина, Хансолтина тIаьхьа веьна цуьнан шича Эсмурзаев Докка а, логтагI Исламов ИсмаIал кхечира оцу ловзарга.

— Со хууш вара хьо кIезигчу бахьаненна Iаш воцийла, — элира ИсмаIала, Хансолтина юххе а таьIна.

— Ой, ашшиммо хIун леладо?

— Тахбикас: «И кIант лаа Iай техьа?» — бохуш са а гатдина, хьа хIун леладо, цIа ца вогIуш хIунда Iийна, хьажа веьна-кх хойшиь.

— Бакьахь веьна. Нускал дIадига шуьшиь оьшуш вара суна.

— ХIун нускал? Ахьа хIун дуьйцу? Хьо хьера-м ца ваьлла?

— Хьера ца ваьлла. Нускал далийна аса.

— Хьаьж тIе куьг диллахь цунна Докка. Корта меттахь буй теьхьа? Дагар хаалойла хьажал Докка, — элира ИсмаIала. Доккас мехкаршна доьхьал а вирзина Iеш волчу Хансолтин хьаьж тIе куьг диллира.

— Малар коьрте даьллачух тера ду. Вехна а волуш деш хуьлу Iинца хIокхо дуьйцу захалу. Муьлхарг ю иза? Кхузахь мукьана дуй хьан нускал?

— Пондар локхуш ерг гой шуна? Зураь ю цуьнан цIе.

Хансолтин ши накьост Зураь йолчухьа дIахьаьжира.

Доккий, ИсмаIал Хансолтина юххе вогIу гуш йолчу Зураа кьайлах тергалвора и шиь. Цара вовшашка дуьйцург хезаш яцахь а, Хансолтин, шен хилла захало хьехадойла хиира цунна. ТIевеь-

¹ Дукха бехийла нохчий!

начу шиннех цхьаммо Хансолтин хьаьж тIе куьг дуьллуш гичи, изи хIунда дуьллу хууш, елакьежира Зураь. И шиь шега схьахьаьжчи, Хансолтас шаьшшиннен хилла захало гучудаьккхинийла хири цунна.

— Иза-м башха стаг ю. Вуьшта ахьа бохучух теша хала ду, кхуза схьакхаьчна а валаде, нускал дало муха кхийна хьо?

— Буга хилла суна и захало хьахийна Iаш.

— Хан йиллиний? ДIа маца юьгу вай иза?

— Ловзар дIадовхначул тIаьхьа, цкьа шешан цIа яха дезар ду цуьнан. Шуьшиь Буга йолчу гIо. Иза кечьелла яьлчи, Бугас схьа арайоккхур ю. Сан машенахь дIайига. Со тIаьхьа воьIур ву.

— Ой, боккьалла а кхин дийца ца дезаш, кхочушхилла захалу ду иза? — бохуш, юха а хоьттура Доккас.

— Боккьалла а, кхин дийца ца дезаш, кхочушхилла захало ду. Нускална дола де аша.

Хансолтас ма-аллара, Бугас схьаараяьккхира Зураь. Яз-дарин гIабли а юьйхина, кIай шифон а тиллина кечделлера нускал. ЦIиэ бос лепаш йогура цуьнан беснеш. КьорIанан йоза санна, го тесначу шерачу цIокьамаша тулгIе еттар кIайчу хьаьж тIехь. Зезаган тIамарш санна долчу негIаршна кIелхьара схьахьожура шайна чохь нур догу бIаьргаш. Куьцана кхоьллина, нийса хаза мара, жима бат, цIазамаш санна цIиэ балдаш. «ЭхI!» — аьлла, хьаьгна, жимчу стеган цергех хи доккхуш, хаза дара нускал. Кепатухуш нисдичи санна, дара цуьнан дуьзна, куц долу дерI.

— Декьала хуьлда хьо, тхан хьоме нус. Барт цхьаь болуш, вовшашка безам, кьинхетам болуш ирсе хуьлда шун дахар. БисмиллахIиррохьманиррохьим! — аьлла, куьг а лаьцна, нускал машенна тIе хьаладаьккхира Доккас.

Шаьш новкьадевллачул тIаьхьа а ойла йора Хансолтин шина накьосто: «ХIунда ялий-техьа цо хIара юха дIаваха дезашехь? Ма кхоам бара кхуьнан байлахь юьсийла. Ма тешам болуш дац тIе-малочун дахар. Хьанна хаьа тIом дIа маца бер бу. Ма даккхийра зенаш до цо. Ма дукха эгна цу тIеман арахь хIара санна болу кьуона салтий. ХIун хир-техьа Хансолтех? Ша юха ваха везаш хилар хайитиний-техьа цо? Дера хайитина хир ду. Тешнабехк бийр болуш вац Хансолта...». И ойланаш еш нускале цхьацца хIума да хаьттича ца Iизвелира Докка. Хансолтас захало муха дина, иза юха фронте ваха дезашехь Зураь цуьнга ян реза хIунда хилла хаа лаьара цунна.

— Зураь, Хансолтина юххе а хIоьттина оцу немцошна пулемет етта йоллу-кх хьо. Ларалур ю аьлла хетий хьуна?

— ХIунда ца ларало. Иза летачохь лата а лата, иза лечохь яла а яла еьна со-м цуьнга маре.

— Пулеметан лаг оза хуур дуй хьуна?

— Лаг узуш яц иза. Кнопка тIетаIош ю.

— Ой, боккьала а пулемет йиттина ахьа?

— Дера ца йиттина буса гленаха а аса иза, — елаелира Зу-
н. Хюкху шун гергарчу стага Іамор ю со.

— Боккъялла а цуьнца фронте дІаяха дагахь ю хьо?

— Дера ю хюкхо со йигахь-м.

— Захалу дуйцуш юьгур ю аьллий?

— Ца аьлла. Ша тІом дІа а бавлла цІа верззалц шен нена-
ий, йижарший, веший Іийра ю хьо аьлла-кх. Кхузахь йистхи-
ир гІелделира Зураан. Сингаттаман ІиндагІ хюьттира цуьнан
юьхь тІе.

«Училища чекхъяккхина вавлчи юха тІаме хютта а веза, сох
Іун хир хууш дац...», — Хансолтас шегга алар дагадеара цунна.
Іза юьхь тІехь кхулуш гичи цунна дагадеъначух кхийтира
Юккий, ИсмаІаллий.

«Нагахь санна Хансолта тІеман арахь воьжна вуьсур велахь
и реза хилла, йогІу-кх хІара», — аьлла хийтира цу шинне.

Пускал далийнчохь ловзар хилира. Цу шинне совгІаташ дира
шарчу хьаькмаша а, хьаькмийн зударша а, гергарчу наха а ше-
пцн таро йоллчу барамехь.

Шен отпуск чекхъяла цхьа-ши де дисначу хенахь райисполко-
м председателъ волчу вахара Хансолта цуьнан Іудика ян.

— Ассалам Іаликум, накъост Турсонов.

— Ва Іаликум салам, тхан турпалхо.

— Со военни училище юха воьдуш ву. Со лоруш а, везаш а
Іекарна хьуна баркалла ала а, хьан Іудика ян а веъна со. От-
пуск чекхъяла ши де бен ца дисна. Со новкъаволуш ву.

— Собардел цкъа, охъахаал, — аьлла, трубка схьа а эцна, во-
енкомате телефон туьйхира Турсуновс. Буьйцуш берг узбекийн
отт бара.

— Бизен герой хатан аляпти¹ — эзира цо телефон чухула.
Ваш турпалхочо зуда ялийна. Отпуск чекх а яьлла, училище юха
новкъаволуш ву. Цхьа иттех де отпуск тІетоьхчи хІун дара-
хь вай цунна? Пхи де бен дац цо зуда ялийна.

Районни военкомато 10 де отпуск тІетуьйхира Хансолтина. И
10 де хан чекхъялале кхин 10 де отпуск тІетуьйхира цунна об-
лстной военкомато.

И отпуск тІетохар Хансолтин доьхьа хилла а ца Іара. Луларчу
бохозаша, совхозаша, яртийн куьйгалхоша шаьш долчу хьошал-
ла поьхура иза. Іза вайта бохуш кехаташ кхехьйитинера об-
лстной а, районни а военкоматашка.

Ткъа оцу цхьанакхетарийн лаккхара мах хадийнера военкома-
тина а, меттигерчу куьйгалхоша а, кегийрхой тІеман, доьналлин,
доьзаллин гІиллакхашца кхетош кхиорехь. ХІинца а беш лаьтта-
чу тІеман хьашташ дукха дара. Фронте дІахьйсабора эскаре буь-
хь кхьаьчна болу кегий нах. Фронтана кхачо еш сихбинна бора
илехь белхаш. Ткъа оцу хьашташна адамийн жигаралла гІатто
а, парна кхетам бала а Хансолта санна берш оьшура. Советски

Союзан Турпалхо ган лууш а, иза шешан махка кхачарах дозалла деш а болчу бахархойн дог-ойла ира-кара х'оттайора цо Советск эскарыйн турпалаллах лаьцна дуьйцуш.

20 де отпуск а чекхъяла герга яхара. Дуккха а колхозашкахь, совхозашкахь, школашкахь, бахархошца цхьанакхетар хилира цуьнан.

Отпуск чекхъяла герга яхчи юха новкъа велира Хансолта. И дольске д'акхаьччи, к'айчу дарин костюм а юьйхина, училище чу ваха воллуш, оцу училищана хьалха, фонтанна юххе, г'антахь Инарлех б'аьрг кхийтира цуьнан.

— Товарищ генерал, курсант Дачиев вернулся с опозданием на месяц!¹ — аьлла, рапорт делира Хансолтас.

— Ну что ж, с приездом. Давай садись, рассказывай как вас встретили, как семья. Почему ты похудел? Женился что ли?²

— Дика т'е а ийцира. Доьзал дика д'а а тарбина. Амма со са до'а-м ца витира. Луларчу колхозашкий, совхозашкий д'акхуьлуш, бахархошца къамел дойтуш.

— Хьалаг'атта. Садоьчу ц'а чу а вахана, х'ума юур ю вайшиммо. Хьо юакхачар даздеш

Садо'у ц'а ворх' километр генахь дара.

— Накъост инарла, сан багаж ю вокзалехь схьаэца езан Районерчу а, областерчу а хьаькмаша сов'атана Азиатски стов маш а, кхин цхьацца х'ума а яийтина вайна

Инарлас машин а елла, багаж схьаэца вахара Хансолта.

Эпсаршна а, курсанташна а стоьмаш, хас-стоьмаш д'абийк'и ра Хансолтас

Шозлаг'ичу дийнахь итт денна садо'учу ц'ийне вахийтира Хансолта. Цу хенахь курсанташ училищан говрашна йол хьакха ба ханера.

Садо'учуьра юхавеьчи 15-чу августехь юха а занятешка эха полавелира Хансолта

1945-чу шарахь, февраль бутт чекхболлуш училища чекхъяькхина курсанташ т'аме хьовсийра.

Училища чекх а яькхина, курсанташ т'аме д'ахьовсош веьни чу С. М. Буденнес элира:

— Дошлойн эскарш даиманна а хилла т'еман хьелашкахь жигара дакъалоцуш. Ткъа х'инца т'ом чекхбала гергабахначу хенахь суна лаьа-вайн дошлойн эскарша Берлин схьайоккхуш дакъа лочийла...

Цул т'аьхьа Москва г'ала дошлойн эскарыйн штабе схьабалийра курсанташ. Штабан начальник Ока Городовиков вара. Г'ал

¹ Накъост инарла, курсант Дачиев юакхачна цхьана баттана т'аьхьа вуйсуш.

² Х'ун дер ткъа. Охьахаал кхузза. Схьадийцал муха т'еййцира хьо, доьзалехь х'ун хьал ду? Хьо аз х'унда велла. Зуда-м ца ялийна ахьа?

макхо вара иза, Буденнин санна даккхийра мекхаш а долуш. Циглахь фронташка дла-схьа бийкыра курсанташ.

УЧИЛИЩА ЧЕКХЪЯЬККХИНЧУЛ ТІАЬХЪА

Новочеркасский военни дошлойн училища чекхъяьккхинчул тлаьхъа училище деша хъажоле хьалха ша хиллачу 7-чу дошлойн корпусан 16-чу Черниговски гвардин, Ленинан орден а, Цечу Байракхан орден а, Суворовн орден а йолчу дивизин 58-чу полке разведка ечу взводан командир хIоттийра Хансолта. 16-чу дошлойн дивизина хьалха хIиттийна декхарш дара, кхечу эскарийн лакъошца цхьаьна Одер хих дехъа а дойлла, немцойн Бранденбург гIала схьаяккха дезаш. Йисар дина, цу гIалахь болу Советский зударий паргIатбаха безаш. Ян езаш ерг тIеман йоккха операци хиларе терра, талла дезаш дара Бранденбург гIали чохь а, Одер хин бердайистошца а долу хьелаш. И талла говза а, майра а, тIахъаьлла а хиларна билгалваьккхира Дачиев Хансолта. Оцу гIалахь дерг къасто, мостагIчун мелла, хIун тайпа эскарш ду цигахь, хIун тайпа техника ю, хIун тайпа тIеман гIирсаш бу, коьрта пIагIонаш гIалин муьлхачу маьIехь ю талла вахийтира взводан командир Дачиев Хансолта. И дерриге а теллина, цунах дерг штабе схьахайта дезаш вара иза. Цо бинчу хаамех ян езаш яра Бранденбург схьайоккхуш бечу тIеман операци. 12 тIемало вигира шеца Хансолтас. Оцу 12 стагах виь-виь стаг волуш кхоь тоба йира Хансолтас. Бранденбург гIалин кхаа декъехь талламаш а бина, шавш йиллинчу меттехь вовшахкхийтира уьш.

Амма шайна коьртехь взводан командир Мартынов волу цхьа тоба йиллинчу хенахь юха ца йирзира. Уьш йиллинчу метте юха на баьккича немцоша дIалийцинийла хиира Хансолтийна а, цуьнан накъосташна а.

ГIалахь дерг ма-дарра теллинчул тIаьхъа штабе хаам бира Хансолтас.

Сахиллалц Бранденбург гIалара накъостий схьабогIу ца богIу хийжира штабехь берш. Цу буса а, сахилчи а уьш юха ца баьккинча царех дог а диллина, Бранденбург гIалийна тIелетира 7-гIа дошлойн корпус а, кхин долчу эскарийн дакъош а. Хансолтас бинчу талламах командованийна хууш дара Бранденбург гIали чохь фашистийн дуккха а танканаш, яккхий-тоьпаш кхин болу тIеман гIирсаш а, ницкъаш а хилар.

Шен декхар дуьззина кхочушдина волу Хансолта штабехь сецира кхин а дIа мостагIчун тIеман ницкъаш болу меттигаш билгалгъяха, разведчикаш вовшахтоха. 58-чу дошлойн полкера уггаре а майра а, тIахъаьлла а, доьналла долуш а берш хаьржира цо.

16-чу гвардийн дошлойн дивизи балийнера Бурят-Монголера лецна нах, набахтий чуьра ара а баьхна. Фашистех майра летгарш лецначуьра паргIат а бохур бу, хенаш тIера а йохур ю аьлла. Ца-

рех 58-чу полкехъ 20 стаг вара. Оцу ткъа стагах пхиъ вара Хансолтин взводехъ. Бранденбурге разведке воьдуш Хансолтас шеца царех кхоъ вигнера. Уьш осала бацара. «Немцой доьхьалкхетахъ ваьш даллалц летар ду вай. Амма кера гIур дац вай», — Хансолтас аьлчи, фашистех лата а, бала а реза хилира уьш.

Хансолтас шен взводе керланаш тIеобцучу хенахъ, лецначу пахах цхьаъ вара «Гецман» кличка а йолуш — кьуйн атаман. ШтIом бийра бац бохуш, тIемалочун духар тIедуха а ца туьгура иза. Цуьнан шен бакъйолу фамили а, цIе а Ерохин Василий яра. Цуьнца лаьцна чохьбаьхкинчара Хансолтига элира:

— «Гецман» майра кIант а ву, дика накъост а ву. ТIом чекхбаьлчи ша хIете а, вуьте а Iедало хIаллаквийр ву аьлла хеташ, бен а воцуш, шена ма-луъу лела иза. ТIом чекхбаьлчи хIаллакьхин волчу цунах къа а, кхоам а хета тхуна. ХIуъу а дай а иза берта вогIийла хьажахъара хьо.

Хансолтас шен взводера цуьнца хиллачех цхьаъ вахийтина схьавалавайтира лецначу нехан атаман.

Гецман Хансолта Iаш волчу тоьли чу веара воински устав цалоруш, маршалла а ца хоттуш.

— Что ты хотел командир?¹ — элира цо, ца вашарха сурт а хIоттош, дIай-схьай а сетташ.

— Аса хIумма а ца боху. ХIара хьан накъостий бу-кх хьан гIайгIа беш. ТIом дIабала герга бахана. Нагахъ санна хьайна тоьхначу хенах а, хьайн бехках а кIелхьаравала лаахъ сан взводах схьакхета, оха бечохъ фашисташна доьхьал штIом а бе. Лахълийра ву хьо хьайн кьиноьх а цIанлуш. Ца леш висахъ марша а вера ву хьайн дех, ненах а кхетар ву. Лаьцна ву боху цIе хьуна тIера дIаьлчи царна боккха кхаъ хир бу.

— Со Iизхо ма гIерта. Со санна берш бац и гечдеш берш, — элира цо.

— Делахъ хIун деш лела хьо зудабер санна сетташ? Атаман хуьлу хьох, боьрша йоцу кьиг? Суна сайн взводехъ кьонахий оьшу хьо санна ледара хIуманаш ца оьшу. Хьада дIа а гIой, ойла а яй, юхавола. Тхо леттачохъ лата а, тхо лечохъ вала а кьонахчалла хьайгахъ делахъ тхох схьакхетар ву хьо, дацахъ хьо тхуна оьшуш а вац, — элира Хансолтас. Атаман чуьра араваьлла дIавахара. Иза араваьллачул тIаьхьа полкан командир подполковник Похареvский волчу вахара Хансолта.

Одер хих эскарш дехьадовлучу хенахъ бинчу тIамсхъ чевнаш хилла госпиталехъ вара Кусимов. Цуьнан метта полкан командир хIоттийнера Похареvский.

— Накъост командир, и атаман «Гецман» сайн взводе схьаэца воллу со. Аса къамел дина цуьнца, ойла е аьлла, хан а елла. Жодахъаш юха суна тIеван везаш а ву. Хьуна хIун хета цунах?

¹ ХIун боху ахьа командир?

— Хьо тхан гIараваьлла разведчик ву. Ахьа тхуна даккхийра гIуллакхаш а дина. Тешам буй техьа цунах? Талхорий-техьа цо хьан гIуллакх?

— Цуьнга вайн гIуллакх талхадойтур дац аса. Иза муха кьо-нах ву хаа лаьа сунa. Майра стаг, дика кьо-нах иза велахь пайда-оьшур бу. Кьо-нах вацахь, иза кьо-нах цахилар гучу а дер ду.

— Хьуо реза верриг де, — элира командиро.

Суьйранна Хансолта волчу юхавеара атаман. Хансолтига вист а ца хуьлуш охьахира иза.

— Стенан ойлa йо ахьа? Кьо-нахчалла ду хьоьгахь, я дац? Тховца фашисташна доьхьал тIом бап воьIу хьо, я ца воьIу? Кхин кьамелаш дан оьшуш а дац.

— Со хьожур ву хьо муха Герой ву. Со хьоьца воьIур ву тIом бап, — элира атамана.

Бранденбург гIалийна гондахьа а, Берлин йолчухьа агIор а немцойн эскарш долу меттигаш а, тIеман ницкъаш а зен вахийти-ра командованис Хансолта. Цуьнан взводехь 32 разведчик вара. Царех 12 стаг кьастийра Хансолтас. Оцу шийттаннех цхьаь ата-ман вара.

— Хинца вай разведке доьлхуш ду. ТIемалочун духар духа хьайна тIе, — элира Хансолтас цуьнга.

— Духар дац, — жон делира атамана.

— Делахь хIета, хьо немцошна караваха воллуш ву. Хьайна динхь кара а гIо.

Хьайца со вига муха ваьхьа хьо? — элира атамана.

— Со хьо санна стешха вац. Бакъду, тIемалочун духар ахьа тIе ца духахь аса хьалхаваьккхина лелор ву хьо, уггаре а кхераме болчу метте дIа а хьежош, — элира цуьнга Хансолтас.

Бранденбург гIалийна гондахьара меттигаш талла дIабахара разведчикаш. ТIеман хьалхарчу моьIанна герга нисделчи, говраш-на шиь-кхоь тIемало а вуьтий, и меттигаш зуьйш, гIаш буьйIало-ра разведчикаш. Хансолтас атаман хьалха дIахьажавора.

— Хьада гIой талла и меттигаш. Гондахьа бIаьрг тухуш а, ла-дуьIуш а хила, кIелонаш йинчу тIеIотталахь, я вуьйр ву хьо, я кар-риваха дезар ду, — аьлла, атаман хьажийра Хансолтас шеконаш долу меттигаш зе.

Атаман ледара ца хийтира Хансолтина. Шек а воцуш, кхера а ин кхоьруш, юха а ца гIерташ, шена тIедиллинарг кхочуш а дой юхавогIура иза.

Берлинехьа йолу агIонаш а, Бранденбург гIалийна гондахьара меттигаш а теллина, цигара фашистийн эскарш долу а, тIеман гIирсаш болу а меттигаш билгал а яьхна, штабе хаам бира Хан-солтас. Цул тIаьхьа 16-гIа гвардин дошлойн дивизи кхечу эска-рин дакьошца тIе а летта, схьаяьккхира немцойн Бранденбург гIала. ТIаккха кхин ца совцуш, кхечу эскарийн дакьошца цхьаьна, Берлин схьаяккха чу летира 16-гIа гвардин дошлойн дивизи.

Бранденбург гІала схъаяьккхича 16-гІа гвардин Черниговски цІе йолчу дошлойн дивизина «Бранденбургский» аьлла, цІе а тил лира, Суворовн цІарах йолу орден а елира Верховни Главнокомандованис¹, массо а тІемалочунна грамоташ луш баркалла а элира Баркалла олуш грамота елира атаман хиллачу, Хансолтин керлачу разведчикана а.

Полк дІа а хІоттийна, благодарностах каралучу хенахь, полкан командиран заместитель майор Орлов Хансолтин взводана тІекхачи. Баркалла олуш, грамота шен караделчи: — «Товарищ майор, клянусь с этого момента честно служить Родине, и до последней капли крови бить врага, и покинуть прежний образ жизни², — элира лаьцначу нехан атаман хилла волчу, керлачу разведчикан Ерохин Василис. Бранденбург гІалара йийсар динчуьра мукъа баьхна зударий, дукха хазаетта, боьлхуш тІебетталуш, циггах оцу зударийн бІаьрхиша шен дог дуьлуш, кьинойх цІандеш санна хийтира цунна. Ша динарг доккха гІуллакх хетах, хІинццалца шелелийначу вочу хІумнашна дохковаьлла, мелла а иманчу веьне ра иза.

Бранденбург гІала схъайоккхуш аьтту беш йинчу операцийн лаккхара мах хадош, ЦІиэчу седанан орден елира Хансолтина.

БЕРЛИН СХЪАЯККХА КЕЧАМБЕШ

Лаккхарчу коьрта командованис а, ЦІиэчу Эскаран Генерални штаба а Берлин схъайоккхуш операци ян кечамаш бинера Вайн пачхьалкхан дозан тІера дІа 550 километр тІера 1100 километр гена баьхнера фашисташ. Цара дІалаьцначуьра паргІатяькхинера Румыни а, Болгари а. Оцу шина а пачхьалкхехь халкьан Іедал дІахІоьттинера. Ткьа хІинца Польшан а, Югославин а, Чехословакин а, Советски а эскаршна гІо деш схъакхийтира Румынин, Болгарин эскарш.

Вайн союзникаш — Англи а, США а хІетталца шозлагІа фронт схъа ца йоьллуш Іадда Іийнехь а, ткьа хІинца шозлагІа фронт схъайиллира цара а. Церан эскарш Европе а диссина, Германин герга гІерташ дара кьилбехьара а, малхбузехьара а схъа.

1944-чу шарахь фашистски Германия кхачанан сурсаташ лат тош йолу Болгари, Румыни, Украинан малхбузехьара меттигаш цІаран карара евлира. Румынски нефт а, тІаккха цул тІаьхьа Венгрийн нефт а дІаделира фашисташа пайдаоьцучуьра. Церан долара доллар никелан рудникаш а, нисса ах бокситаш а, ах сов тІаьхьаллан эчиг доккху руда а. Германин заводаш хІинца вайн хІаваши

¹ Лаккхара коьрта командовани.

² Накьост майор, аса дуй боу, хІинца дуйна Даймажкана муьтІахь хила тІаьхьарчу цІийн тІадамана тІекхачалц мостагІчух лата а. Айса хІинццалц шелелийна вон хІуманаш дита а.

кеманаша еттаху бомбанашна келлахъ яра. Цундела тѣман гѣрман бар 1944-чу шеран декабрь баттахъчул 1945-чу шеран январь баттахъ 40 процент лахделлера. Кхин дѣа а тѣом бан гѣора эшаделлера фашистийн. Иза хууш дара Гитлерна шена а, немецки командованина а.

Ткъа хѣинца шаьш динчу зуламех кѣлхъярадовла меттиг езара парна. Германин дозан тѣе кхаьчи, Советски эскарш дехъа ца боллуш, совцаре догдохура фашисташа. Англин, Іамерикан Советски Союзаца барт изгѣларе сатуьйсущ а, цаьрца барт бан дагахъ а гѣора Гитлер. Германин кѣилбаседехъара йолу агѣо йитина, цигара эскарш, кѣилбехъа хъаьнаш йолуш, лаьмнаш долуш, тѣом бан аьтгѣу болчухъа эскарш дѣа а дигна, цѣиэчу эскаршца кхин а дѣа тѣом бан ойла йолуш вара иза.

Оцу Іалашонца тѣом кхин дѣа а бахбан, советски эскарш цѣлдан дагахъ вара Гитлер. Ткъа Советски правительствона фашисташна тѣехъ толам а боккхуш, тѣом чехкка чехкбаккха лаьара.

1945-гѣа шо долалуш вайн эскарш советско-германски фронтан юккха юкъ дѣалаьцна, Польша пачхъалкхерчу, Висла хин аьтгу агѣор бердаца лаьттара. Цигара дѣа Берлине кхача 500 километр юкъ яра. Берлинна чу кхача уггаре а герга меттиг яра иза. Цундела оцу Іалашонца тѣаьхъара а фашисташна тухуш, Берлинна чу кхача сацам бира вайн Лакхарчу Коьрта командованис.

Немцойн инарлашна а, Гитлерна а моьттурса советски эскарш Берлин дѣаяккха Малхбалехъара нисса тѣе а ца леташ, кѣилбехъара Венгрехулий, Чехословакина малхбузехъахулий летар ду. И моьттуш болчу цара шешан эскаран коьрта ницкъаш цигахъа дѣа-сумбира. Царна иштта моьттуш хиларан хѣун бахъана дара аьлчи, кѣилбаседехъара фронт Малхбалехъа Пруссин дозане дѣакхаьчнера. Ткъа оцу меттигашкахъ немцоша тѣамана яккхийра чѣагѣонаш аннера. Шайн и чѣагѣонаш французийн «Мажино» а, шешан «Гитфрид» а санна хеташ бара уьш. Цу тѣе Гитлер дѣалечкъаш оцу «Вольфшанце» («Берзан бен») а Малхбалехъа Пруссехъ яра. Ткъа цул совнаха оцу тѣеман чѣагѣонашкахъ дѣагулдина мостагѣи нуьцкъала эскарш а дара. Цундела оьрсий баьхъар бац шайн эскарш Висла хин бердашкара малхбалехъара малхбузехъа агѣор Берлинна чулатийта. Нагахъ санна иштта уьш чулатахъ Малхбалехъа Пруссера а, кѣилбаседехъара а нуьцкъала тохар деш, Берлинехъа чулахна эскарш тѣаьхъаша дѣа а хадийна, го а лаьцна, шаьш хѣллакдийра ду, аьлла, хетара немецки командованина.

Немцойн инарлашна иштта хетакъ а, вайчийн дагахъ кхин да — мостагѣун ницкъ ІаьІна меттигаш, ницкъ боцуш йисийтар.

Фронтан юккьерчу декъехъ аьлчи а, Висла хин берда йистошка-ра Берлинна доьххъал дѣа тѣелатале хъалха, советски эскарш дѣай, хѣий декъадезира, Малхбалехъа Пруссин кѣилбаседехъа долчу немцойн эскаршна а, Венгрин кѣилбехъа долчу эскаршна а цхъа-васа тухуш.

Немцойн командовани кхераелира, оцу шинна а аглонгахьара шешан тлеман члаглонаш советски эскарша йохорна. Цундела фронтан юккьерчу декъехь лаьттахуьра, аьлчи а Висла хин бердайдистешкара, эскаран дакъош дахийтира оцу шина а аглонгахьа Советски эскаршна тламца доьхьалонаш ян. Кхузахь а фашистийн инарлашна цамойттург хилира. Советски эскарш Малхбалехь Пруссина чу а ца леташ, дозанан йистехула го тосуш Балтийски хурда тле длакхечира. Къилбехьа Пруссина мостагичун эскарш лаьцна юкьадерзийра Советски эскарша. Гобина юкьабержийн мостагий халлакбеш герз тохар дла ца хедира тлом длабаллам.

Дукха ций йанош, буьрса тлом лаьттира цигахь. Лаа дацара оцу тламехь дакъа лоцуш хиллачу советски салташна «За взятие Кенигсберга» медалаш ялар. Цигахь длахиттинчу тлеман хьелаш на немецки командованин дуккха а эскарш хьовсо дийзира Советски эскаршна доьхьалонаш ян. Ткъа и эскарш вайн эскарша го лоцуш боьгначу гура чу нисделира. Немцойн оцу муьрехь тлам хьалонан эскарш дацара. Оцу хьоло Висла хин бердайдистешкара Берлинехьа йолчу аглор фронтан юкь малйира. Кхузазахь, Берлин схаяккха йолчу коьрта лалашонца вайн советски эскаршийн ницкъаш тегалйира.

Ткъе кхаа дийнахь Висла хи тлера Одер хи тле кхечира Советски эскарш тламца 500 километр некъ беш. Тохар сиха а, нуьцкъа ла а, доьхьалонаш кегъеш а дара. Оцу юкьара Советски эскарш бинчу тламах лаьцна цу хенахь Гитлеровски инарла хилла волчу Меллентина иштта яздо: «...Оьрсийн тлелатар цкъа а ца хиллачу кепара нуьцкъала а, сиха а дара. 1945-чу шеран хьалхарчу муьрехь Вислани, Одерни юккъехь хилла дерг яздан ницкъ а кхочур бацара. «Римски импери» йобхчахьана Европехь хилла дац и сан на дерг».

Фашистски Германи йоха дукха хан ца йиснера. Одер хи тлера Берлине длакхача 60 километр бен кхин юкь яцара. Танкашна цхьа сахьт ах сахьт, мотопехотана цхьа сахьт бен хан ца оьшури Берлин чу кхача. Бакъду, оцу хенахь Берлин чу кхача ницкъаш ца биснера вайн. Дивизеш нилхьеллера, эскарш тламо гелдинера, танкашийн тишъелла мотораш, яккхийчу-тоьпийн биргланаш хийцаезаш яра, керла тлемалой тлеоьцуш юза, езаш яра: роташ, батальонаш, полкаш. Ткъа уьш тлебало вуно генахь бара.

Фашистийн коьртачу галина, Берлинна тлехача доьхьалон некъ, хала некъ бара. Кхано тлаьхьа оцу некъан хьесап дичи хилла зе иштта дара: хлора километр некъана 1430 тонн ягориг, 2000 тонн тлеман гирс бовш зе динера.

Фашисташа шаьш халлакхийларх келхьарадовла герташ якхийра доьхьалонаш а, тлеман члаглонаш а йинера. Берлинна гондахьаша танкашна доьхьал кlorге саьнгарш яьхнера, лекха ваьлнаш динера, доьхьала дечиган ханнаш дехкинера. Цигахьа герг йолчу ярташкахь хлора цла доьхьалонна кечдинера чу пулеместаш

Хиттош, дохьала тIулган оганаш деш, бетон юттуш. Берлинна гондахь кхоъ го беш чIагIонаш йинера. ГIалин урамашкахь баррикадаш йинера, некъаш дIадукънера. Латта охкуш къайлаяхна массо а маѡхь дIахIиттийнера танканаш, бронеколпакаш, 400 сов эчиган-бетонан бункерш йинера урам-некъашкахь. Оцу хIора бункеран гарнизонехь 1000 сов салтий вара. Цаьргахь зенитни яккхий-тоьпаш яра, хIаваан кеманашна етта а, танкашна дохьал етта а, гIаш-салташна етта а. Бункерийн оганаш йоккхачу-тоьпан хIобо дохор доццуш стаммий динера фашисташа.

ГIалин массо а бахархой герз кара а делла, Берлин ларо дIа-Хиттийнера.

Немцойн командованис Берлин ларо дука эскарш кечдинера — 1000 000 стаг. Церан яра 10 400 йоккха-топ, миномет, 1500 танк, самоходни¹ йоккха топ, 3300 хIаваан кема. Советски эскарш Берлинна чу ца кхачийта дагахь бара фашисташ.

Советски. Лаккхара Коьртачу командованис Берлин йоккхуш операци яр кхаа фронтана тIедиллинера. Юккьерчу декъахь Берлинна дохьал дIа тIелеташ ерг 1-ра Белорусски фронт яра командуящи Советски Союзан Маршал Георгий Константинович Жуков а волуш. Аьрру агIор къилбехьа тIелеташ 1-ра Украинский фронт яра командуящи Советски Союзан Маршал Иван Степанович Конев а волуш. Къилбаседехьа 2-гIа Белорусский фронт, командуящи Советски Союзан Маршал Константин Константинович Рокоссовский а волуш.

Оцу операцехь дакъалоцуш вайн эскарш дара 2 500 000 салтий. Цаьргахь яра 42 000 йоккха-топ а, миномет а, 6250 танк а, ша дIа-схьа лелаш йоккха-топ а, 7500 хIаваан кема а. Дукха халонаш пайна, дукха накъостий, доттагIий, гергарнаш тIамехь эгна дарбеллачу салтийн дегнаш Берлинна чулата а, иза схьаяккха а ира-вара хIиттинера. ТIеман шерашкахь цара сатийсина, толамца тIом чекхбаккхар гергакхаьчнера. Уьш бара Берлин гIалина тIелата делла, омар даре сатуйсуш.

1945-чу шеран апрель беттан хьалхарчу деношкахь Лаккхарчу Коьртакомандованин Ставкас талла а теллина, къобалйира Берлин схьаяккхаран план. Операци дIайоло леринарг 16-гIа апрель дара.

План хIокху кепара яра: Вукха эскарел Къилбаседехьа ерг 1-гIа Белорусский фронт яра. Цуьнан Iалашо яра шена лулахь тIеттачу 1-чу Белорусский Фронтана, иза Берлинна тIелеттачу хелла, немцойн эскарш къилбаседехьа, Балтийски хIорд болчухьа, дIатаIо. Хьалхара Iалашо яра — къилбаседехьа а, къилбехьа а, Берлинна готосуш, малхбузехьара фашистийн Берлинехь долчу эскаршна гIо тIе цакхачийтар. ШозлагIа Iалашо яра — моста-гIийн эскарш доькьуш, уьш дакъошкахь хIаллакдан. КхозлагIа

¹ Чкьургаш тIехь ша дIа-схьа лелаш йолу.

Далашо яра — советски эскарыйн Эльба хи тлехь Iамерикан эскаршна доьхьал кхача аьтту баккхар. 1-чу Украински фронтан эскарш сихонца Торгау олучу гIала кхача дезаш дара. Циггахь Iамериканцашца цхьаьна а кхетта, юкъяерзийначу Берлинна, кьил бехьа долу фашистийн эскарш тIо дан тIе ца жхочуьйтуш, дIа хадо.

Берлина дIалаьнца меттиг 900 квадратни километр яра. Атта дацара цу чохь йолчу тIеман чIагIонийн талламаш бан. Вайн хIа ваан кеманаша йолхазза суьрташ дехира оцу гIалин а, цунна гонда хьа йолчу меттигийн а. Берлин схьайоккхуш тIелатале массо а командиран планшета чохь карта дара ша-ша тIом бан безаш йолу меттигаш билгалъяьхна. Берлинан макет йинера 7-чу апрелехь эскар кадрийн командованис а, кхин болчу тIеман хьаькмаша а, командираша а. Макета тIехь Берлин йоккхуш тIом баран сурт хIоттий ра. Эскарш латоран сурт хIоттош билгалъехира хинйолу мостат чун доьхьалонаш: цIийнан хIора корера схьаетта йолу пулеметаш, духуш охьадоьлху долу цIенойн оганаш, кIуьрлахь, цIергахь, кI барчигийн ченалахь гIалин урамаш гург цахилар...

Берлин схьаяккха гулдина советски эскарш шайш фашисташна тоса ца долуьйтуш, кьайла муха дохура: дуьйцу Маршала Жуковшен дагалецамашкахь: «Польшехула дIаоххура яккхийчу-тоьпийн а, минометийн а, танканийн а эскарыйн дакъош тIехь долу эшалонаш. Схьагарехь, уьш военни эшалонаш яцара. Церап платформаш тIехь гуш ерг хьун а, йол а яра. Бакъду, тIеман гIирс охьабаккха безачу станци дIакхьаччи алаца а, дечигаш ца а кьайлаьхна танканаш, яккхий-тоьпаш, тягачаш охьайохий дIахьульора...».

Берлин схьайоккху операци йолалучу хьалхарчу дийнахь мостатIчунна тIетоха кечийнера 1 147 659 хIоь а, мин а, 49 940 ракетан хIоь. Оццулла гIирс цига дIабахьа 2382 вагон оьшура. И берриге а гIирсаш Польшехула цIерпоштнекъаца дIабахьа безаш бара.

И берриге а кечамаш бинчул тIаьхьа дагахь а боцу бала боьс сира вайн эскаршна тIе. Мело денош а даьхкина, дашадоладелира ло. Дешначу лайн хиш хьаьдда дистира Висла. Хе меттахьаьхначу шан тархаша ваьлнаш а деш, сийсара иза. 1-чу Украински фронтан могIара дохош лаьттара машенийн а, цIерпоштан а тIайн Уьш дохош долчуьра кIелхьара ца даьхчи, оьшуш долу тIеман а, кхачанан а сурсаташ тIекхьо йиш йоцуш, дIахадош дара эскарш.

Берлин чу яккхий-тоьпаш етта а йололе Берлински операци турпалхой бара гучубуьйлуш. Уьш бара тIайштокхачу 20-чу батальонан тIемалой. Цистинчу хе дохийна тIайш сихонца метта хIиттадора цара.

Хинца Берлинна тIелеташ 2-чу Белоруссин эскарш Одер хин дехьадаха дезаш дара.

1-чу Украински фронтан эскарш Одерх дІакхеташ долчу Нейсе-
них дехьадаха дезаш дара.

Бакъду, 1-ра Белорусски фронтан эскарш Малхбузехьа Кюст-
рин олучу Галин плацдармехь лаьттара.

МАРШАЛ ЖУКОВН КХЕТАМЦА

Берлин схьа ца яла мостаГІаша йина яккхийра тІеман чІагІонаш даккхийра зенаш доцуш йохайойла дацара. Маршала Жуковс-
талецира цхьа говза хІума.

Берлин йожкхуш тІелата билгалйинчу хенал 2 де хьалха массо
фронташкахь цхьабосса мостаГІашна тІетуьйхира яккхий-тоь-
паш. Иштта артподготовка йинчул тІаьхьа чулахка безаш бара
Іаш-салт. Амма кхузахь и ца дира. Разведка ян 32 отряд яхийти-
ра. Цхьа болчу меттигашкахь мостаГІий юхабаха аьтту а хилира
перан. Циггахь окопаш а яьхна, тІемана кечбелира уьш.

Коьртаниг иза дацара. Немецки командованина тарделира Бер-
линна чулеташ Советски эскарша операци йолийна. Цундела цара
шешан массо а тайпа тІеман ницкъаш меттахбехира, шешан тІе-
ман чІагІонаш гучу а йохуш. Цул совнаха, шешан тІаьхьалонна
яьттош долу эскар тІеман хьалхарчу моГІара хІиттийра цара, со-
ветский эскарйин, боккъалла а, чІоГІа тоха кечйинчу яккхийчу-
тоьпийн, бомбанийн дорца кІел.

Кхин цхьа хІума а дара дика дагалаьцна. Вайн эскарша сатос-
суш тухура мостаГІашна тІе яккхий-тоьпаш. Сатесна даьлчи етта-
чуьра совцайора уьш, атака йолчу хенахь ГІаш-салтана а, танки-
сташна а и меттигаш гуш хилиьта.

Ткъа хІинца Берлин схьаяккха чулеташ вайн эскарша и опера-
ци Іуьйранна йолор ю моьттара немцойн инарлашна. Амма вайн
командованис сацам бира, нуьцкъалчу прожекторшца мостаГІачун
позицешкахьа серло а тухуш, буйьса йоьллачул тІаьхьа атака ян.
Эскарш чекхдаха дезачу моГІара, баьрзнаш долуш, айеллачу мет-
тигаш тІе 143 прожектор хІоттийра вайн командованис, шишша
бІей метр яккъаш а юьтуш.

Оцу тІеман шерашкахь фашисташна цкъа а гина дацара и тай-
на кхераме сурт.

16-чу апрелехь, 1945-чу шарахь, Іуьйранна 5 сахьт даьлчи
командни пунктера «Родина» радисто сигнал елира артиллери-
сташна. Эзарнаш яккхий-тоьпаш, минометаш туьйхира мостаГІаш-
на тІе. Хьалхара залп елира «Катюшо». Вайчийн позицешна тІеху-
ла нур догуш санна серло кхийтира. Немцойн позицеш молханан
Іуьрлахь, ченан дажкарлахь кьайлаевлира. Яккхийчу-тоьпийн
юььнаш дІа ца кхочучу метте фашисташна тІе бомбанаш туьйхи-
ра вайн бомбардировщикаша. Эха сохьтехь яккхийчу-тоьпийн
юььнийн, бомбанийн, минийн кьора туьйхира фашистийн тІеман

чІагІюшна тІе. Оцу эха сохътехъ мостагІий болчу агІонгахъара схъ
цхъа гѣрз ца делира. Кхерабелла, боьхна Іадийча санна биспер
уьш. ТІелата аьтту болуш хан схъахІоьттира.

Пхи сахът, ткъей итт минот яьлчи мостагІий болчу агІонгахъа
дІа серло туьйхира вайн прожекторша. Прожекторийн серлоне
схъа гучухеира церан позицеш, фашистийн бІаьрла са а доьуш
Вайн артиллеристаша мостагІий тІеман чІагІонашна тІе ерзийра
яккхий-тоьпаш. ГІаш-салт а, чІургащца йолу яккхий-тоьпаш а
танканаш а чухаьхкира. Сахиллачул тІаьхъа тІеман хьалхара ш
зицеш схъаяха чухаьвдира советски эскарш.

МостагІий боьхначуьра меттабогІуш лаьттара. ТІаьхъ-тІаьхъ
чІагІлуш лаьттара цара тІамца ен доьхьалонаш. ХІинца а дийн
йиснера Зееловски локхаллехъ йолу немцойн тІеман чІагІонаш. И
лакхе дІахецчи Берлин чу кхочуш бара тІом. Цундела фашисташ
яккхийра доьхьалонаш йора и лакхе дІа ца хеца.

Лаккхара Коьртачу командованин синтем байира Зееловски ло
кхаллехъ вайн эскарш совцоро. Цундела фронтан командующис
цигга, мостагІчунна доьхьал тІаме хІоттийра танканийн шиъ э
кар.

Цул тІаьхъа ницкъаш ца тоьуш 19-чу апрелехъ Берлинехъ
юхабевлира мостагІий. Оцу кхаа дийнахъ, бусий немецки команд
ванис Мосуьйттаза Берлинера тІаьхьалонан эскарш дахкийтира
цига и меттиг дІа ца хеца дагахъ. Уьш а вайн эскарша циггахъ
хІаллакдира.

20-чу апрелехъ 1-чу Белорусский фронтан эскарш Берлинна
кьилбаседехъара, го лоцуш, тІедогІуш дара. Оцу хенахъ вайн ар
тиллеристаша Рейхстагана тІе яккхий-тоьпаш туьйхира. 21-чу ап
релехъ вайн салти кьилбаседехъа Берлинна чу кхечира.

Оцу хенахъ 2-чу Белорусски фронтан эскарш Малхбалес
Малхбузе а, Одеран шина гаьнна юккъехъ Іуьллучу готта ехачу
гІайри тІехъ тІом беш дара. Кхузахъ, мостагІчун ницкъаш а эшин
на, Одер хих дехъа а девлла, малхбузехъа а, кьилбаседа-малхбузе
хъа а хьалха телаш дара уьш. Кхин ца совцуш Шпрее цІе йолчу
хих дехъа девлира 2-чу Белорусски фронтан эскарш.

24-чу апрелехъ 1-чу Украински фронтан эскарш доьхьал кх
чира 1-чу Белорусски фронтан эскаршна. Берлинна кьилба-мал
балехъа йолчу агІор хьуьн чохъ Вендиш-Буххольц олучу меттехъ
200 000 салти го лаьцна юккъехъ а вуьтуш.

25-чу апрелехъ 1-чу Украински фронтан эскаран дакъа Торгл
гІала кхечира, Элба хи йистехъ Іуьллуш йолчу. Циггахъ уьш доь
хьалкхийтира Іамерикан эскаршна. Доьххъара шен турпалчу дош
лошца Іамериканцашна доьхьал кхаьчнарг подполковник Висаитов
Мовлид вара, Европерчу Союзни эскарийн коьрта командующис
Эйзенхауэран куьг а лоцуш.

Ши кІира диснера тІом чекхбала.

Ши кІира хьалха тІом чекхбаьлলেখъара мелла адам дийна дуь

сур дара! Берлин гІалин мелла гІишлош дийна юьсар яра! Бакъду, шаьш эшнийла хуьушехь, тІом сацо лууш бацара Гитлер а, цуьнан инарлаш а. Царна мобытура Іамерикой, Англес шайца машар а бина, СССР-на доьхьал тІом болор бу.

Советски салти метрон тунела чухула немцошна тыле богІийла хийчи, цу чу хи хедийтира Гитлера, цу чохь эзарнаш чевнаш хилла немцойн салтий Іохккушехь.

Оцу хенахь дера леташ бара советски тІемалой, мостагІчуьнгара цхьанний тІаьххье кхин позицеш схьа а йохуш. Оцу тІеман кІуьрлахь лом санна майра леташ вара Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта. Са чохь дийна цІа воьрзур вуй, Кавказан лаьмнаш кхин гур дуй? — боху ойла аьттехьа а яцара цунна. Латаран шовктехь леташ вара иза дуьне а, эхарт а дицделла. Цуьнан ойланан кхетамехь: «Схьа а етта дІа а етта. Я со вуьйр ву, я аса мостагІ вуьйр ву» — изза дара. Хаддаза бечу тІамо тІелвинера иза. Молханан кІуьрехь, отуш лаьттачу тІулган, кибарчигийн, чепан кьахь, саьнгалан хьож, цІеран тов, дуьйлучу герзийн тата — дерриге а оцу къемато жовжахате тарйинера леташ болчу тІемалошна. ОхьагІийдало хьацар, тІебиллина молханан кІур, хьогалла дакьаделла балдаш, мацалла Іийжа кийра — и дерриге а мича баленна ду хууш дацара Хансолтина.

ТІом чекхбала, немецки фашизмана тІехь толам баккха гергахь целахь а, Іожалла кхин а гергахь яра. Иза полла санна тІехула а, гондахьа а хьийзара Хансолтина, кхин болчу салташна санна, хІора секундахь кхерам туьйсун. Шакаршца цІийзаш, терсаш, дегІа тІера бедарш а цовстуш, юххехула юьйлур, тоьпан даьндаргаш, бомбанийн, минометийн геригаш. Берлин чохь беш болу тІом эзарнаш дакьошкахь бара — корах, неІарх ара, арара чу. ХІора цІийнан сонехь, урамехь, цІенойн ламеш тІехь, тхевнаш тІехь, подвалашкахь, метрон станцешкахь. ТІемаш бора лаьттахь а, лаьтта бухахь а, хІаваэхь а.

Чохьварчу гІуллакхийн Министерстван гІишло ларош тІом бора хаьржина долчу эсэсовцийн (СС) дакьоша. Гобаьккхина баррикадаш йинера цунна. И ларош гондахьа хІиттийнера «Тиграш», «Фердинандаш», «Пантераш». Царна тІера схьаеьтара пулеметаш, автоматаш.

«Гимлеран цІа» лаьттачу меттиган хьелаш хууш, оцу гІишлош чуьра эсэсовцаш хІаллакбан омар дина тІелетира 150-гІий, 175-гІий дивизеш. Иза дара 29 апрелехь, Іуьйранна, 7 сахьт даьлчи. МостагІий чІогІа доьхьало еш бара, советски тІемалой оцу цІенна герга ца кхачийта гІерташ. Яккхий-тоьпаш герга а оьзна, нисса тІе а ерзийна, етташ, оганаш, даккхий кораш а дохуш, ата долиьра. 29—30 апрелехь, буьйсанна, яккхий-тоьпаша даьхначу корашкахула чулилхира салтийн тобанаш. ТІом кхехкара гІишлонан ламеш

тлехь, коридораш чохь, баррикадаш йинчу чоьнашкахь, подвалашкахь.

Гитлеровцаша тлаьххъара цла чохь клелонаш йора вайн салтичу ма-лилххи автоматаш, гранаташ тоха. Яккхийчу тоьпийн хлоььнаша даьхначу луьргашна, корашна доьхьал суьрташ, кехаташ детташ, уьш къайла а дохий, цигаша герз тухий воьра салти. Хюра пенах, неларх, корах тешам бацара салтичунна. Цхьаццанхьа «Ура-а!» бохуш, маьхъарий дара детта хезаш. Цхьа глат схьалаьцчи, вукха гюта тле хьалахьовдура вайн тлемалой.

Хьалхарчу майхь, буьйсанна, сержанташа М. А. Егоровс а, М. В. Кантарис а Толаман байраках туьйхира Рейхстагана тле. И Рейхстаг, вуьйрит вуьйш схьаяьккхинчул тлаьхьа, цу чуьра карабалийна фашисташ ши эзар ах эзар стаг вара.

Берлинех фашистийн доьхьалонан тлаьххъара бен имперски канцеляри яра. Ону гишлошна клелахь яра Гитлер дилалечкьина аьчкан, бетонан бункер. Советски эскарш Берлинна чулеттачу хенахь Гитлер дийна вацара. Дювш а мелла веллера иза, адамийн оьглазлонах кхоьруш.

Имперски канцеляри схьаяьккхира вайн эскарша 1-чу Майхь суьйранна.

Берлин юьйжира 1945-чу шеран 2-чу майхь. Цу дийнахь делкъал тлаьхьа цуьнан гарнизонах бухабисначара герз охьадиллира.

Берлински операци 22 дийнахь лаьттира. И операци длаьхьом вайн эскарша йохийра фашистийн 70 глашлойн, 12 танковой, 11 моторизованни дивизи, йийсаре валийра 500 000 салтий.

Иштта чекхбелира тюм.

16-чу ДОШЛОЙН ДИВИЗИН ШТАБ ЛАРЪЕШ

3-чу майхь штабе длакхайкхира Хансолтига полкан командир подполковник Похаревски.

Накъост Дачиев хъан взводо дукха хенахь дуьйна садайна дац. Одер тых довлуш а, Бранденбург схайоккхуш а, Берлин схайоккхуш а хаддаза тIом беш, майра летта хъан взвод. ХIинца хъайн взводехь ца тоьуш берш тIе а эций, 16-чу дошлойн дивизин штаб ларо гIо. Иза ларъеш тIера духар метта дало а, садаIа а аьтту хир бу шун.

— Есть товарищ командир, штаб шестнадцатой кавдивизии охранять! — элира Хансолтас вела а луш.

Берлин схаяккха тIелеттачу хенахь Хансолтин взводера 32 стагах итт стаг вийна а, чевнаш хилла а дIакъаьстинера. Оцу тIамехь вийнера оьрсий Сабанов а, Белоусов а, туркмен Атаев а, узбек Газимов а, таджик Халимов а, иштта кхин берш. Шен взводан 16-чу дошлой дивизин штаб ларъян дIавахара Хансолта. Штабехь гIарол а латтош, взвод юзуш керланиш тIе а оьцуш; уьш банихь чехк а бохуш, тIера духар а хуьйцуьйтуш шен взводехь болчирга садоуьйтуш вара Хансолта.

9-чу Майхь буьйсанна ши сахьт даьллачу хенахь вижина Iуьлчуу Хансолтин неI туьйхира дежурничо.

— Командир, вставай, Победа! ²

Самаваьллачу Хансолтина хезаш берг «тIом» бара.

— Какая Победа?! Стирляют! ³

— Это же салют наших солдат! ⁴

Чехкка хъала а гIаьттина шаьш ларъеш йолчу штабе чувахара

¹ 16-гIа дошлой дивизин штаб ларо со кийчча ву.

² Командир, хъалагIатта. Толам баьккхина вай.

³ Хиун толам буьйцу ахьа? ТIом бу беш.

⁴ Иза-м салют луш вайчара кхуьссу герз ду.

Хансолта. Штаб 2-зза тІекІел динчу цІенош чохь яра. УьйтІахІ говраш чулохкуш божлаш а долуш, вехах хиллачу стеган гІишІа яра иза.

Штабе инарла Белов волчу схьагулбеллера командираш. Буьйлуш а, духха хазахетта, наггахь верг воьлхуш а, забарш еш а волшашна маралелхара уьш.

Буьйсанна кхо сахьт долуш цу чуьра араваьлла схьа а ветІаш, шен взвод дІа а хІоттийна, Советски Союзо гитлеровски фашизма на тІехь Толам баккхар дІакхайкхийра Хансолтас. Лецначу нехан атаман хилла волю Ерохин Хансолтина ма́ра а иккхина, вил хира.

— Спасибо командир. Ты меня от позорной жизни спас¹, элира цо.

Толам баьккхина аьлла схьахазийначу хазчу кхоах Іехабаьш а, баккхий бен а, садоІа а кхиале кхин керла омар хилира, хийла салтинчун, эпсаран догдохош:

— Готовьтесь на Дальний Восток, на войну с Японией!² — омар дира ХансолтагІаьрга командиро.

Берлин гІалахь цІерпоштан станцешкахь лаьтташ яра эшало наш. Вагонаш чохь юкъярлонаш а еш, говраш чухІитто меттигаш кеьйира салташа.

ТІамца Берлин чу кхаьчна сийлахьчу дошлойн полкаш Генарчу Малхбале йига кечъеш яра. «Мел гена некъ бу иза!» — аьлла хийтира Хансолтина.

— Ну что Иван, война ни кончил ишо³ — элира Хансолтас шен накъостех цхьаьнге.

Сакъералуш вацара оцу кхоах Хансолтин накъост а, я цхьа салти а.

Берлин схьаяьккхинчул тІаьхьа Бранденбургана гена боццун палаткаш чохь бара ХансолтагІар. Говраш тІера нуьйраш схьа эцца, паргІатъяьхна йожуьйтуш бара уьш.

Генарчу Малхбале даха кечамбе аьлла схьахьединчул тІаьхьа ши де даьлчи, кхозлагІчу дийнахь штабе кхайкхира команди рашка.

— Лаккхара Коьртачу командующин И. В. Сталинан омар ду дошлойн дивизи Генарчу Малхбале яхийтар юкъяхдита. И дивизи немцошкара схьаяьхначу меттигашна дола деш йита — аьлла схьахьедира полкан командира Похаревскийс.

Хансолтина тІедиллинера шен взводаца Берлин гІалара цхьацца тайпа белхан говзанчаш Советски Союзе дІахьовсор.

Муьлххачу а заводе, предприятия немцой балха схьа а бохкуьй те, неІаре салтий а хІиттабой, толлура балхахь берш муьлаш бу.

¹ Баркалла хьуна, командир, изъьечу вахарх кІелхъараваьккхи ахь со.

² Генарчу Малхбале. Японашна болчу тІаме даха кечло!

³ ТІаккха Иван, тІом дІа ца баьлла-кх хІишца а.

Царалахь инженераш, механикаш, операторш, цхьацца тайпа кхин
гоизанчаш схьа а лубийий, эшалон а юттий, Берлин гIалин комен-
дантан гIюьнчаша Советски Союзе дIахьовсабора. Оцу эшалонца
дIахьора завод дIакхалхош, заводан гIирсаш.

Изаа операцеш кхиамца дIаяхьира Хансолтас.

Берлин схьайоккхуш дакьалацарна «За взятие Берлина» ме-
даль елира Хансолтина, «Це седа» орден а елира.

1945-чу шеран август бутт кхаччалц Берлинехь латточу эска-
дрехь гIуллакх деш вара Хансолта. Август бутт кхаьччи Москва гIа-
лара хаам хилира: «Германе дIаяхкийта вагонаш ца тоьа, 7-гIа
дошлойн корпус шешан говрашца, обозашца схьайийта. Советски
Союзера дIабигна зударий, бераш схьа а далаш, даьхний схьа а
тохкуш» — аьлла.

Шина баттахь некъ беш Бресте кхечира 7-гIа дошлойн корпус.
Дивизеш, полкаш, эскадронаш, батальонаш, роташ, взводаш
шаьш-шаьш къастийна дара: садаIар а, некъ бар а говраш яжор
а. Схьабалош болу зударий а, бераш а, даьхни а полкашна тIе-
дэкьнера.

ТІОМ ДІАБАБЛЛАЧУЛ ТІАБХЬА

Бресте кхаьчна дукха хан ялале 7-гіа гварди дошлойн корпус Азербайджане хьажийра, Аракс хина йистехь Іуьллуш йолчу На хичиване. Говраш а, обозашца йолу фургонаш а, кхин болу ГІирсаш а вагонаш тІе а боьттина, цІерпоштан некъаца яхара дошлойн корпус йиллинчу метте дІа. Цуьнан коьрта Іалашо яра Иранш долу доза лардар. Цу хенахь Иранехь лаьтташ дара Ингалс пач чахьан эскарш. Фашистийн Германи эшийначул тІаьхьа, Советски Союзаца тІом болийнарг Япони елахь а, тешаме яцара США а, Англи а, я Франци а. Нагахь санна Советски Союзан Малхбале хьара тІелетта Японин эскарш тІамца толамаш бохуш генна чу а багІахь, оцу тІамо Советски Союзан герзан ницкъаш шена тІе а озахь, Иранехь лаьтташ долу Ингалсан эскарш кьилбехьаша тІе латарна кхерам болуш дара. ХІунда аьлчи, цигара схьа царна герга яра Бакун, Грозни-ГІалин Іаьржачу мехкадаьттанан промьелаш.

Цундела, Иранаца долу доза тешаме цахиларна йигира цина 7-гіа гвардин дошлойн корпус.

ТІеман хьашташа гІелйинчу Азербайджанерчу колхозашний совхозашний говраш а, фургонаш а, кхин болу ГІирсаш а дІа а белла, мото-мех корпус йира 7-чу гвардин дошлойн корпусох. ТІамо дегнаш а, догІмаш а дахчийначу дошлойн тІеман керла говзалаш Іамо дийзира. ТІеман техника Іамош занятеш йолаелира цо фран.

Хансолта тІаккха а вара взводан командир: 4 танк, 2 бронетранспортер, 10 мотоцикл яра цуьнан взводехь.

Цхьана дийнахь Хансолта эскарийн столове хІума яа вьодуш вара. Штабана хьалха хІоьттина лаьтташ волчу подполковника Похареvскис, тІеман Уставаца догІуш ма-хиллара сийлаллин чести а делла:

— Это, товарищ Дачиев, идешь завтракать?!¹ — элира.

— Да².

— Давайте ко мне. Вместе будем завтракать³.

Похаревскис хIума юуш цуьнан шен кухни яра. ХIума яа чу-
пахпачу Дачиевн, Похаревскин вовшашца къамел тасаделира.

— Отпуске ваха лабий хьуна? — элира Похаревскис Дачиевга.
Дера лаа. Отпуске ваха муха луур дац, цахь далийна нус-
тил а долуш эскарехь волчу стагана.

— Делахь хIета аса хьуна отпуск лур ю. Довзал мичахь бу-
хан?

— Киргизехь бу.

— Муха? Киргизе муха кхаьчна хьан довзал? Кавказера ван-
хьо? — цецвелира подполковник.

— Нохчий, гIалгIай махках ма баьхна.

— И хIун ду? Хьажахь, сан зудчо яздинарг иза хилла-кх Уз-
бекистанехь Андижан олучу гIалахь ехаш ю иза. «Кавказера ада-
манш далийна тхо долчу...», — аьлла, яздинера хьуна цо ша доуьй-
гучу кехата гIехь.

Сингаттамечу ойланашка ваьлла жимма соцунгIа а хилла, шен
полкан пийсар, башкир, Бухарматов схавийхира цо.

— Накъост Бухарматов, хIокху Дачиев Хансолтина 45 денна
отпуск оформить⁴ а е, хIокхуьнан зуда схаяло а, сан зуда схва-
ло бактонаш йобхуш кехаташ а кечде, — элира цо цуьнга.

И кехаташ а кечдина 45 денна отпуск а елла, 1945-чу шеран
11-чу ноябрехь шен довзал болчу Джелалабаде ваха новкъа ве́ли-
ра Хансолта. Бакохара Красноводске кхаччалц хIордан кеманца
вахара Хансолта. Цигара дIа Джелалабаде цIерпоштаца вахара.

Хансолта опуске веъчи боккха кхаь хилира довзалехь. Иза
павеъна аьлла хезна схьагулбелира йижарий Реби, ГIази, Аюли.
Шен кIантах йоккхаеш, сапаргIатдаьлла, екхаелла яра Хансолтин
мина Тахбика а. «Хансолта отпуске веъна», — бохуш, шен ваша-
павеъна кхаьънаш дохуш вара Iабдалла а.

Шен довзалца 5—6 де а даьккхина, командиро деллачу адресца
цуьнан зуда йолчу Узбекски ССР-н Андижан олучу гIала вахара
Хансолта.

Цига дIа а кхаьчна, буьйсанна 10 сахьт даьллачу хенахь шен
командиран зуда ехачу хIусаман кор туьйхира Хансолтас.

— Кто там?⁵ — элира чуьра схьа.

¹ ТIаккха, накъост Дачиев, хIума яа вогIий хьо?

² Вогу.

³ Со волчу волахьа. Цхьана юур ю вайшиммо хIума.

⁴ Отпускина кехаташ кечде.

⁵ Мила ву цигахь?

— Я от подполковника Похареvского приехал. Валер спит? ¹

— Сейчас ² — аьлла, чехкка не! а йиллина, йоьлхуш Хансол тина мара кхийтира командиран зуда.

— Как валер? Командир часто споминал его ³, — кьамелаш доладелира Хансолтин, Вера Павловнан.

И буйса цигахь а яккхина, Луьйранна 9 сахьт даьлчи областной НКВД вахара Хансолта, Вера Павловна шеца а йолуш.

Со тхешан командиран доьзал д^абига веьна. ХЮкху Вери Павловна пропуск а ло, новк^а яла кечам беш гЮ а де, — элира Хансолтас.

— Раз герой приехал все будет сделано ⁴, — элира НКВД областной урхаллин начальнико.

Цу чуьра араваьлчи:

— Вера Павловна, хьайн ценош д^а а доьхкина, новк^аяла кечам бан 20 де хан тоьар юй хьуна? — элира Хансолтас.

— Тоьар ю.

— Делахь х^ета 20 де даьлчи сайн зуда а ялош со юхавог^уру, новк^аяла кийчча хилалахь, — аьлла, шен доьзал болчу юха вахара Хансолта.

Джелалабаде д^а ма-кхеччи шозлаг^у дийнахь Зураь спен учетера д^аяккха а, иза шеца д^айига бакьо яккха а НКВД областной урхаллин начальникна т^е вахара Хансолта. Шегара, шэскарехь г^уллакхдеш лаш волчу метте доьзал д^абоьхуш командованис язйина вызов д^а а гойтуш.

— Я приехал забрать свою семью ⁵ — элира Хансолтас.

Начальникан хьаьжа юкк^е чк^ор ваьшта дахна, шед х^онтира.

— Тебе не только не разрешим семью забрать, но и тебя задержим ⁶, — элира цо, вызов юьстах а юьллуш.

— А ну повтори как ты сказал ⁷.

— Не разрешу семью забрать. И ты будешь задержан! Ясно Вам? — цо олушехь, стоьла т^ехь лаьтташ йолу лаьржачу моькхазан йоккха шек^а чохь дерг, шина а куьйга схьа а лаьцна, начальникна йоьхь т^е туьйхира Хансолтас. Начальнике, орца дохуш, мохь белира. Шек^ано к^арзйинера цуьнан йоьхь, к^арздинера т^ера духар.

— Суккин сын! Тебя надо было расстрелять! Ты, наверное, го

¹ Со подполковник Пахареvски волчуьра веьна. Валер вижна вуй?

² ХЮкху сохьта.

³ Валер х^ун деш ву. Командирна кест-кеста дагавог^ура иза.

⁴ Турпалхо веьна хилчи, дерриге а дийра ду.

⁵ Со сайн доьзал д^абига веьна.

⁶ Доьзал д^абига бакьо-м муьххале а лур яцара аса хьуна, хьо а кхузахь са цор ву.

⁷ Юха алал, х^инца айхьа ма-аллара.

гестаповец¹ — аьлла, орцанна чулилхина НКВД-н белхалой тергал а ца беш, ара а ваьлла длавахара Хансолта. Иза некха тIехь кхо-луш Дашо Седа а болуш Советски Союзан Турпалхо хиларна цуьнга хIума ала а, иза сацо гIорта а ца баьхьаш, боьхна бисира НКВД областерчу урхаллин хьаькмаш. Цу тIе шешан начальник кхеравелла а, воьхна а, шекъанаша вуьзна эрчаваьлла а хиларо кIийохийра церан. Уьш шаьш а бисира хIун дан деза, хIун ала де-ла ца хууш боьхна. Цунах боккха аьтту хилира Дачиевн.

Цигахь шен гIуллакх ца хилчи республикан урхалле вахара Хан-солта. Цигахь Хансолта лоруш тIе а ийцира. Хансолтас шайна педетьна гIуллакх а дира.

Цигара юхавирзина, олпускех йисна хан Джелалабадехь шен шина, ваша, йижарий болчохь а яьккхина, Советски Союзан Тур-палхочун зуда хиларе терра, Зураь спецучетера дIаяьккхина, иза а ялош, Вера Павловна дIайига Андижане юхавеара Хансолта. Цигара шаьш новкъадовлуш:

— Выезжаем. Встречайте нас², — аьлла, Похареvскига теле-грамма елира Хансолтас.

Похаревский шен зудчанций, кIантаций, шайна квартира а болуш, дIатарбелира.

Хансолта казармашкахь йолчу хIусамашна реза а ца хилла, цхьана къеначу эрмалочунна мах луш цуьнан хIусам а лаьцна охьахира.

80 шо кхаьчна воккха стаг вара Хансолтин хIусамда — эрмало. 75 шо кхаьчна зуда а, 35 шо кхаьчна нус а яра цуьнца. Несан цIе Айкануш яра. Цуьнан цIийнда полковникан чинехь эскарехь гIул-лукхдеш вара. 3 йол, 1 кIант — виь доьзалхо вара полковникан. Хансолтас кхоь паяк оьцура Советски Союзан Турпалхочун а, эп-саран а, Зураь хIокхуьнан напгIица хиларан а. Кхоь паяк хIусам-ден доьзалца цхьана йоура цара. Цунах а, царна йогIучух а мас-сирна а кхачам хуьлура.

¹ Зуьда кIеза! Топаш тоха езаш яра хьуна. Хетарехь гестаповец ву хьо.

² Тхо новкъадовлуш ду, доьхьала хила.

ЭСКАРАН МОГІАРШКАРА МУКЪАВАЛАР

1946-чу шеран 10 июлехь «...уволить с рядов Советской Армии на общих основаниях»¹, — аьлла омар а хилла, эскарехь гІул лакхдечуьра мукъавитира Дачиев Хансолта.

— Зураъ, хІинца вайшиммо хІун дичи бакъахъа хета хьуна? элира Хансолтас.

Зураъна хиира цо шега иза хІунда хьотту.

— Хьуна луьург дийр ду-кх вайшиммо. Хьуна луьург дан ми еъна со хьобга.

— Делахъ хІета вайшиъ Герзель-Эвла а, Бабай-Юьрта а дакъа деза.

— Бакъахъ ду, — аьлла, тІетайра Зураъ.

— Герзель-Эвлахъ-м сан цхъа а вац. Делахъ а со винчу юьртиз цкъа бІаьргтоха лаъа суна. ТІаккха Бабай-Юьртахъ хъан гергарчу нахехъ хІун хъал ду а, хъан девешин зудчуьнгахъ, цуьнан шица йолехъ хІун хъал ду а хуур — аьлла Джелалабаде дІабахале, ДегІаста бакха бартхилира церан, Нахачеванера ДегІастана бакха гена а цахиларна.

Хасу-Юьрта кхаьччи горисполкоман председатель Мантиков Бахьу волчу вахара Хансолта, шеца Зураъ а йолуш.

Некха тІехъ орденаш а, медалаш а йолуш, дашо седа а болуш Советски Союзан Турпалхо цохъаваьлчи цецвелира Бахьу.

— Ассалам Іаликум, накъост председатель!

— Ва Іаликум салам, накъост герой. Хьо мичара вели техъа? Хьо хІун кхаъ бахъаш вогІу техъа?

— Со нохчо ву — Дачиев Хансолта. Герзель-Эвлара. ХІара савзуда ю — Зураъ, Хамамат юьртара. Нахачиванехъ вара со эскарехъ гІуллакхдеш. ХІинца цигара мукъаваьлла, Джелалабаде тІаьшан нах болчу дІадаха дезаш ду тхойшиъ. Зураан девешин дуча, девешин ши йол а ю Хамамат юьртахъ, кхин а гергара нах а бу гІумки бу, аьлла, цІахъ битина уьш. Цига хъажа-хІотта доьш тхойшиъ.

— Иза сов бакъахъ ду. Амма, аса шен нускалца со волчу мотшалгІа веъна Турпалхо, иштта дІавохуьйтур вац. Вай тхобга дІа доьлху, — аьлла, ша Іечуьра хъалагІаьттира Бахьу.

Цо бохучунна тІе ца товш доьхалгІертарх гІуллакх хир цийла хиира Хансолтина.

— ГІатта Зураъ. ХІокхо бохург ца дичи дер дац, — аьлла

¹ Советски Эскарехъ гІуллакхдечуьра мукъавитира.

Бахьу волчу хьошалга бахара уьш. Юртахошна гергахь Советски Союзан Турпалхо ша волчу варах йоьхькIам а, дозалла а хеташ хьошалла дан тIейцира Бахьус и шиь. Мантипов Бахьус доккха ловзар дира. Хансолта декъалвеш. Боккхачу безамца хьуьйсур кегий нах мехкарий, баккхий нах, зударий Советски Союзан Турпалхоцунга. «Нохчо ву иза, я суьлий ву?» — бохуш хьоттура цара повшашка. «Нохчо ву», «Нохчо ву», — бохуш, туьйлура вовшашна жьопаш. Кхузахь цхьа тамашена хеташ, цецбуьйлуш, ойла йора цара. «ХIара нохчо ву, немцойн фашисташна доьхьал тIом бина орденаш, медалаш а йолуш, дашо седа а болуш. Ткъа хIокхуьнан доьзалаш махкахбаьхна... ХIара муха кхето деза? Ма тамашена мума ду хьо!..»

Ловзар а дина, уьстагI бийна шун а хIоттийна, хьошалла динчул тIаьхьа шен машенахь Бабай-Юрта дIадигийтира Бахьус Хансолтий, Зураьи. Бабай-Юрта дIакхаьччи Бахьун шофер баркалла аьлла юха а вайитина, райкоман I-ра секретарь Хаматаев волчу вахара Хансолта.

Хаматаевс а сий деш, баккхийчу лерамашца тIейцира хьещий. Райкоман, райисполкоман белхалой а, милицин, прокуратуран белхалой а схьа а гулбина, Зураан гергара нах схьа а балийна райкоман зала чохь цхьанакхийтира уьш. Чугулбеллачийн дехарийца Хансолтас къамел дира Даймехкан тIамах лаьцна. Дуккха а хеттаршна жьопаш делира Хансолтас. ТIаьхьара а цхьаммо гIумкин маттахь хаьттира Хансолтига. Хансолтина гIумкин мотт ца хаьара. Зураьхьа а вирзина:

— ХIун боху цо, Зураь? — аьлла, Зураь хаьттира Хансолтас.

— Советски Союзан Турпалхо цIе хьайна муха тиллина а, айхьа динарг дийца боху.

Хансолтас доцца дийцира, Днепр хих дехьа а ваьлла, ша йинчу неман операцех лаьцна.

Хансолта декъалвеш къамелаш дира кхаа-веа стага а, зударша а. Чугулбеллачийн цIарах Хансолтина баркалла элира Хаматаевс.

И цхьаьнакхетар чекхдаьллачул тIаьхьа, шен «Вилюс» машенахь Хамаат юрта дIадигийтира райкоман I-чу секретаро Хансолти, Зураьи.

Янги-Юртах чекх а бевлла, кхача безаш бара хьеший Хамаат-Юрта. Янги-Юртахь Зураан доттагI яра жимчохь дуьйна повших марзо оьцуш гергарло лелийна. Асет яра цуьнан цIе.

— Дера Хансолта сайн доттагI Асет ца гуш кху юртахула чекхьяла бакъо ма яц сан. ХIоттий вайшиь Асет йолчу?

— ХIоьттича бакъахьа ду.

— Иза мел хаза йоI яра хаьий хьуна?

— Суна стенах хуур ду иза бIаьрга гина а ца хилча.

— ХIинца гур ю хьуна иза-м?

Асет ехачу хIусаман неIарехь сацийра машен. НеIарехь машен

сецци, цецъяьлла, схъ ара хъаьжинчу Асетана Зураъ гира машен тѣра охъаюссуш.

— Зураъ!.. — йоблхуш тѣкхийтира Асет цунна. Мар-мара хъаьрчира и шиъ.

— Хѣокхо дегабаам бийр бу хъо шена мара ца эkkхъхъ, — ела а къежаш, Хансолта волчухъа дѣа а йобрзуш забар йира Зураа.

Асет кхийтира цо бохучух.

— Сан нуц ву хѣара? — аьлла, Хансолтина мараиккхира Асет. Схъадуьло чу, — аьлла и шиъ чудига юьйлира Асет.

— Цунах гѣуллакх хир дац. Тхойшиъ Хамамат юьрта дѣакхача дезаш ду. Кеч а ло, пондар схъа а эца.

— Хѣун до вай?

— Хъо сайца йоцуш со Хамамат юьрта чу гѣура яц. Тхойшиъ кхузара дѣадаххалц аса хъо сайна юххера дѣахъцур яц, — аьлла, чехкка хѣума тѣеюхуш кеч а ялийтина, Асет шайца дѣайигира Зураи, Хансолтасси.

Хамамат юьрта чу кхачале эвла йистехъ кѣа оруш хъаьтта яра. Юьртара дерриге а адам: зударий а, баккхий нах а, мехкарий а оцу хъаьттахъ бара кѣа цѣанден цеций хъийзош, белашца кѣа кегош а, кѣа галеш чу духкуш а, узуш а белхаш беш.

Мехкарий цѣиэн, сийнан, баьццаран, можан бес-бесарчу духаро къарзѣина, зезагийн куц санна, къорза яра хъаьтта. Хиллаяьллачу баьллин басахъ яра мехкарийн цѣийх юьзна беснеш.

— Дѣаяхийта, машен хъаьтта! — элира Хансолтас хъалха ѣаш волчу шофере.

Машен хъаьттахъа дѣайирзира.

— Райкомна чу машена гѣелъе¹, — элира белхаш беш бохку чех цхъаммо.

«Вилѣос» машенахъ вогѣуш верг райкоман 1-ра секретарь ву моьттуш, белхаш сѣхбира хъаьттахъ болчу белхалоша.

Юххе схъа а еъна машен сецци, хъаьттахъ мел берш машен йолчухъа схъабирзира. Накха буьззина орденаш, медалаш а йолуш, некха тѣе оьллина Дашо Седа а болуш цхъа жима стат охъавовссича цецбевлла ѣадийча санна лаьттара уьш.

— Очу тугул райком, онучу алтн. Юлдузудабар очу герой вои Союз².

Хансолтина тѣаьххъе охъайовссина Зураъ евзира царна. И хъаьтта ѣадо санна маьхъарий девлира цаьрга.

— Зухра геле! — Зухра геле! Къримсолтанни гѣизи. Биярсла нова деи³.

Зураъ гичи хазахетта а, нохчий бохор хала хетта а боьлхум мара бетталора Зураъна зударий, мехкарий, баккхий нах. Божар

¹ Райкоман машен йогѣу.

² Ёза-м вац райкоман секретарь. Цуьна-м дашо седа ма бу. Советски Союзан Турпалхо ма ву ѣза-м.

³ Зураъ йогѣу! Зураъй йогѣу Гѣирмсолтин йоѣ.

ша Хансолтин куьг а лубьцуш маршалла хоьттурса, Зураан гергар-
нан мара лелхара Хансолтина а, хIара шешан нуц вуйла хиьчи.

Цу хьаьттаь мел долу адам схьагулделчи, цхьаь вара букар
и вирзина, облий тIе кIа хьалахьобкхуш воллуш. Цу довхачу дий-
нахь когахь йохкуш тиша керзовой эткаш яра цуьнан. Коьрта тил-
тина Iаьржачу элтарин куй бара, нецаша биьна, кьарз а белла.
Вамбеш гучу а бийлла яра цунна тIехь йоллу аьхна тужурка. Хьа-
царой, ченой макхийнера цуьнан оза йобхь. Къежьеллера тукарца
поргуш лело морса маж.

«Массо а адам схьагулделчи, тIе ца вогуш, цхьаь ша воллург
мила ву техьа? — аьлла дIахьаьжна тергалвичи Асетана вевзира
Гирма. Гумкийн маттахь Зураэ йистхилира Гирма волчухьа
пелг а хьажош.

— Танымусен шо гишини? СагIа хамурзну бермеген.
Кьарьм шо¹.

Зураан 12 шо кхачначу хенахь дас йиь бежна а елла эцна
пондар бара. Зураан дех Гирмсолтех Ами олура юьртахоша.
Ами — дашо пхьар вара. Дешех, детех пIелгах духку мухарш, лер-
тех уккурш, коча тосу лаг-жайни дора цо.

Дешин, детин муьлхха а хIума ян хууш говза пхьар вара Гир-
мсолта.

Нохчий, гIалгIай махках бохуш, бицбина, бу-бац ца хууш,
бисира Хасу-Юьртахь, Бабай-Юьртахь, Хамамат юьртахь иштта
кхин йолчу ярташкахь суьлашний, гIумкашний, кхин долчу къаьм-
пашний юккхехь наг-наггахь бехаш хилла нохчий.

ДегIастан чуьра нохчий арабохуш, салташа тIе автоматаш а
ваьцна, арабехира Хамамат юьртара Гирмасолтин, Солтамурдан
довзалаш. Солтамурдан зуда гIумки яра. Иза гIумки ю аьлла
пIахь йитира. Ненах къаста ца лууш цуьнца йисира цуьнан ши
поI; 7 шо кхачна Селасат а, 9 шо кхачна Камиса а. Йоккхах йолу
поI Марем, 12 шо кхачна кIант Солт-Ахьмад а дех къаста ца
пIаьна шайн деца Солтамурдаца махках бевлира. Иштта шина де-
къе бийкьира, нохчийн, гIалгIайн бIенаш довзалаш санна Солта-
мурдан довзал а.

Хамамат юьртара нохчийн довзалаш арабохуш хIумма а царех
погложуш вадара юьртда Гирма. Шен деган волла, къизалла гу-
чуньккхира цо цу дийнахь. Солтмурданий, Гирмасолтиний тIече-
хара иза, ша ваьхьаш хиллехь лата а дагахь. Чуьра хIума
схьа ца эцийтира цо. «Шун дариг дIадаьлла, яхайта кхузара» —
аьлла.

Цу юьртан синкьерамашкахь пондар локхуш, нехан самукъа-
лаьккхина яра Зураь. Уьш арабохуш «Зураь, хьайн пондар ма би-
тIалахь, пондар дIахьолахь!» — элира юьртахойх цхьаммо. «Пон-

¹ И дIагахь воллург вевзий хьуна? Хьобга пондар дIа ца бахьийтина Гир-
ма ну иза.

дар Гирмас дІабаьккхира соьгара!» — элира Зураа елха а йоьл хуш.

Гирма шен юьртахошна везаш вацара кьиза а, боьха а ста иза хиларна. Зураь йилхича чехкка, бойдда бахана «цу йоьІан кьІа ду дІабахьийта цуьнга и пондар» аьлла. пондар схьабехчи вуь вон човхийна, пондар схьа ца луш юхабахкийтинера цо шен юьртахой. «Зураь, оха дехарийца бехчи а, Гирмас схьа ца бели хьан пондар» — элира Гумкаша цуьнга. Цигга схьа гучувелира Гирма Солтамурдан, Гирмасолтин доьзалаш тІебоьттина машен меттахьялаза а йолуш.

«Наха диканехь локхуш бара пондар. Гирма хьайн массо велла во деьна локхийла ахьа иза!» — элира Зураа цуьнга, маьсарна а хезаш мохь тоьххана.

Нохчий, гІалгІай махках баьхначул тІаьхьа дукха хан ялалши йоІ, цхьа кІант, зудий массо а бала а белла, чохь вистхила а, кхача кечбан а, бедар йитта а, маха баккха а стаг воцуш дакьа за велира Гирма.

Хинца Зураь йовза а евзина схьа тІеван йоьхь йоцуш букар а вирзина воллура иза.

Зураь тІеяхара цунна.

— Гирма аса хьоьга хІун элира? Ахьа пондар дІабаьккхини Зураь ю хьуна со. Суна хІумма а ца хилла. Хьо дийна воллушехь велла! Дала гечдойла хьуна. Валол хІинца хьалхавалал. Сан де гий, денवेशигий ара ца йохуьйтуш совца а йина, ахьа шешан цІаяьхьина хІуманаш дІаяхьа еьна со, — элира Зураа.

Гирмигара хІуманаш схьаяха, уьш дІаяхьа еьна яцара Зураа цу юьрта. ТІевеьна вистхилла а цо шайца гІиллакх ца лаьцни, шайш арадаьхна де а, иза шен дений, девешине тІечехар а, шеша пондар дІабаккхар а дага а деьна, оьгІазло меттахьяьллера цуьнан.

Ша ма-аллара, Гирма веxачу хІусаме чу а яхана шешан долахь хилла цІеста чара а, йоьза тас а, цІеста гІуммагІа, цІеста кІудал а, кьорза истанг а, шиь куз а, шен девешин ши йоІ Камиси. Селасат йолчу дІаяьхьира цо. Нана яла а елла, ненайишица Іаь яра и шиь.

Цу юьртахь ловзар дира Хансолтиний, Зураьний. Бакъду, цу ловзарх сакьералуш вацара Хансолта. Цунна диц ца лора похчий гІалгІай махках бахар, биц ца лора Киргизстанера доьзалш.

Хамамат юьртахь кхо дей, кхо буйсий а, даьккхира Хансолтас. Зураи Солтамурдан стунйиша йолчохь. Шаьшшиннен шича Зураи шайга еьна хазахеташ, йоккха еш яра Камиси, Селасат.

— Кху шиннен Джелалабадехь да а ву, йиша а ю, ваша а цу деваша а, девешин доьзал а бу, хІара шиь дІаюьгур ю аса, — Хансолтас аьлчи, ши йоІ Джелалабаде шаьшшиннен да волчу дІаян лууш яра. Бакъду, ненайишина и шиь шеца Іойла лаьара Цуьнан бертаза и шиь новкьаяккха Хансолта воьлча ненайиша

ийлхира! Нанас санна шаьшшинен терго йинчу цуьнан дог ца эшо, цуьнца Iен лиира Камиссини, Селасатни. Нохчий, гIалгIай махках бохуш доьзалаш кьестош йина чевнаш ерзо хала дара. Шен девешин ши йоI, йоьлхуш буха а йитина, новкъяяла дийзира Зураан.

Киргизстане юхавахале кхин цкъа а ша винчу Герзель-Эвла райкомаң секретаро шеге елла машен а сацайитина, шофер, Зураь машенца а дитина, гIаш волавелла юьртах чекхвелира Хансолта, кийрара дрг доьлхуш, амма шен бIаьргех хи даьлла ца гойтуш. Новкъя доьхьал кхеттачуьнга а, кетIахь араваьлла лаьттачуьнга а нист ца хуьлтура Хансолта. Тийна, кьорачу сингаттамана, корзахе ойланаш хьийзара цуьнан коьртехь. Некха тIехь дашо седа а болуш, орденаш, медалаш а йолуш, Советски Союзан Турпалхо гичи, иза нохчо вуйла а, цу юьртара вуйла а хууш, бехкала бахана, бистхила а, цуьнга хIумма а хатта а йоьхь йоцуш, дIалечкъяра цунах цу юьртара адамаш. Цъа берш и юрт юхаяккха иза веъчи санна цунах кхоьбура.

Берахь дуьйна Хансолта ладегIа Iемина аьзнаш дацара юьртахь хезаш. Эвла йистехь ловзучу берийн маьхьарий, суьйрапна жай, бажий юьрта догIуш доьхьал дахначу адамийн къамелаш, цара вовшийн хьийзош ен забарш, юьртахь наггахь леташ долчу жан-жIалин гIалх, «хъаша вогIул» бохуш, хаамаш беш санна пIаьнийн кхайкхар, эвайистехь ежачу говрийн вовшашка терсар дагалуьйтура Хансолтас. Доьхьал хIуьтттура оцу мерзачу хенан бIаьрлагIа сурт. Ткъа хIинца цунна гуш дерг дерриге а хийра дара, адамаш а, хъайбанаш а, леташ долу жIаьла а. Тишъелчи санна хетара юрт. Бахъана доцуш махках дахар, харцо, кьизалла ла ца луш, оьгIазе дарделла, карзахдаьллачу дагна, деле собар доьхура Хансолтас. ХIораннен цIа а, ков-керт а девзаш дегабаамаш бора цо. «Миска къахьоьгуш хIара гIишло йинарг мила ву. Иза мичахь ву? Къа а ца хьоьгуш кийчча лаьттачу бахам тIе баьхкипарш муьлаш бу? ХIакхеран хIун бакьо ю кху чохь Iен? ХIорш хIун динарш бу?, — бохура цо шен дагахь.

Урамашкахула юьртах чекх а ваьлла, юха а шешан цIийнах, бIаьрг тоха цIенна герга вахара Хансолта. Ши пхьарс чучча а боьллина учахь лаьттара цъа ирча зуда. ГIуьнжара бара цуьнан бIаьргаш. Цъа бIаьрг ирах хьоьжура цуьнан, важа бIаьрг охъа хьоьжура.

И охъа хьоьжуш болу бIаьрг Хансолтигахъа схьахьажош корта ирах берзийра цо. Ирах бирзина бIаьрг эппаз санна серлабелира цуьнан. Чучча боьлланчуьра ши пхьарс вовшаш ца боккхуш, букъ а берзийна чу яхара иза, Хансолта кетIахь сецци кхераелла. «Хьо ю-кх цу тIерачо зыйина яийтинарг! Дала нийсонца кхел йойла шуна!» — аьлла, машен лаьттачу юхавеара Хансолта.

Иза хIумма а сакъералуш воцийла хиира Зураана а, машенна хьалха Iаш волчу гIумкичунна а.

— Хансолта, дегаэшамаш хилар бен, хлума а догдика хир дац кхузахула леларх. Чехкка дладаха деза вай, — элира Зураа.

— Кхин дерг-м лалур дара соьга. Хийланза кхераме киртигаи тIехлуьттуш, шело, хало, мацалла ловиш «Даймехкан маршонехьа, маьршачу паргIатонехьа!» — бохуш, фашистех лиэташ тIамах чекхваьлчи, хIара ду-кх суна хилла баркалла, хIара бу-кх суна бина дика болх!» — бохург лан хала ду-кх.

— Ма ехьа и декъаза ойланаш. Хьобга хлун нислур ду коьртехь лаьттачу хьаькмаша динчух?

— Дала ша нисдийр ду. Бекхам боцуш цхьа а хлума ца дуьсу. Дала а муха ловра ду, со тIамехь воллушехь, ламаз а, марха а долуш йолу сан нана ара а яьккхина, хIара гIуьнжара ешап чухаор. ХIара-м буса гIенах ца галла ирча хлума дуй, — бахара Хансолтас. ТIаккха машенна хьалха Iаш волчу шофере: — ДIаяхийта машен Хасу-Юьрта, — элира цо.

Хасу-Юьртахь шайна хьошалла динчу нахана баркалла а аьлла, церан Iодика а йина, Киргизстане дладаха новкъадедира Хансолтий Зураьи.

— Шен ши йоI буха а йитина, Хансолтий, Зураьи Джелалалабаде дIакхаьччи чIогIа холчахIоьттира Солтмурд.

— И ши йоI схьа хIунда ца ялийра ахьа нена йишас хIуьу а баьхчи а? — бохуш, Хансолтех бехкаш дохура цо.

— Дера ца хаьа, Солтмурд, хьан стуйишех лата а ца тарделла йитира-кх аса и шиь схьа ца ялош, бохура Хансолтас.

Бакьду, и ши йоI яло юха а ДерIастана ваха дийзира Хансолтин. Солтмурда чIогIа сагатдора шен шина йоIана, нана яла а елла, ненайишица и шиь йисчихьана дуьйна. Хансолтин нене Тахбикига шен сингаттам, бала балхабора цо: «Дера хаац Тахбика и ши йоI бахьанехь далла гергахь а суо хатIа вожарна кхоьру-кх со. Маре гIуриг хилча царна дола дан стаг ма вац цигахь...», — бохуш.

Советски Союзан Турпалхо хиларе терра комендатуран бехка-машна кIел вацара Хансолта. Цундела, цуьнан миччахьа а ваха бакьо юйла хууш, иза шен ши йоI схьаяло воьдийла лаьара Солтмурдана.

«Дезахь аса некъана ахча а лур дара...», — элира цо Хансолтин нене.

«Ахьа хIун дуьйцу. Иза цуьнга хьаха ма делахь, оьгIаз гIур ву хьуна. Мичара, некъана хьобгара ахча оьцур дара цо. Иза-м хьаха вац хьуна моьттучу кепара осала кIант. Аса вохуьйтур ву иза-м хьан ши йоI схьаяло», — элира Тахбикас цуьнга.

Цу дийнахь кхайкхина Хансолта чу а валийна:

— КIант, ваха а гIой Солтмурдан ши йоI схьаялае. Дас сагатдо царна, — элира доцца нанас.

— Нанас бохург ца дичи вер вуй? Командиро аьлчи тоьпийи

даьндаргашна доьхьал а вахана, нанас аьлчи ворхI лам хадийна а гура ву, юха вогулр вацахь а, — жоп делира кIанта.

1946-чу шеран август баттахь Хамамат юьрта юха а вахана Солтмурдан ши йоI — Камиси, Селасат Джелалабаде дIайигира Хансолтас.

Заманан хийцамаша тIе мухар тоьхна дегнаш, малхо башон ша сина вовшахкетаро башийна, йоьлхуш маракхетта дех дIахьаьр-чира ши йоI. Цу шиннен кортош тIе куьг хьоькхуш, бIаьргех хи даьлла, велхаран кьурдаш дора Солтмурда. Шен шина йишина бе-лаш тIе куьйгаш дехкина йоьлхура Марем. Вовшахкеттачу шен вижарех воккхавеш, юьстахваьлла, пенах букь а тоьхна, цаьрга кьоьжуш лаьттара Солта-Ахьмад.

ХАРЦОНИЙН КИУЬРЛАХЬ

ТIом дIа а баьлла машарехьа девлла халкъаш, тIамо бохийна бахамаш юха метта хIнттош дара. Карара герз охьадилина салти бел, баьхьа кара а лаьцна муьлхха а цхьа болх бан дезаш вара. Эисарийн чинехь хилла Хансолта санна берш пачхьалкхан учреж-денешкахь йозанца белхаш бан дIанисбора коьртачу декъана. Ткъа, царех цхьаберш школашкахь, техникумашкахь военрук бел-хаш беш а бара.

Хансолта Джелалабад гIалин исполкоман спецпереселенийн тIделан заведующи балха дIайигира. Зураь туьканан заведующи ира.

Джелалабад гIалин исполкоман куьйгалхошна моьттура Хан-солта балха шаьш дIаоьцучу хенахь шегга деллачу гIуллакхах а, кара йогIучу хIуманаш а, Iиза а луш шайна тIе а тайна Iий-ра ву.

Министрийн Совето спецпереселенцашна схьахецна кIади, йов-хи бедар, ялта, кхин долу кхачанан сурсаташ нохчашкий, гIалгIаш-кий дIа ца кхочуйтуш цигарчу куьйгалхоша шайна чухьовзийна киллера. Спецпереселенцашна цIенош дан схьахецна ссуда а да-цара луш. Я цIенош дан лаьттан дакъа а ца лора. Нохчашний, гIалгIашний бухарчу бахархошна санна схьаделла баьпкан, кха-чанан сурсатийн карточкаш царех хIумма а схьа ца луш дайна лаьттара. Нохчашний, гIалгIашний схьахецна рицкъа стенга ах-на талла волавелира Хансолта. Оцу талламо гучуехира меттигер-чу куьйгалхойн, комендатуран яккхийра ямартлонаш. Гучубевлира нохчийн, гIалгIайн рицкъа лечкъош болу кьуй.

Нохчашний, гIалгIашний схьахецна фондаш схьаяха гIерташ гIалин исполкомехь а, гIалин комитетехь а, обкомехь а, облиспол-комехь а гIайгIа бан волавелира иза. Амма Хансолтас бохург дIа-лоцуш цхьа а вадара. Сузаккий партин райкоман I-чу секретарна Залецкина и гIуллакх эцна Хансолта тIевахчи: «Знаешь дорогой

товарищ, слишком много на себя берешь. Не лезь не в свое дело»¹, — элира Хансолтига.

Хансолта иза кхето гюьртира. Цо цуьнга д'адалхийра спецпереселенцашна схъаецна паекаш цъьрга д'а ца кхачийтар а, нохчий, г'алг'ай мацалла леш хилар а. Церап бала кхъачна г'айг'а беш стаг пахилар а.

— Х'инца хьо ву-кх спецпереселенцийн отделехь. Х'инца ахь бе г'айг'а.

— Г'айг'а бан араваьлла со-м. Цуьнан х'ун пайда бу фонда схъа ца елчи, — элира Хансолтас.

— Схъаяха ахъа. Турпалхо вац хьо? — ца вашаран сурт х'ун тийра Залецкис.

Хансолта Джелалабадски партин Обкоман 2-чу секретарна Мюллерна т'е а вахара, г'уллакх ца хилира. Обкоман 1-чу секретарна Кизилова т'е а вахара, г'уллакх ца хилира. Шега цхьаммо а ла ца доьг'ичи: «Бахамаш буха а буьсуш махках баьхна, бохорна совнаха, пачхьалкхо схъаецна нап'г'а схъа ца луш, гуш лаьтти шехь нохчий, г'алг'ай мацалла балийта бакъо яц сан», — аьлла Москва Централни Комитете кехат яздира Хансолтас, спецпереселенцийн д'ах'иттина къиза хъелаш талла комисси йовхуш.

Москва г'алара комисси еара. Хансолтас ша бинчу талламий баххаш д'агайтира царна. Ша т'аьхъа ца кхуьуйтуш, шена жо ца луш, хуламехь латтийна ямартлонаш гучу а ехире. Хансолтас спецпереселенцаш шаьш тешалла а х'иттош, билгалдаьккхинера 1944-чу шеран март баттахь аьлчи а, махках баьхна схъахъачна дийнахь, бусий дуьйна, нохчашний, г'алг'ашний ссуданаш цадалар а, т'ехь ц'енош дан латтанаш цадалар а; ц'енош дан г'ир цадалар а. Иштта пачхьалкхо нохчашний, г'алг'ашний схъаецна к'ади, йовха бедар схъа цаялар а, схъаецна кхачанан сурсаташ схъа цадалар а, уггар атталла, карточкашца луш йолу паек ца луш нохчий, г'алг'ай мацалла балийтар а. Оцу г'уллакхаш т'ехь лелийна ямартлонаш совцо орцахваьлчи: шега Джелалабадски обкоман облысполкоман куьйгалхоша а, Сузакский райкоман, райисполкоман куьйгалхоша а аьлларг, цара ша тергал цавар, д'а бохучуьнга ла цадог'ар дийцира Хансолтас.

Москвара еьначу комиссия, талламаш бичи, гучуевлира нохчашний, г'алг'ашний лелийна ямартлонаш. Гучубевлира церап рицкъа диьна к'уй, царна схъаецна фондаш шешан хъанте хьийзийнарш.

Джелалабадски партин обкоман бюро а йина, Горкоман 1-ра секретарь Кизилон а д'аваьккхира, Горкоман 2-г'ла секретарь Мюллер а д'аваьккхира, Сузакский райкоман 1-ра секретарь Залский а д'аваьккхира. Иштта заседани а йина, д'абехира Облыспол

¹ Хьоме накъост, т'ехдукха г'уллакхаш т'елуьйцу ахъа. Хъайн г'уллакх доьчу ма г'ерта.

коман, райисполкоман куьйгалхой а. Сузацки райкоман 1-ра секретарь хилла волчу Залецкина, цо лелийна яккхий ямартлонаш. бахъана долуш, 8 шо хан туьйхира.

Иза операци Хансолтас ятар бахъана долуш Джелалабад областерчу куьйгалхойн йоккха гамо кхоллаелира Хансолтийца. Хиунда аьлчи, цо дIабахийтинчийн гергара нах бара хьаькмаллехь, цхьацца гIуллакхашкахь буха биснарш: нуц, стунваша, доттагI, ниича-маьхча, вовшашца цхьацца гергарлонаш долуш а, вовшашка озабезамаш болуш.

Масала, 8 шо а тоьхна чувобьлличу Залецкин йиша яхна нуц нара Областной НКВД белхало. Галин исполкоман председатель волчу Саидбековн гергарло долчех нах а бара балхара дIабаьхначех. Хансолта балхара вохор доьхьа спецпереселенцийн гIуллакх мелаш йолу отдел дIааяккхира Саидбековс.

Цхьана а метта балха дIа ца оьцуш 2 шо хан якккхира Хансолтас. Иза балха дIа ма эца аьлла дIахьединера массо учрежденешкахула, предприятиешкахула. «Болх ло суна...», — аьлла, Хансолта тIевахчи, кхуьнан гIайгIа шавш бечуха, цхьаццанхьа учрежденийн куьйгалхошка телефон тухура. «Аса дийцина хьан гIуллакх, цига дIагIо», — олий дIахьажавора Хансолта. Бухарчо хIара дIакхачале балха дIа ца эца кечам бора. «Хьажал, хьо. Кху сохьта тхан вакансии¹ яц. Бутт баьлчи юха вола, ши бутт баьлчи юха вола», — олура.

Бутт а, ши бутт а хан якккхина, юхавахчи кхин бехказло йора.

Партин кандидат а волуш, парти дIа а ца оьцуш, я балха дIа а ца оьцуш, аьтту бохийнера Хансолтин.

Ша цхьаннахьа а балха дIа ца эцчи, кхин дан хIума а ца хилла, Юккьерчу Азин военни Округа начальнике а, СССР-н Оборонан Министре а заявлени яздира цо.

Юккьерчу Азин военни округера полковник а веьна, теллира Хансолтин гIуллакх. Цо ша цигара дIа а вахале балха хIоттавайтира Хансолта Сузакски районехь ялта схьаььчу «приемни» пункте. Цигахь заведующи волчу Хансолтин. ГIуллакх галдаккха гIерташ цхьацца хIуманаш лелорах кхин Хансолтина ког таса аьтту а ца хилла, иза болх боцуш витархьама приемни пункт дIакъевлира. «Кхуза Сузацки районехь приемни пункт оьшуш яц, ялта областной приемни пункте дIакхьохьуйтур ду», — аьлла.

Юха а болх боцуш висира Хансолта. Цунна хIуьттаре ян аьтту бара дерриге а Iедал шеша кара дерзийна Iаш болчу цигарчу куьйгалхойн. Вовших агIу тухуш, цхьа барт болуш, муьлхха а ямартло кьайлаяхьа вовшийн гIо лоцуш, цхьана тIерган цхьа уьйриг бара иза. Тохара цо динарг хууш, шешан ямартлонаш Хансолтас гучуяхарна кхьоруш, болх боцуш а витина, иза цигара дIавахаре сатуьйсуре цара.

¹ Балха дIаэца мукьа меттиг.

Юха а тохара санна Оборонан Министре яздан бегийла а па хетта, Джелалабад гали чохь, туька схьаэцца, туькан чу балла вахара Хансолта. Кхачанан сурсаташ а, хьашт-дезаран гирсаи а чохь болуш туька яра иза. И туька колхозан говрийн божлаш долчу кертахь яра. Ший хехо а, б конюх а вара оцу кертахь лаш. Туьканан тлехьара ога говрийн божлаш долчу кертал чохь дара Туьканна чу воьду неI урам-некъехьа яра.

Цхьана Iуьйранна, б сахьт даьллачу хенахь, хехо веара Хансолта волчу: «Туька яьхьна хьан», — аьлла. Чехкка меттара хьала а гIаьттина, дIавахчи, тIиэхьарчу оганна бухара оккуш, Iуьйра даьккхина, туька яьхьначу кхечира иза. Цу сохьта милице хаам бира Хансолтас.

Милицин белхалой а, следователь а цу гIуллакхана орцах балхале Областной НКВД-е хаам бира районехь болчара. Дачиевн «когех буржолаш тоха» аьтту лобхуш болу хьаькмашна, иза йохьIаьржачу хIотто, бахьана карийра. «Талламаш шайна малуьу бе. Туька яьхьнарг Дачиев ша ву», — аьлла, тIедиллира ларкхехь болчара.

Хансолтас милице хаам бинера Iуьйранна 7 сахьт даьлчи. Милици 10 сахьт даьлчи еара. Туька яьхьначуьнан лар лобху бохуш, цхьа сурт а хIоттийна, дIабахара милицин белхалой. Хансолтига дIакхайкхина а, схьабаьхкина а хIума ца олуш, и яьхьна туька цхьахош I шо делира. Уьш хиллера Областной прокуроро Тапкановс Хансолтина обыск ян а, иза лаца а санкци ца луш хIуьу дина а и санкци яккха гIерташ.

Тапканов I-чу классан юрист вара. Следстви еш болчара а, таллабийн ревизин урхалло а хIиттийна материалаш: «Материалы следственных органов и КРУ по обвинению т. Дачиева является фиктивными и не обоснованными. Поэтому не даю санкцию на арест Дачиева»¹, — олий, тIе резолюци а язйой, юхалора цо.

Кхузза, иштта резолюци язйина, юхаделира Областан прокуроро Дачиевн деланаш.

ЛАЦИЙТА ЕЛЛА САНКЦИ

Областан прокуроро Дачиевн деланаш кхозлагIа юхаделин Обкоман 2-чу секретаро Добробабас «Извести» газета тIе статья туьйхира. Дачиев бехвеш. Дехха яздинчул тIаьхьа, статья чекхийолуш аьлла дара: «...Джелалабадский областной прокурор тов. Тапканов не дает сакцию на арест крупного расхитителя колхозно-кооперативных средств Дачиева»².

¹ Следственни органаша а, КРУ Дачиев бехке веш хIиттийна материалаш харц а ю. иза бехке ван бахьана долуш а яц. Цундела Дачиев лаца аса санкци ца ло.

² Джелалабадски областан прокуроро, накъост Тапкановс колхоза-кооперативан долара хIума лачкийга воккха кIу Дачиев лаца санкци ца ло.

И статья газета тӀе тоьхначул тӀаьхьа Обкоман 1-чу секретара кхайкхина ша волчу дӀавигира Тапканов. Хансолтех лаьцна дехха кӀамел хилира цу шиннен.

— Дачиев лаца санкци хӀунда ца ло ахьа? Газетан редакцига хӀун аьлла дала деза оха жоп? — элира обкоман 1-чу секретаро.

— Накха буьззина орденаш, медалаш а йолуш, Дашо Седа а болуш Советски Союзан Турпалхо лаца санкци аса лур яц.

— Цо туька лачкӀийна хилчи?

— Цо туька ца лачкӀийна. Цуьнан туька яьхьна, иза бехке нан, хӀуьттаренна.

— Хьуна стенах хаьа?

— Суна дера хаьа иза лацийта лууш арадаьллачу орцанах, хӀинца хьо а тӀехь. Следственни органаша а, КРУ-с а хӀиттош болу материалаш кӀотӀалгӀа йина ю. Дачиев бехкевеш, кӀелвита бахьана дац. Туька яьхьна кӀу милицино лехна а, я карийна а вац, — элира Тапкановс.

Дачиев лацийта гӀерташ берш юха ца бевлира. Нохчо Советски Союзан Турпалхо хилар ла ца лур хӀуьу а дина а цуьнан сий дайӀа гӀертара уьш. Шайна тӀехь цо толам баккхар, шайца уьйр болуш болчех хьаькмаш цо дӀабахийтар диц ца дора цара. Иза лекха а, цунна кӀел ког таса а аьтту лобхура. ТкӀа хӀинца, Хансолтин туька яхьар бахьана а хӀоьттина, и бахьана дӀа ца хобцуш тисабеллера уьш массо а цхьаьна а хилла, цхьа Тапканов воцург. Цу тӀе, Дачиев лацийта гӀерташ уьш хилар областехь а гӀарадаьллера. «Дачиев лацийта лууш, иза лацийта ницкӀ ца кхочуш биси уьш», — аьлла, хетарг хилар а дара царна новкӀа.

Джелалабадан обкоман бюрос язйира республикерчу прокуратуре Дачиев лаца санкци йобхуш. Республикан прокуроро Романовс Хансолта бехке хилар, цахилар лера а ца лобруш, я цуьнан даржаш тергал а ца деш: «Нохчо вийчи жоп доьхуш стаг вац. Нохчо мацалла велчи а, вийчи а цхьаь эшар а дика ду», — аьлчи санна, иза лаца санкци елира, хӀумма а хала а ца луш.

Туька яьхьначул тӀаьхьа 1 шо даьлчи и санкци а яьккхина, цӀотӀа баккхийбеш, кхаь хилла Хансолтин цӀахь обыск йира Хансолта чохь а воцуш.

Зураь обыск ца яйта доьхьалъелира.

— Советски Союзан Турпалхо ма ву иза. Ша хьанала цӀена стаг а ву. Цунна обыск ян бахьана дац. Иза ша чохь воцуш аса тхаьшна обыск а йойтур яц», — аьлла.

— Вевза тхуна хьан Герой. Иза Герой вац, кӀу ву. Гой хьуна, республикан прокуроро цунна обыск ян елла санкци? — аьлла, санкци дӀагайтира следователо.

— Ша прокурор хиллехь цо и санкци лур яцара. Тапкановс ма ца елира ша бакъ стаг волун дела, — элира Зураа.

Обыск йинчул тӀаьхьа Хансолта лаца баьхкира. Областан

НКВД-н следственни отделан начальник капитан Тимуркин коьр
техъ а волуш, ялх эпсар вара Дачиев лаца веьнарг.

— Хьобга областной НКВД кхойкху. Цигахь къастор ду хьин
гуллакх, бехк хилар, цахилар, — аьлла, тейхйра цара Хансолтин
Цига дIаххаччи: «Хьо лаца санкци ю», — аьлла, санкци дIа
гайтина, чохь саийра цара иза.

Советски Союзан Турпалхо цIе дIайоккхуш, СССР-н Лакхарчу
Советан хилла Указ а дацара, Дачиев партера дIавоккхуш Обко
ман бюрос бина сацам а бацара. Цу кеппара Хансолтин гуллакх
толлуш ши шо делира. ШозлагIчу шарахь лаьцна чохь валлош
йира цуьнан следстви.

Утгаре а боьхачех следователь ваййтира Дачиев леван.

Следователо ша волчу кабинет чу вийхира Дачиев. Иш
валлош веьна шиь паргIат а витна, Хансолта леван волавелири
иза.

— ТIаккха, даре дой ахьа? Дийцал айхьа туька муха яхьна, —
элира следователо.

— Сан дийца хIумма а дац. Соьга иза доьххьара хоттуш а
дац. Сан туька яхьна-кх оганна кIелхула Iуьрг а даьккхина.

— Больше не хочешь говорить, сукин сын? Я заставлю тебя
говорить! Сейчас свяжем растопчем¹ — аьлла, следователь хьин
лагIоттушехь, цIеххьана хьалаиккхина, ша тIехь Iийна гIант дий
тира Дачиевс цунна корта а хадош.

Дежурничо хаам а бина, веьна схьа чуиккхира НКВД-н обла
стан урхаллин начальник Алиев.

— Что это такое? Что здесь происходит?² — элира цо коьрташ
цIийш а ихна, Iадийчи санна, кхеравелла соне а летта лаьттару
следователе, тIаккха Дачиевга а хьаьжна.

— Он хотел меня убить³, — элира следователо, Дачиевна тIе
пIелг а хьажош.

Следователь, лаьцна стаг юх-юххе¹ хIоттийчи, Дачиев лаьцна
ву а, следователь следователь ву а эр дацара. Дачиев шек а во
цуш борз санна лаьттара. Ткъа, важа мерах седа а оллийна, вис
нарг а маьттаза волуш, йобхь тIехула цIийш дIай-схьай а хьекк
на, велхха воллуш лаьттара. Цхьа ира, вон йобхьиг йолуш, ирча
стаг вара следователь. Еха а, оза а яра цуьнан йобхь. Цуьнан ют
къачу йобхьиг тIехь ца товш, шуьйра яра бат. ТIе морха тесни
санна кхоьлина бара сийна ши бIаьрг. Доьххьара и гичи: «Ма ге
стаповец хила там болуш стаг вара хьо», — аьлла, хийтира Дачи
евна. «Он хотел меня убить», — следователо аьлчи, Дачиевс хIун
олу хьожуш, цуьнгахьа схьавирзира Алиев.

— Он оскорбил честь Героя Советского Союза и хотел изде

¹ Кхин хIумма а дийца ца лаьа хьуна? Аса дуьйцуьйтур-м хьаха ду. ХIийн
ца вехка а вихкина, охьахьошур ву.

² ХIара хIун ду? ХIун ду кху чохь хилларг?

³ Со вен воллура хIара.

наться надо мной»¹, — элира Хансолтас. — Фашисты проявляли жестокость над советскими гражданами во время войны. Но такого изверга я не встречал², — тIетуыйхира Хансолтас.

— Ахьа цунна динчунна хIинца хIун ала деза?

— Суна иза дан воллург дина аса цунна. Изза цунна дан хьакъ дерг а дара. Сан бакъо яцара Советски Союзан Турпалхо боху цIе цуынга маьттаза яккхийта а, суо сийсаз вайта а. ДIахоалда шена Турпалхой муха бу! — элира Хансолтас.

Начальник следовательна тIевирзира.

— Вы знаете с кем дело имеете? Ведите следствие не затрагивая честь и достоинство Героя Советского Союза. Иначе я вас всех разгоню³ — элира цо ша араволуш.

ЛАН ХАЛА Ю ХАРЦО

Дачиевс следовательна гIант а тухуш, и меттиг хиллачул тIаьхьа, дукха хан ялале суд хилира. «Его надо сломать»⁴ — аьллера Обкоман 2-чу секретарь Дзобробабас, Дачиевс следовательна динарг хиъчи.

Дачиевна, ца ягIахь а хан туху ерриш суьдхо а, прокурор а кечвина, 20 шо хан тохийтира.

Ткъа шо а, я цхьа шо а хан тоха йогIуш дов дацара Дачиевх тасаделларг. Доследстви⁵ ян кхузза юхаделлера цуьнан дов. «Куьнчичо шена луьучу буллу кхабина тIам» — бохург санна, цхьа а бахьана а доцуш, иза шайна новкъара дIаваккхархьама тохийтира цунна и хан, цигарчу куьйгалхоша.

Набахтин камер чохь ши шо хан якккхира Хансолтас. Прогулка⁶ дийнахь цкъа бен чурьа ара ца бовлуйтора уьш. 40 градус йовхонан тов яра камер чохь. Сонехь лаьттачу хьоштагIан, хьацаран хьожа яра йогIуш. 15 квадратни метар бен йоцчу готтачу чохь 18 стаг вара. Шишша вуьжуш тIекIел бина 4 маьнга бара оцу камер чохь. Курчалой эвлара молла Дохтукаев Абубакар а, жима стаг Ахмадов Мохьмад а, шиь ножчо нисвелира Хансолта волчу камер чохь. Мичча бахьанийна воьллинехь а чувовьллина Советски Союзан Турпалхо капитан Панфилов а вара, Хансолтина юххерчу камер чохь.

¹ Советски Союзан Турпалхо маьттаза ваккха гIоьртира иза. Суна гIело ян а вуьйлира.

² Фашисташа кьизалла гайтира советски гражданашна тIехь тIом болчу хенахь. Бакъду, хIара санна экха суна гина дац.

³ Шешан гIуллакх хьаьнца ду хавий шуна? Шайш яхь следстви е Советски Союзан Турпалхочун сий дайа а ца гIерташ. Кхечу агIор сурт хIоттадахь, аса шу лохкур ду.

⁴ Иза кагван веза.

⁵ Юха талла.

⁶ Буйлабалийта.

Ламаз дан паргIато йоцуш синготта вара Абубакар. Камеран неI а тоьхна дежурни-надзиратель схавийхира Хансолтас. Цунна Абубакар дIа а гойтуш:

— Он мулла. Ему надо бох малится. В день один раз в туалет ходить¹, — элира Хансолтас. Дежурни-надзиратель вист а ца хуьлуш аравелира. Кхоно делкъа хан хилчи, камеран неI а йиллина:

— Дохтукаеву и Дачиеву выходить!² — аьлла, чу мохь туй-хира цо.

Набахтин начальнико дийнан делкъехь ламаз эца, цкъа хьош тагIан чу ваха бакьо елира Дачиевний, Дохтукаевний. Вукхарна и бакьо луш яцара.

Набахтехь ши шо даьккхинчул тIаьхьа, Ташкентан пересылке этап йохуьйтуш, оцу этапах тоьхна, дIахьажийра Хансолта. Цигахь цхьана баттахь Iевира иза. Цу хенахь Тянь-Шанехь атомни обогатительни комбинат яра юьллуш. Конвоираш тIаьхьа а баьхна цига дIавигира Хансолта. Иза яра Всесоюзни штрафник³. «Четвертак» олура цунах. Цуьнан маьIна дара лецца нах шайна тоьхна хан чекхъялалеш леш бу бохург. Цигахь бара къаьсттина кхерамс, даьккхийра зуламаш динарш. Дукха адамаш леш дара цигахь. Беллачарна, декхий ор чу а кхуьссий, тIе латта хьокхура. 800 грамм бепиг лора дийнахь цхьана стагана. И бепиг дара, кIора санна дуйтехьа аьлла, Iаьржа, Iаьвдича хи долура цунах цхьа жуьрг бен бу, ха хIума ца юьсуш. Цхьа а тайпа порядок йоцуш лагерь яра иза. Бакъду, гондахьа йинарг кIохцал долчу серийн лекха керт а яра, хIоттийна ха а дара, ведда стаг кIелхьара волуьйтур воцуш гондахьа хьийзаш «Овчарка» жIаьлеш а дара.

Цу тIехула тIе лагерехь лецначу нахана таIзар латтош къуй а бара шешан коьртехь атаман а волуш.

Лавцна нах цхьаберш хьун хьакха буьгура, вукхаьрга ханнийн цIенош дойтура. Оцу гIишлош ечу белхашкахь мелла а гIолехь дара, лагеран баракаш чохь Iечул. Къаьсттина кхераме ву бохуш, конвоираша дIа ца обцура Хансолта. Иза вадарна, цо шайна цхьаь дарна кхоьрура уьш.

СССР-н лецначу нехан лагерийн коьртачу урхалле заявлени яздира Хансолтас шена болх боьхуш. Цигара, дукха хан ялалеш, Дачиев Хансолта балха дIанисве аьлла, указани еара лагеран начальнике. 60 стаг карахь а волуш гIишлошъярхойн бригадан бригадир хIоттийра Хансолта. Шен бригадехь болчу нахаца дика а, кьинхетаме а вара иза. Шен ма-хуьллу уьш кхоош, церан могушалла ларош бойтура цо цаьрга болх. «Хинца охьаховша, садоIа». «Ша гIелвеллачо, болх цабалучо соьга схьаалалаш». «Мо-

¹ Иза молла ву, ламаз дан дезаш. Дийнахь цкъа хьоштагIан чу ваха бакьо еза цунна.

² Дохтукаев а, Дачиев а схьа аравала!

³ Ерриг союзни гIуда-кхеттачийн лагерь.

гуш воцуш хиллачо хайталаш» бохуш даима церан гІайгІа беш хуьлура иза. Ханнех цІенош деш, кхин йолу гІишлош еш хІиттий-на планаш 150—160% кхочушйора Хансолтин бригадо. Иштта дика белхаш цара барна цхьана дийнан болх кхаа денна лорура. Аьлчи а, тоьхначу хенах хІора цхьа де моссазза дели, 3 де хан гІера йоккхура. Бинчу балхана ахча яздора. Хансолтийн бригаде балха бахка лууш хуьлура лецна нах.

Цхьана дийнахь кьуйн атаман веара Хансолта волчу.

— Земляк, мы вам не мешаем. Тебе нам мешать не позволим. Все «бугры» нам приносят деьгги, а ты нам не приносишь¹ — элира цо.

Бригадирах «бугор»² олура кьуша.

— А кто вы такие, чтобы я деньги принес? Ни одного рубля не дам. Надо будет у Вас заберу. Если еще раз придешь с таким разговором штаны спущу³, — элира цуьнга Хансолтас.

— Посмотрим. Жалеть будешь «бугор»³, — аьлла, дІавахара атаман.

— На себя посмотри, чучело! Как бы тебе не пришлось жалеть⁴.

«Я бригадир волчуьра дІавала, я ахча ло. Цу шиннех цхьаь ца дахь оха вуьйр ву хьо», — аьлла, Хансолтига ультиматум кхайкхийра кьуша. «Со бригадир волчуьра дІа а вер вац, я шуна кепек ахча а лур яц. Аша со вуьйр а вац. Хам бац шун!» — аьлла, доьхьал жоп делира Хансолтас.

Хансолта волчу лагерехь 800 стаг вара. Царех 200 кьу вара. Вукху 600 стагера дІайоккхура кьуша дуучу рицкьех хІума а, ахча а.

Оцу лагерехь болчу 800 стагах верриге а нохчо, гІалгІа 18 стаг бен вацара. Уьш массо а, ша волчу схьа а валийна:

— ХІа-хІа клентий, сан кьушца дов тасаделла. Я бригадир волчуьра дІавала, я шайна хІора баттахь ахча ло, цу шиннех цхьаь ца дахь, со вуьйр ву аьлла цара. Аса ахча а лур дац, бригадир волчуьра дІа а вера вац», — аьлла, жоп делла царна. ХІинца уьш со вен кечбелла бу. Аса сайна гІо де а ца боху, гІаьхьа-хІотта а ца боху. Церан аьтто баллалц Іадда а Іийна, цаьрга суо ца воьйтуш, чу а иккхина, уьш байа воллу со, сайн ка мел йолу.

— Тхо массо а хьовца хир ду. Хьо летачохь летар а ду, хьо ле-чохь лийр а ду, — элира нохчаша.

Нохчийн 18 стаг цхьана а кхетта, 200 стаг шайх волчу кьушна чу лилхйра, жа юккье берзалой санна. Дукха майра а, каде а

¹ «Сан махкахо, оха хьуна новкьарло ца йо, хьовга тхьашна новкьарло а йойтур яц. Вукха бригадираша тхуна ахча дахьа, ахьа ца дахьа.

² Хьо мила ву аса ахча дала? Цхьа сом лур дац. Оьшуш хилахь шувгара схьадоккхур ду. И хабар дахьаш хьо юхавагІахь гІера хеча йоккхур ю.

³ Хьовсуш хир ду вай. Докховер ву хьо.

⁴ Хьайга хьажа зІоьмалг. Докховала хьан дезар ду моьтту суна.

нохчий латаро бохийна, ка йоьхна бисира къуй. Нохчий иштта майра летчи эвхьазабевлла, хинцалца цара гелю еш хилла лена нах а нохчашна тле а хиттина, летта эшира къуй. Эшна кел биси «суканаш», аьлла, цераш техкира царна лецначу наха. Хан солтий накъосташна жим-жимма лазор бен хумма а ца динера Вукхарех дукха байа а байира, чевнаш а йира. Оцу девнехь турк менаш а, гезалой а, немцой а бара, нохчашна гю деш.

И дов хиллачул тлаьхьа, лецначу нехан атаман ву аьлла, Хан солта а цуьнца кхин кхоь нохчо а, Тавдынски урхаллин «Восток Урал лагерь», — олучу, лецначу нехан лагере вигира. Цига бухаь вара майралла глараваьлла нохчо Барзукаев Ваха а, Мескер-Эн лара Йела цле йолуш нохчо а. И шиь вен глерташ хиллера оцу лагерех болу къуй. Хьун хьакха бахначохь тешнабехкаца, цеххьана тибеттабелла схьа а лаьцна, диттан гюдах дла а вихкина, урс гю да юккьехула чекх а даьккхина витнера цара Йела. Жлаьлеш шай ца а долуш, хьун талла арабевлла надзирательш цуьнан са далале тле а кхаьчна, цара схьа а ваьстина, Дирзенца больнице а ваьхна, товеллера Йела.

Хансолта оцу лагере дла ма-кхечи глараделира: «Къуйн тоба йохийна Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта Лесо-биржа Смычке схьакхаьчна», — аьлла.

Хансолтийца цига длакхаьчна 3 нохчо Нажи-Юьртара Кайпасе Ахъяд, Салихов Сайд-Мансур, Бачаев Маслуд вара.

Уьш виь оцу лагере кхаьччи, кхин хьем ца беш, уьш цига кхаьчна хьалхара буйьса юкьал тлехъяьллачу хенахь, карахь уьр саш, штыраш, аьчкаш а йолуш, бухара цхьаь, тевеьна виь, уьш пхи нохчо вен барака чу лилхира къуй. 60 стаг вара барака чохь. Уьш массо а, наггахь воцург, яьллачу гловганах самабевлла маьнгеш тле кегара хевшира.

— Подъем! Быстро выходите чичмеки! Будете прыгать в запретную зону! ¹ — аьлла, чоггла тле мохь а тухуш, омар дира къуйн атамано пхеа нохчочуьнга.

Къуйн цхьа Йедал дара шайна цавезарг запретни зони чу кхуссуш. Цу чохьха ваьлларг глароллехь лаьттачара тоьпаш а тухий воьра. Лецначу нехан гиллакхехь иэхь дара иштта валар. Иштта уьш пхий оцу зоне чу а кхоьссина вейта бохкура уьш.

Къуша шайга и омар дичи вукху веаннах цхьа а вистхила кхиле Ахъяда элира.

— Тхо муьлаш ду хабий шуна? Тхо цхьанне а гора ца хиттина нохчий ду. Аша бохучу кепара тхашна иэхь деш лийра дац тхо, дела а доьлуш, ловза а ловзуш, шух хийланийн са а доккхуш, летта лийра ду.

Тлаккха Хансолта вистхилира:

— Собар дел цкьа. Сих ма лол. Тхо 5 бен вац, шу 300 ву. Вов-

¹ Говтта! Чехка. арадовла! Запретни зони чу лелха дезар ду шу!

шех лата а, дала а кхуьур ду вай. Схьадийцал, тхох хІун лекхар доллу шун?

— Тхо шуьга туьйра дийцийта ца даьхкина, шу арадаха даьхкина. Шу бертахь ара ца довлахь оха шу дойур ду.

— Шуьга мотт бина цхьаммо. Иза мила ву а хаьа суна. Ша цхьаь а лечкьаш вайна юккье питан туьйсун стаг ву иза, — пелгийн мІараш вовшех хьакхийра Хансолтас, ши куьг атаманна меркІел дІа а кховдийна.

— Мила ву иза?

— Сергеев ву-кх. Цига лагерехь тхуна юккье питан а тесна, орна нах байийтира цо. ХІинца кхуза а кхаьчна, вайна юккье а питан таса кхийна. Хьовца цхьана стоьла тІехь хІума юуш вуй иза? Нагахь санна цуьнца гергарло долуш хьо велахь и санна долу кхахьца ду хьо а. Вай вовшах лата кхуьур ду. Тхох цІий, шух шурий яц охьаІон ерг. Хьо майра велахь, дика кьонах велахь, хьайна тІаьхьара хІара эскар дІа а даккхий, юьстах а валий, сох латал — один на один¹ я Сергеев латийта сох. Хьо-м соьца лата нан а мегара, амма Сергеев-м воІур вац.

— Хьуна стенах хаьа иза воІур ву, вац?

— Иза хІилла долуш ву, ша майра ву моттийта хичаш а еш, сурт а хІиттош. Амма стешха стаг ву, ши ког тоьхчи водур а волуш. Ткьа хьо цуьнга Іиэхавойтуш, Іовдал ву.

— Выразайся осторожнее, сука?!²

— А ты дурак, глупый как осел. Давайте проверим кто такой Сергеев. А почему он сам не пришел драться, а тебя посылает? Я тебя первым убью, а он над тобой смеяться будет³. — Хансолтас оллушехь чулилхинчу надзирательща лаьхкина кьуй дІабигира. Хансолта а, цуьнца болу нохчий а изолятор чу боьхкира.

ШозлагІчу дийнахь, лагерни пункт Оконева олучу, кхечу лагере дІабигира уьш.

ОКОНЕВА ЛАГЕРЕХЬ

Иза дара 1956-чу шарахь.

Оконева дІакхаьччи Хансолта туьканан заведующи вахийтира, Барзукаев Ваха туьканан йохкархо вахийтира, Бачаев МасІуд юкьарчу столовин заведующи вахийтира, Кайпаев Ахьяд парикмахер болх бан дІаІоттийра цкьа а и тайпа болх бина а воццухеь. Салихов Сайд-Мансур Хансолтас шен туьканан хехо хІот-

¹ Цхьаь цхьанне доьхьал.

² Зуд, ларлуш ала айхьа эриг.

³ Хьо Іовдал ву. Вир-біорзанехьчулла кхетам боцуш. Цкьа Сергеев мила ву хьовсий вай. Иза ша хІунда ца веьна тхох лата, хьо хІунда вайитина цо? Хьох воьлур ву. Хьо хІунда веьна тхох лата? Аса хьо уггар хьалха вуьйр ву. Иза хьох воьлур ву.

тийра. Оцу гIуллакхо чIогIа цецваьккхинера Хансолта. Иштта цец-
бевлла бара цуьнан накъостий а.

— Ва Хансолта хIара хIун ду? Со цецваьлла кху балхах. Гене-
нах мукъана дуй техъа хIара? Цхъаъ зав. маг. важа, зав. столови.
Коврта мукъа болчу нахана а лехчи а карон белхаш ма бан
хIорш, — бахара Ахъяда.

— ХIара вайх дала бина къинхетам бу. Кхин бахъана а дап.

— Гийлачийн рицкъа оцу жоьлгашкара ахъа схьадаккхар ба-
хъана долуш дала къинхетам бинчух тера ду, ахъа ма-баххара, —
элира Сайд-Мансура.

Уьш иштта дикачу белхашка дIахИтторан бахъана тIаьхьо гу-
чуделира.

Тавдински лаьцначу нехан лагерийн урхаллин начальник волчу
полковнике Сапожниковга кхаьчна хиллера, тохара вукху лагерехь,
волчу хенахь болх боьхуш, Дачиев Хансолтас яздина заявлени. И
заявлени кара а лаьцна: «Дачиев., Дачиев...» ...Дачиев...», где я
слышал такую фамилию»¹, — бохуш вехха Ийра иза шен кабине-
та чохь. ТIаккха цунна дагадеара Сталинград кьуйсуш тIемаш
бечу хенахь, шен цхъа гIуллакх гал а даьлла, майор чинах а вохош
штрафной батальон кара а елла, немцошкара цхъа юрт схьаяккха
ша хьажийчи Висаитов Мовлиде ша пулеметни расчет ехар а, оцу
расчетехь верг Дачиев Хансолта хилар а. Ша и юрт схьаяккха тIе-
леттачу хенахь, фашистийн орца тIе ца кхочуьйтуш, Дачиевс шен
пулеметаца фашисташ эгор а. Цул тIаьхъа мацца а цкъа Дачиев
Хансолтина Советски Союзан Турпалхо цIе туьллуш, газета тIехь
арадаьлла Указ ша дешар а. «Постой! Постой! Постой!»² — аьл-
ла, Хансолтин заявленина доьхьал жоп далале Хансолта волчу ла-
геран начальнике телефон туьйхира цо. «У вас заключенный Да-
чиев Хансолта? Да? «Он случайно не Герой Советского Союза». «К
сожалению, да». «Так вот устройте его хорошо и проявите макси-
мум заботы о нем...»³.

И кьамел телефон чухула хиллачул тIаьхъа вахийтира Хан-
солта туькан чу лагерехь. Цул тIаьхъа кьуй а бойуш кьушца дов-
даьлчи и ма-дарра муха хилла талла а теллина, Хансолта а, цуьн-
ца хилла накъостий а кхечу лагере баьхнарг а лецначу нехан ла-
герийн урхаллин начальник Сапожниковс вара. Восток-Урал лагере
уьш дIакхаьччи цигарчу начальникна цо тIедиллинера «Целиком
полностью я на вас возлагаю ответственность за сохранение жизни
Героя Советского Союза, Дачиева, и его товарищей»⁴, — аьлла.

¹ Дачиев, суна мичахь хезна и фамили?

² Собарделахь! Собарделахь! Собарделахь!

³ Шу долчохь вуй лаьцна стаг Дачиев? «Ву». Советски Союзан Турпалхо-м
вац и? «Халахетахь а, ву». «Иза дика дIа а тарве, цунна оьшуш долчуьнга
хьажа.

⁴ Аса дуьззина жоьпалла хьуна тIедуьлла Советски Союзан Турпалхочул,
Дачиев Хансолтин а, цуьнан накъостийн а дахар ларор».

Ткъа, оцу лагеран начальнико шен г'юьнчашна а, дежурнешна а, надзирателашна а, г'ароллина а т'едиллина хиллера Советски Союзан Турпалхочунна Дачиевна а, цуьнан накъосташна нохчашна а кхерам болуш х'ума тосалахь сихонца шег хаййтар. Цунна дара, Дачиев а, цуьнан накъостий а байа к'уй барака чу лилхинчу хенахь орца кхачар.

«Бакъдерг дийича, Советски Союзан Турпалхочунна — Дачиевна а, цуьнан накъосташна а уьш байа к'уй чу а лилхинера, аса уьш к'елхъара а бехи», — аьлла, Сапожниковга хаам бина хиллера лагеран начальнико. Оконева олучохь ерг «Леспромхоз» яра. Оцу леспромхозан начальник вара фронтовик майор Козлов, Сапожниковн доттаг'. «Аса хьо волчу д'авалавойту Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта шен накъосташца. Уьш виь ву цуьнца верг. Церан г'уллакх де, царна уггаре а аттачех белхаш а ло. Со т'амехь волчу хенахь сайна г'ло дина нохчо вийцарий аса хьогга?».

«Вийцара». Иза ву х'инца хьо волчу аса д'авалав «туш верг». «Ахъа бокк'алла а бах? Иза муха кхачна лагере?» «Суна цунах хууш х'ума дац. Т'ом болчу хенахь аса сайна хилларг дийцарий хьуна?.. Масане хуьлу харцонаш. Бакъду, оцу к'юнахчуьнгара г'алат даьлла бохург суна бакъ ца хета...». Иштта к'ямелаш хиллера Тавдынски лаьцначу нехан лагерийн урхаллин начальник полчу полковникан Сапожниковн Оконеван, «Леспромхозан» начальник волчу майоран Козловн телефон чухула вовшашца.

Иза бахъана дара Дачиев Хансолта а, цуьнан накъостий а дикачу г'уллакхашка д'анисбар.

Цу т'ехх а синтем хилла ца Ийра полковник Сапожников. Дукха хан ялале Оконеван «Леспромхозе» веара иза. «Леспромхозан» начальникан кабинет чу вийхира цо Дачиев Хансолта.

— Здравствуйте. Я вас слушаю начальник¹.

Ша лаьцна стаг хиларна, «товарищ» алар г'иллакхехь ца хийтира цунна «какой я вам товарищ», — бохург цунна дага ца дийта.

— Садитесь² — элира полковника Хансолтина г'ант д'а а гойтуш.

— Мне не положено садиться в кабинете начальника³.

— Тебе положено! Ты же Герой Советского Союза. Садитесь⁴.

— Какой я Герой. Я тюремщик. Заключение⁵.

— Садитесь, садитесь, — аьлла, Хансолта охъахайра цо, — Дийцал, т'амехь хиллий хьо?

— Хилла.

— Муьлхачу фронташкахь?

¹ Со хьогга ладуг'уш ву, начальник.

² Охъахаа.

³ Начальникан кабинет чохь хаар дог'уш дац.

⁴ Хьо хаа мегар ду. Советски Союзан Турпалхо ма ву хьо.

⁵ Со муха ву турпалхо. Со тюремщик. лаьцна стаг ву.

— Ростов гІалина кІел йолчу Зеленградера дуьйна Сталинград чу кхаччалц цІерпоштан некъашца Юхкучу ярташкахь, кІотаршкахь станцешкахь. Сталинград схаяьккхинчул тІаьхьа Днепрах дехьадовлуш немцойн гІала Бранденбург схайоккхуш, Берлин йоккхуш, — дІа дагардира Хансолтас.¹

— Ты знал Висаитова Мовлида?²

— Как же не знать. Он же был моим командиром.³

— На редкость храбрый командир. Кстати, он жив? Где же он теперь?⁴

— В Казахстане с семьей.

— Вы меня знаете?⁵

— Нет, не знаю.⁶

— За что ты получил звание Героя Советского Союза?⁷

— За проявленное мужество и героизм, за успешное проведение боевых операций во время форсирования Днепра.⁸

— Да, я читал в Указе.⁹

Хансолта цецвелира цо Указ дешна аьлчи.

— ДагадогІий хьуна, ГІалмакхойн арахь немцоша дІалаьцна цхьа юрт юхайоккхуш Висаитов Мовлида и юрт дІалаьцна Іечу немцошна орца тІе ца кхачийта хьайн пулеметаца хьо хьажийна.¹⁰

— ДогІа.

— Муха дара иза? Дагалацал, — элира полковника.

Хансолтас дІадийцира шена дагадогІуш долу цхьа хІума.

— Штрафной батальонна тІедиллинера немцоша дІалаьцна цхьа юрт схаяьккха аьлла. ГІалмакхойн шерачу арахь, немцойн ца тосалуш, тІелата аьтту боцуш яра и юрт. Оцу батальонан командир, мухха а делахь а, цхьа гІуллакх галдаьлла, майор чинах вохийнера. И юрт немцошкара юхаяьккхича тохарлера майоран чин юха лур долуш хьажийна хиллера иза цига. Оцу батальонан командиро Сапожниковс Висаитовга пулеметни расчет ехнера юрт схаяьккха батальон тІелеттачу хенахь немцойн орца тІе ца кхачита. Висаитовс со хьажийра цига: «Накъост Дачиев, оцу батальонан командир Сапожников сан доттагІ ву, Малые Дербенты юрт схайоккхуш цо тІеман операци чекхъяккхалц са а чохь дийни цхьа фашист юрт дІалаьцна Іечу немцошна гІю дан тІе ма кхачий талахь», — аьлла. Цо ма-аллара Малые Дербенты юрт дІалаьцна Іечарна орцах ца кхочуйтуш аса фашисташ эгийра. Сапожниковс Малые Дербенты схьа а яьккхира, цунна майор чин юха а делира.

¹ Висаитов Мовлид вевзарий хьуна?

² Муха ца вевза. Сан командир ма вара иза.

³ Майра командир вара иза. Дийна вуй иза. ХІинца мичахь ву техьа мичахь.

⁴ Со вевзий хьуна?

⁵ Ца вевза.

⁶ Советски Союзам Турпалхо цІе хІун дичи тилина хьуна?

⁷ Днепр хих дехьа довлуш кхиам болуш йинчу операцима.

⁸ Указа тІехь дийшира аса.

цуннан салташна «За отвагу» медалаш а елира.

— Гичи вевзар варий хьуна Сапожников?

Вевзар вара.

— Это был я, Сапожников¹ — цо оллушехь:

— Тогда разрешите Вас обнять² — аьлла, цунна мараиккхира Хансолта.

— Ты же тогда худой был³. Молодой капитан был. А теперь жирный стал? Подполковник Герой Советского Союза. Как узнать?

— Суна хьо вевзира, ахьа яздинчу заявленех. ХИинца кхуза а хьо ган веьна. Аса хьаь деланаш теллина. Цу деланашна тIехь хьо бехке ван а, хьо лацан а бахьана ца карийна суна. Нохчий тIамехь муха леташ бара суна хьаь. Майра кIентий бара, яхь йолуш а бара. Советски Союзан Турпалхо волу хьо аса лецначу нехан лагерьхь вуьтур вац, со кхузахь лагерийн урхаллин начальник мел ву. Хьан доьзал схьа а балийна квартираш а елла, ваха охьахаор ву, — олира Сапожниковс. Иза ша а вара Советски Союзан Турпалхо: Сапожниковс телефон туьйхира шешан цIа.

— Надя, Помните я вам рассказывал об одном боевом эпизоде — взятие Малые Дербенты? Я нашел того самого героя-чеченца. Мы вместе придем. Готовьте что-нибудь вкусное для интересного гостя⁴.

Сапожниковс хьошалла дан Хансолта шайга дIавигира. Везаш тIеийцира иза хIусамнанас. ТIеман дахарехь Сапожниковн а, тIом дIабаьллачул тIаьхьа Дачиевн а цхьатерра кьиза кхел хиллера: Сапожниковс, ша майоран чинах а вохош, штрафной батальонах тохаран бахьанаш дийцира. Хансолтас том дIабаьллачул тIаьхьа ша лелийнарш а, шена лелийнарш а, ша лацарх дерг а дийцира. Цу шиммо дуьйцучуьнга ладоьгIуш йоьлхура Надя. Цецьюьлтура иза Хансолтийна лелийначу харцонех. Шен цIийндена лелийнарш-м цунна хууш дара.

И буьйса Сапожников волчохь а яьккхина, шозлагIчу дийнахь лагере юхавеара Хансолта.

Сапожниковс вольни поселени⁵ ваьккхира Хансолта. ТIаккха цо шен нене кехат яздира: «...Со лагерера мукъавоккхуш ву. Тарлуш делахь массо а дIадуьйла, массеран а меттахдовла аьтту баьнахь Зураь схьаййта, кхаа бераца, суна кхузахь гIуллакх дан цхьаь ца хилчи ца волу», — аьлла.

¹ Со вара и Сапожников.

² Делахь хIета хьайна мараьккха пурба лохьа.

³ Суна муха вевзар вара хьо? ХIетахь оза а волуш, капитан чинехь жима стаг вара. ХIинца полковник ву: верстана ваттIа воллуш, Советски Союзан Турпалхо.

⁴ Надя, дагадогIий хьуна Малые Дербенты схьайоккхуш хилла дерг аса хьайна дийцина. Суна карийна аса вийцина и турпалхо-нохчо. Тхойшиь цхьаь-аь дIавогIур ву мерза кхача кечбелахь тамашеначу хьешана.

⁵ Шен лаамехь ваха йиш йолуш.

Массо а меттахбовла аьтту бацара. Хансолтийн ваша а ба
хяхь вара, йижарий а циггахь марехь бара. Шен мехкарех яла
лиира Тахбикина а.

Зураъ Хансолта волчу схъаеара шен кхо бер а далош, ши клан
цхъа йол.

ВОЛЬНИ ПОСЕЛЕНИ

Турыньск олучу узловой станци 2-зза тӀекӀел динчу цӀенош чо
квартира елира Хансолтина.

Лецначу нехан 11 лагерна оьшуш дерг латтош экспедитор бо
белира Хансолтина. Зураъ ОРС-н долахь йолчу туькканан заведую
щи яхара. Бераш школе дахара. 1957-чу шарера 1961-гӀа шо кхач
чалц, оцу 4 шарахь шен доьзалца цигахь Ийра Хансолта.

Барзукаев Ваха а, Салихов Сайд-Мансур а, хенаш чекх а яь
ла, шешан цӀабирзира. Хан йоккхуш лагерехь висира МасӀуд а,
Ахъяд а. Хансолтас полковник Сапожниковца дийца а дийцини,
Қайпаев Ахъяд уьш болчу лагеран центральный базе ягориг а, те
ника а латтош экспедитор вахийтира. МасӀуд а цо шеца балла
дӀатарзира.

1959-чу шарахь хан чекх а яьлла, юха меттахӀоттийначу Нох
ГӀалгӀайчу цӀавирзира МасӀуд, Ахъяд. Хансолтин ваша а,
йижарий а, шашь дина, кхийначу Герзель-Эвла цӀабирзира. Ю
хехь цхъа а нохчо воцуш, шен доьзалца цхъаь ша висира Хан
солта.

ЦӀера догӀучу кехатца Висаитов Мовлид могуш-маьрша цӀав
зар а, иза Нохч-ГӀалгӀайн АССР-н Чохьарчу Гуллакхийн Ми
нистран заместитель хилар а хиира Хансолтина. Шен командир
хиллачу Висаитовга иштта кехат яздира Хансолтас: «Ассалам-Ӏа
ликум! Салам-маршалла ду хьоьга Мовлид. Хьо гуллакхехь х
лар а хии суна. Болх декъала хуьлда хъан, могуш, маьрша ло
лийла.

Со Уральск лагерехь ву. Тхан лагерийн урхаллин начальник
Советски Союзан Турпалхо полковник Сапожников ву, гӀалма
кхойн арахь, вайн полкана юххехь немцошца гӀамехь лаьттина, х
а вевзаш. Вайн Нохч-ГӀалгӀайн дошлойн полк а хестайора цо,
Шун командир Висаитов а майра командир вара, нохчийн дошлой
а майра кӀентий бара бахара цо. Иштта хьо а, вайн полк а йовз
бахъана долуш Сапожниковс доккха накъосталла дина суна. Со
лагерь чуьра ара а ваьккхина вольни поселенехь ву. Доьзал а к
за схъабалийна, соьца бу.

Маршаллийца Дачиев Хансолт,
май 1961 шо.

И кехат шегӀа ма-кхеччи Висаитов Мовлида Тавдыньски лаг
рийн урхаллин начальнике Советски Союзан Турпалхоцунга по

255-чу Нохч-ГІалгІайн гвардин
дошлойн полкан командир. Советски
Союзан Турпалхо полковник
Висаитов Мовлид.

255-чу Нохч-ГІалгІайн гвардин
дошлойн полкан комиссар
Имадаев Мохьмад.

255-чу Нохч-ГӀалгӀайн гвардин
дошлойн полкан штабан начальник
майор Алханов Бейбулат.

Капитан Тангиев Зелимхан.

Дошлойн эскадронан командир
лейтенант Шагиреев Ахьмад.

Лейтенант Хасанов Абдурешид.

Лейтенант Льянов Мухтар.

Младши лейтенант
Эдельханов Ширвани.

Советски Союзан Турпалхо
Дачиев Хансолта.

Советски Союзан Турпалхо
Агафонов Алексей.

Советски Союзан Турпалхо
Ганжеда Иван.

С О Ю З
С О В Е Т С К И Х
С О Ц И А Л И -
С Т И Ч Е С К И Х
Р Е С П У Б Л И К

ГЕРОЮ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Тов. *Дачиёу*
Хансолтаны Чанавиу

Ваш героический подвиг, проявленный при выполнении боевых заданий командования на фронте борьбы с немецкими захватчиками, Президиум Верховного Совета СССР своим указом от 15 апреля 1945 г. присвоил Вам звание Героя Советского Союза.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР *М. И. Калинин*
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР *А. В. Вышинский*

Москва - Кремль. Апрель 1945 г.

№ 4529

Дачиёу Хансолтина Советски Союзан Турпалхо цетилларан удостоверени.

Дачиев Хансолта, цуьнан зуда Дачиева Зураъ.

УДОСТОВЕРЕНИЕ

ЗА УЧАСТИЕ В ГЕРОИЧЕСКОМ
ШТУРМЕ И ВЗЯТИИ
БЕРЛИНА

Гвардии лейтенанта
Давидов

Хансультан Бабаев

УКАЗОМ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СССР от 9 июня 1945 года

НАГРАЖДЕН МЕДАЛЬЮ

«ЗА ВЗЯТИЕ БЕРЛИНА»

ОТ ИМЕНИ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СССР МЕДАЛЬ ВРУЧЕНА

19 июня 1945 года

Командир полка

подпись командира полка и подпись лица

Г. В. Талков

получатель медали

Советски Союзан Турпалхо
Дачиев Хансолта Берлин
схъайоккхучу хенахь.

Советски Союзан Турпалхо
Дачиев Хансолта.

Дачиев Хансолта Нохчичу цIавезначул тIабхъа иза волчу баькина хъеший.

1986-чу шеран февраль баттахь Дагестанера баьхкинчу хьешашца —
тӀеман ветеранащца ву Дачиев Хансолта.

Гуьмса районан тӀеман а, кьинхьегаман а ветеранийн Совет.
(Аьрру агӀонгахьара 3-гӀа Дачиев Х.).
Гуьмса-гӀала 1986-гӀа шо.

Дачиев Хансолта толам баккхаран Дезчу дийнахь.

Гуымса районан Герзель-Эвлахь кегийрхой эскарехь гIуллакх дан бохуйтуш хьехам беш ву Дачиев Хансолта. 27 март 1986-гIа шо.

Совьжа-гIалахь ипподромехь 1987-чу шеран 9-чу майхь Советски Союзан Турпалжочун Дачиев Хансолтин цIарах совгIат диллина хаьккича хьалхаяьлла говр (Ишхой-юьртара).

Дачиев Хансолта ДОСААФ автошколан курсанташца. Гуьмсе 1988-г1а шо.

Аргун-Г1алахъ милиции белхалошца цхъанакхетар хиллачул
г1аьхъа даьккхина сурт.
Аьтто аг1ор Лорсанов Ш. Ш., Берсанов Х. А., Дачиев-Х.

Хансолтин кiант Дачиев Мохьмад
эскарехь гiуллакх дина цiавезначул
тiаьхьа.

Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта садоiчу-хеняхь.

ковнике Сапожниковга запрос¹ яздира: «Со, Нохч-ГІалгІайн дош-лойн полкан командир хилла а ву, Дачиев Хансолта сан уггаре а майрачех дошло-пулеметчик хилла а ву. Аса цунах жоп лур ду, тхан урхалли кІел схъавайта».

И кехат шега кхаьччи кхайкхина ша волчу дІавигира Сапожниковс Хансолта.

— Здравие желаю полковник. Я вас слушаю!² — элира Хансолтас вела а луш.

— Садитесь. Приятная весть³, — элира цо.

Хансолта охъахира. Сапожниковн каралаьчна кехат цхъана дегайовхонца хийтира цунна.

— Хъан командир хилла волу Висаитов Нохч-ГІалгІайн республикан Чохъярчу ГІуллакхийн Министран заместитель ву. Цо хьо дІавохуш кехат дайитина. ХІара кехат Москва дахъийта дезаш дара. Цига хІара дахъийтича хьем хир бу. Жоп даре хьежа дезар ду. Жоп хІун аьлла догІур ду а хууш дац. Хрушев Москвехь ву, Висаитов Нохч-ГІалгІай чохь ву, со кхузахь ву. Хирг дІа хир вайна. ДІагІо хъайн Даймахка, — элира Сапожниковс.

1961-чу шарахь Наурски лецначу нехан колоне валийра Дачиев Хансолта. Зураь, кхо бер а далош, шен да волчу Хасу-Юьрта еара.

12 шо даьккхира Хансолтас лецначу нехан лагершкахь. 8 шо тІера дІа а даьккхина паргІатвалийтира иза.

Мел тамашена ю стеган кхел. Мел чолхе ду адамийн дахар. ТІеман цІергахь, молханан кІуьрехь, дошан дарцехь къар ца луш, кхеравелла юха ца волуш фашистех майра летта Советски Союзан Турпалхо тІом дІабаьлчи, гуро лаьчна борз санна, ледарчу кызчу хъаькмаша харцонца, ямартлонца тешнабехкаца лаьчна стаг, ницкьо каг ца веш, халоно гор ца хІоттош, чекхвалар мел доккха хуьнар ду. Цкъа цІергахь цІийдеш, тІаккха хи чохь шелдеш дахчийна болат санна, заманан кызачу хьелаша дахчийна Советски Союзан Турпалхочун Дачиев Хансолтин дог. Мацалло, халоно къар ца веш, мел боккха кхерам тІехІоттарх а, оцу кхерамна цхъа ког юха ца боккхуш, мел яккхийра харцонаш доьхьал яхарх, оцу харцонашна къурд ца олуш, корта охъа ца таІош, сийлаллин байрақх йина, айдеш даздина чекхдаьккхира Дачиев Хансолтас вуьззина кьонахчун дарж.

МАШАРЕН ЗАМАНЧОХЬ

Дуккха а кегийчу кьаьмнаша санна бехк боцуш, бахъана доцуш махках даьхна, 13 шо хан текхначул тІаьхъа юха меттахІоттийначу Нохч-ГІалгІайн республике кхин долу адамаш санна ше-

¹ Схъавохуш кехат.

² Со хьоьга ладугІуш ву.

³ Охъахаал. Хаза кхаь бу.

шан юрта юхабирзина Хансолтин доьзалаш керлачу дахаран Іа-лашоне хІиттира.

1964-чу шарахь Гуьмсехь мединструментан заводе балха ваха-ра Дачиев Хансолта. Цигахь 13 шарахь шлифовальщик болх бира цо. Белхалойн коллективехь лоруш а, везаш а вара иза. Кагъелла меже юхаметта хІоттош аппарат йира оцу заводехь. Кест-кеста во-гура цига академик Элизаров. И аппарат медицинехь кьобалйина тІейцира, «Аппарат Элизарова» — аьлла, билгал а йоккхуш. Да-чиев Хансолтас жигара дакъалецира и мехала аппарат еш. Хан-солтина «Ударник коммунистического труда», — аьлла, цІе тилли-ра. 1972-чуй, — 1974-чуй шерашкахь социалистически йохаллехь толамаш бахарна значокаш елира цунна. Дуккхазза ахчанца сов-гІаташ а дира, Сийлаллин Грамоташ а елира. Царалахь кьаьстти-на мехала ду Ерригсоюзан медико-технически Іилманан юкьарал-лин центральный урхалло, могушаллин хьелаш лардарехь а, лобрин Іилма а, говзалла а кхиорехь а жигара дакъалацарна делла Дип-лом.

ХІара повесть йоьшуш волчунна дагадогу, Хансолта Джелал-абадехь волчу хенахь республикан прокуроро санкци а елла, Хан-солта чохь а воцуш, цІийнах а хьаьвсина, Советски Союзан Тур-палхочун Дашо Седа а, орденаш а, медалаш а дІаяхьар. Уьш хІинца а юхайирзина яцара. Хансолта муха Іийр вара бакьо йоцуш шен чуьра дІаяхьна орденаш, медалаш йитина. Шен дІабаьхьна Дашо Седа бицбина?

СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме а, СССР-н Оборонан Министре а заявлени яздира Хансолтас.

Цхьана дийнахь Нохч-ГІалгІайн Обкоме дІакхайкхира Дачиев Хансолтига. Обкоман І-ра секретарь Апряткин волчу ваха везаш вара иза.

— Цу чохь Висаитов Мовлид ву. Иза цу чуьра араваллалц со-барде — элира цуьнга І-чу секретаран гІоьнчас.

ОьгІазвахана, цІергахь цІийдинчу аьчкан санна бос болуш чуьра аравелира Висаитов Мовлид.

— Ой! Хьо ву иза? Ахьа хІун леладо? — элира цо Хансолтех бІаьрг кхетчи.

— Со кхуза кхайкхина валийна-кх.

— Цу чу ваха везаш ву хьо? — аьлла, хаьттира цо Апряткинан кабинетан неІарехьа пІелг а хьажийна.

— Цу чу ваха везаш ву. ХІун ала бохку хаац, — жоп делира Хансолтас.

— Хьайга хІуьу алахь а, осала кьамел ма делахь. Нах яц хьуна хІорш — элира Висаитовс.

— ДІа чугІо, — элира Дачиевга І-чу секретаран гІоьнчас, цкьа хьалха Апряткин волчу кабинет чу а вахана, цуьнга «Дачиев чувайта мегар дуй?» — аьлла, хатта а хаьттина.

Дачиев Апряткин волчу кабинет чу вахара Цу чохь цуьнца ва-

ра Нохч-ГІалгІайн АССР-н Министрийн Советан председатель Гайрбеков Муслим а, Нохч-ГІалгІайн Обкоман 2-гІа секретарь Чахкиев Осман а.

Хансолта чохъававлчи, ша Іачуъра хъала а ца айвелира Ап-
ряткин, я маршалла хоттуш Хансолтига куьг а ца кховдийра.
ХІумма а велавелла, векхавелла а вацара иза. Юкъ санна мокха,
бара цуьнан бос. Обкоман Пленумашкахъ цо ечу докладех а, нох-
чех, ГІалгІайх лаьцна цо газеташна тІе етгачу статьях а, Хансол-
тин йоккха шеко кхоллаеллера цунах нохчашкий, ГІалгІашкий
КІорггера цабезам кхобий техъа цо аьлла хеташ. Цу тІе, Хансолта
реза вацара цо бусалба динна доьхьал жъийсам латторна а, динехъ
болчу нахаца харцонаш лелорна а, стаг веллачу тезетахъ долина
куьйгаш лаьцначийн суьрташ а дохуьйтуш, уьш ГІуллакхашкара
бохорна а.

Шина куьйган пІелгаш чучча а доьхкина, нана ши пІелг бера
санна хъйиза а беш, цавашаран сурт а хІоттош:

— Лакхарчу Советан Президиуме звани юхаметтахІоттае аьл-
ла кехат яздина ахъа? — аьлла, хаьттира цо Хансолтига.

— Яздина.

— Я вас не испытывал, что ты за герой. Обком не будет за Вас
ходатайствовать¹ — элира Апраткина,

— Как же ты мог меня испытывать? Во время войны ты под-
жал хвост и прятался в нефтяных промыслах в Чечено-Ингушетии.
А я сражался за нашу Родину. Я не пришел просить у вас что-ли-
бо, и не намерен унижаться пред кем-нибудь. Я не уронил честь и
достоинство Героя Советского Союза. Я был и останусь таким ге-
роем как и был² — элира Хансолтас.

— А где же ваша Золотая Звезда?³ — элира Апраткина, Хан-
солтин догдатІо.

— У меня в кармане. Қо мне вопросов больше нет?⁴ — элира
Хансолтас, цу чуьра аравала кечлуш.

Апраткинан Хансолтас КІоршаме деллачу жопашна оьГІазва-
хана, куьйгаш эго доладелира.

— А почему вы работали в торговой системе?⁵ — аьлла вист-
хилира Чахкиев.

— Что за глупый вопрос? Где захотел там и работал. А почему
ты работаешь секретарем Обкома партии? Может быть такая ра-

¹ Аса хьо зийна вац, хьо хІун турпалхо ву. Обкомо хъан ГІайгІа бийра бац.

² Ахъа со муха зуьйра вара, тІом бечу хенахъ цІога дижийна Нохч-ГІал-
ГІай чохъ нефтяной промыслехъ лечкъина ваьллина хьо. Со, Даймохк ларош,
ГІамехъ лаьттина. Со хьобга хІумма а деха ца веьна, Цхъанна а хъалха хьеста-
лур волуш а вац, Советски Союзан Турпалхочун сий аса дайина а дац, дойур
а дац. Со турпалхо хилла-а ву, тохара ма-хиллара хІинца а волуш а ву.

³ Хъан Дашо Седа мичахъ бу ткъа?

⁴ Сан киснахъ бу. Соьга хатта кхин хІумма а дуй хъан?

⁵ Махлелочу урхаллехъ хІунда бина ахъа болх?

бота вам не подходит¹, — элира цо шегма махлелоран урхалла хIунда хьехайо хууш, оьгIазваханчу Хансолтас.

Гайрбеков Муслим вист ца хуьлура. Кхарна юккъехь дов дала-ре сатуьйсун, тохара санна, шина куьйган пIелгаш чучча а доьхкина нана-пIелгаш бера санна хьийзо волавелира Апряткин.

— Хьовсал, гой шуна, вай вовшашка кIоршаме дистхилчи ха-захеташ, цо хьийзо пIелгаш, — элира Хансолтас,

— Говори по русски², — элира Апряткина.

— На зло вам не буду говорить. А почему ты не хочешь гово-рять по чеченски? Что чеченцы хуже тебя что ли?! У меня больше с вами разговора нет!³ — аьлла, Iодика а ца еш, чIоггIа нел а тоьхна, аравелира Хансолта.

Дачиевга хIун аьлла ца хийчи дIаваха синтем боцуш, иза ара-валаре хьобжуш Iаш хиллера Висаитов Мовлид.

— Хьобга хIунда кхайкхинера? ХIун бахара цара хьобга? — хетта волавелира Мовлид Хансолтин бос баьхьна гичи шек-ваьлла.

— Аса президиуме кехат яздинера сайн гIайгIа беш. «Прези-диуме кехат яздиний ахьа?» — аьлла, цкъа соьга хатта а хаьттина «Я вас не испытывал, обком не будет за вас ходатайствовать», — боху-кх соьга Апряткина.

— Ахьа хIун элира?

— Ахьа со муха во испытывать, со тIом беш хилла, хьо цIог-на ю тоьхчи кхераделла кьуха юккъе дахна жIаьли санна мо-сташна юккъехь ваьллина, — элира-кх.

— Правильно. Молодец! — элира Висаитовс Хансолтин белаш тIе куьг а тоьхна: — Волол чу. Итал хIара нах йоцу хIуманаш. Вайшиммо кхерзина котамаш юур ю, цхьацца сто грамм дIа а йок-кхуш, — аьлла, шешан чу вигира Висаитовс Хансолта.

— Хьо хIунда веьнера Обкоме? — аьлла, кхоно тIаьхьа дага-ваьлла, хаьттира Хансолтас Мовлиде.

— Соьга а, хьобга санна, догдатIо кхайкхинера-кх.

— ДатIийн хьан дог?

— Схьа а Iоьттира, дIа а Iоьттира. Слушай. ДIаваьл, дитал уьш. Яхь йолчу диначу кенташна тIера! — аьлла, пела Хансол-тин пеланах а тоьхна чагIар мелира Висаитовс.

— Мовлид, цхьа хIума хаьий хьуна, суна санна?

— ДIавалахь дIа. Хьуна-м хIун хаьара, нуьйра чохь хечин ай-ла а йохощ, гIалмакхойн арахь алаша хобхкуш леллачу? Ахьа тIом бина-кх фашисташ охьа а отуш.

¹ И хIун Iовдал хеттарш ду? Сайна луьучохь бина-кх аса болх. Ахьа хIунда бо Обкоман секретаран болх? И болх хьуна хьакь ца хила а там бу.

² Оьрсийн мотт бийца.

³ Хьан хIуьттаренна буьйцур бац. Хьуна хIунда ца лаьа нохчийн мотт бий-ца. Нохчийн кхин хьол оьшуш-м бац.

Сан шуьца кхин кьамел дац.

— Со ала гертарг алийтахъа.

— Алал, дукха дах а ца деш.

— Къонахий боц-боцурш хиттийна-кх хлокхара хъакмалла лело. Зуда оьрси ерг хоржуш.

— А как же¹. Хюрш-м хъаха бац ювдал. Хъакмалла къонахийн карадахчи хинца хъуний, суний санна кела ког тийса аьтту хир бац. Давай, Хансолта, велла д'аваллалц котам хилла вехачул дийнахь сарралх петух хилла лелар гюлехь ду, меашна гондахъа пелат а хыйзош. Дохъал хюьттина къонахчалла вайгара даккха нишкъ болуш стаг а вац. Все остальное чепуха², — элира Висаитовс.

Висаитов Мовлид, халкъана гергахь гуллакхе ца хоттош витар нийса хир доцийла а хууш, амма цуьнан къонахчалла шайна довзарна, цунах кхоьруш, шайга ниссачу дарже кхачийта а ца лууш, къайлах барт беш вара Апраткин, Дорохов.

«...ХIа-хIа, иза Обкоман, Министрин Советан аппаратана герга вита мегар дац. Цхъанхъа районе д'ахъажо веза» — бахара Дороховс.

— Хьо цу т'ехь бакъ ву. Гюмат коча а йоьллина, ахъа д'ах'отто веза «хонхал кагбаллалц» аьлла, — цо бохучунна т'етайра Апраткин.

Иштта иза районе хъажо Апраткинан, Дороховн барт хилдачул т'аьхъа кхайкхинера Висаитовга Обкоме д'а.

Шен, Дороховн барт хилар лачкъа а дина, Гайрбеков, Чаккиев чувехна, цу шинне гергахь Висаитов балха хоттор хъахийра Апраткина.

«Хинца, х'ун болх ло вай Висаитовна?» — элира цо Мовлид шайна хъалха Iаш а волуш. Шалински районе райисполкоман председатель хъажийчи х'ун дара техъа вай х'ара. Район йоккха а ю, белхаш дукха а бу. «Лара лур вуй техъа х'ара? Оцу гуллакхана советски партийни аппаратехь болх бина ма вац. Т'ом беш-м хилла х'ара», — элира Чаккиевс. Висаитовна «ларалур вуй техъа х'ара» — бохучу дашна моха еара. Ша Iечуьра хъалаиккхира иза.

«И х'ун къамел ду ларалур вуй, вац?! Хьо ларалой? Хьо мила ву?! Ты кто такой? Я от звонка до звонка на фронтах Отечественной сражался. А ты что сделал? — элира Висаитовс Чаккиевна мер т'е п'елг а лестош. «Къонахий дац шу! Х'ара оьрси а кхардош х'ун ю аша юьйцург? Т'аккха Апраткинна т'е а вирзина: Нечего церемониться». Я с любой работой справлюсь. Я как комму-

¹ Т'аккха т'къа.

² Важа дерг цхъана а чоте а дац.

³ Хьо мила ву? Аса т'ом чекхбаллалц немецки фашизмана дохъал т'ом бина. Ахъа х'ун дина?

нист, куда партия пошлет туда и пойду»¹. Иштта кѣмел хилла араваьллера Висаитов Априяркинан кабинет чуьра, неҀарехь Хансолта гучу хенахь.

Хансолтас: «Хьо хҀунда веьнера Обкоме?» — аьлла, хаьттича, цу чохь шена еьна хилла моха меттах а йолий, дийца ца лора цуьнга шешан хилла кѣмелаш. Хансолтас шозлагҀа а хаьттича дийцира Висаитовс Обкоме ша хҀунда веьнера.

Вехха, вовшашка дагара дуьйцуш а, сакъоьруш а Ийра Хансолтий, Мовлидий.

— Шен хеннахь дҀаваха ца хууш волу хьаша Іовдал лерина. Со дҀаваха воллу Хансолтас аьлчи:

— Іовдала-м готтар а дера вара хьо. — Забарш йора Мовлида. ТҀаккха дехьа чу шен цҀеннене вистхилира Мовлид. — Хезий хьуна хҀей! ХҀара партизан дҀаваха гҀерташ ву-кх хҀинца.

— Хьо ма сиха воьда? Буьйса йоккхуш Іен йиш яц? — бахара хҀусамнанас.

— Буьйса йоккхуш Іен-м дера ваьхьар вацара хҀара Зураах.— элира Мовлида забар еш.

Иштта сакъоьруш а Ийна дҀай-схьай кѣаьстира ледарчу хьаькмаша дегнаш эшийна кҀентий.

Обкомехь иштта кѣмел хиллачул тҀаьхьа Шелан районе рай-исполкоман председатель вахийтира Висаитов Мовлид. Цу балха дҀахҀоьттина дукха хан а ялале гҀуллакх долуш а, доцуш а чухҀит-та волавелира милицин начальник, коча герзаш а тийсина. Чу моццазза вогҀу нохчий балхон волазора иза. «Совхозан ялташ тҀе бежнаш довлийтина». «Вир доьжна вахна мангалца совхозан цана йохийна.

«Совхозан дохна юккьера бежна яйна, иза схьахетарехь нохчаша лачкьийна...» бохуш.

Цо и хабарш дуьйцуш Висаитовна моха еара:

— Слушай, суна и тайпа хабарш а дахьаш кхин кху чу ма воьллахь. Сайн гҀуллакх хилчи со кхойкхур ву хьоьга. Суна хаьн тҀей, кочий тийсина и коьжалгаш а ма гайта партизан-м вац хьо? Иди! — аьлла, чуьра араваьккхира цо иза.

Милицин начальник Бери волчу хенахь НКВД моҀара хилла-чех стаг вара. Нохчий ца безаш парт-аьлла и шен мерза са хьала-далла доллур цуьнан. Мел лачкьо гҀоьртича а нохчашка цабезам хилар гучудуьйлур нахана. Нохчий ца безаш цо лелош дерг гучуделира Мовлидана а.

Шешан махка цҀабирзина цҀа а, керт-ков а цҀиндан гҀерташ бохкучу нохчашна яккхийра новкьярлонаш йора милицин начальни-ко «суь» бохуш милицин белхалой чухоьхкуш. Буц яккха вахна-

¹ Сов дерш дийца оьшуш а дац. Со лаккхара гҀуллакх деха веьна вац. Муьлхачу а балхана ларалур ву. Со коммунист ма-хиллара партис дҀахьаж-жийначу дҀа а гҀура ву.

чуьнгара говр, вардий д'адоккхура, серий, хьокхий дан ца быутуш, варраш д'адохура, цийнах хьуйсура. «Х'ара г'ирс мичара баьлла? Документаш дуй хьан?» бохуш, ценош дан г'ирс охьабилла ца быутура, доьзална даа нап'ла эца, базара яьккхина сов т'елхиг йохка ца быутура. И тайпа бохамаш хилла нах шешан бала балхо Висаитовна т'е эха быуьлабелира.

И аьрзнаш дуьйладеллачу хенахь «т'ехула гойтуш дихкина герз ма леладе, хьо-м милицин начальник вай» Мовлида шег аьллашехь, ша буьрса хетийта раз-пурх доьхкарш а тийсина, коча маузер а тесна, хаьн т'е, тапча а оьल्लीна:

— Как делишки, товариш председатель? — аьлла чохьхавелира милицин начальник. Цо иза оллушехь, катобхна стоьла г'ута-кха чуьра «ТТ» схьа а эцна:

— Вон отсюда!¹ — т'е мохь туйхира Висаитовс. Кхеравелла юхахьаьдда милицин начальник, не'сар'лех ког а тасалуш, бертал вахна, секретарь-машинистка Iачу стоьла клел корта а боьдуш, Iункар кхийтира. Цигара хьалаиккхина вахара иза, кхеравелла пен санна к'ай а велла.

Иштта д'адоладелира Висаитов Мовлидан г'уллакх.

Тк'а, Хансолтин г'уллакх Априякин СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме а, СССР-н Оборонан Министре а ходатайство ца яз деш зайл тоьхна дисира.

Амма яхь йолчу к'енташлахь яхь йолу к'ант караво г'ло эшна-чохь орцахвала. К'онахашлахь к'онаха а нахана г'ло дан, г'уллакх дан карош ву. Г'ло дан, г'уллакх дан карош ца хилчи к'онахех к'онахий а эр дацара.

Хансолтин г'уллакх партин Обкомо, аьлчи а, цуьнан I-чу секретара Априякина тергал а ца деш юхатеттинчу хенахь, Гуьмса районан г'алин исполкоман председатель вахийтира, х'етталц Нохч-Г'алг'айн Министрийн Советан инструктор болх беш хилла волу, яхь йолу жима стаг Киндаров Iабдалла. Цунна вуьйцуш хез-нера Советски Союзан Турпалхо Дачиев Хансолта. Цуьнгахь а, цуьнан доьзалехь а х'ун хьал ду хьаьжначу цуина ма-дарра хиира турпалхочун г'уллакхаш мича хьолехь ду. Иза орцахвелира Дачиев Хансолтин г'уллакхана. Цхьаь дара Iабдаллин синтем байинарг: «Муха ловр ю гуш лаьтташехь стагана т'ехь к'хоьल्लीна хар-цо? Муха ловр ду турпалхочун дагна вас яр?»!

Шен даггара яздира Iабдаллас СССР-н Лакхарчу Советан Президиуме а, СССР-н Оборонан Министре а. «Доггах вилхинчуьнан б'аьргех хи долу», — аьлла ду вайн дайн кича. Доггах яздинчо бак'ьонан нехь бира.

Нохч-Г'алг'айн Лакхарчу Советан Президиуме д'акхайкхира Хансолтига Москвара Советски Союзан Турпалхочун бак'ьонаш схьакхьаччи.

¹ Яхийта кхузара!

Дашо Седа а, чуьра дIаяьхьна хилла орденаш а, медалаш а Хансолтина схьалуш Боковс билгалдаьккхира:

— Хьан Советски Союзан Турпалхо цIе дIаьоккхуш Указ хилла а дац. Хьоггара Дашо Седа а, орденаш а, медалаш а дIаяьхначарна суд ян йогIура, — аьлла.

— ЙогI-йогIучунна суьдаш еш хиллехь, вайн гIуллакхаш иштта галдевлла а хир дацара, — элира Хансолтас.

Болчу дена юха некха тIе беара Дашо Седа. Цунах кхаь хилла бара Хансолтийн юьртахой, гергара нах, доттагIий, иза вевзаш а, вуьйцуш хезна а мел берш. Нохчийн яхь йолу кIентий, мехкарий, студенташ.

Цу дикачу кхоах бакхийбеш Хансолта декьалван, Герзель-Эвла дIагулбелира цуьнца цхьаьна тIамехь хилла ГIойтIара, Ата-гIара, Шелара, Энгель-Эвлара, Азамат-Юьртара, Гуьмсера, иштта дуккха а ярташкара нах. Къаьсттина цунах боккха кхаь хилла Герзель-Эвла вахара Висантов Мовлид.

— Ассалам Iаликум дикачу динар бере, Советски Союзан Турпалхо! — аьлла, Хансолтин куьг а лаьцна мараиккхира цунна Мовлид.

— Схьакхайкхал. Мичахь ю Зураь?

— Дера ю кхузахь. Марша хила, могуш хила хьо дела! Ма дика ду-кх хьо кхуза вайта и седа хIокхунна юхабелла.

— И юхабелла-м дика дара. Слушай, дIамалвай ма виталахь хIара, жероша дIа а ваьккхина юьтур ю хьо, — шен забарш ян волавелира Мовлид.

Оцу сохьта юьртара мехкарий а, кегий нах а схьа а гулбелла, дIахIоьттира доккха ловзар. Шун хIоттийра баьхканчу хьешашна.

Шуьнехь тхьамдалла лелор Висантов Мовлидна тIедиллира доттагIаша.

Мовлида шун долош хьалхара дош элира:

— Сан хьоме вежарий!

Нохч-ГIалгIайн дошлойн полк Даймехкан тIеман исторехь сийлаллин цIе яьккхина ю. Нохчийн, гIалгIайн дошлой яхьйолуш а, кхерамана бIаьрганегIар ца тухуш, майра а, доьналла долуш а бара. Дуьне а дезаш, цIийне, вайн махке, дайшкий, nanoшкий, шаьш тIехьийзачу мехкаршкий са а туьйсуш, цу тIеман арахь эгнарш дагалаьцна, царна доIа дийр ду вай. Дала декьала бойла уьш, дала къобалдойла церан гIазот. Амин.

ТIамехь эгначарна доIа дира хIусамдайша а, хьешаша а.

— Суна цкъа а бицлур бац — элира Мовлида, — цу тIамехь байина майра кIентий, полкан комиссар Имадаев Мохьмад, старший лейтенант, эскадронан командир Дзабиев Мохьмад, старший сержант Чалаев Ийса, капитан, политработник Сапаев Билал, яхьйолуш майра кIентий Абубакаров Мовла, Алиев Iумар, Дакуев Герман, Виситаев Сайд-Iали, Межидов Зелмах. Иштта дара-кх тIемагI гIиллакх. Майра хиларх, яхь йолуш хиларх кхоавой, къахе-

тий ца вуьту Ёожалло стаг. Уьш вай биц а биьр бац, уьш бицбан вайн бакьо а яц. — Доккха са а даьккхина:

— Ткьа хинца турпалхо, схьатохал хьайн бокал! Ас декьалво хьо таханлерчу кху дечу денца Советски Союзан Турпалхочун цле сийлаллехь айбарна. Могуш маьрша вехийла хьо!

Хума а юуш, кьамелаш а деш глехьа мур баьккхинчул тлаьхьа, Азамат-Юьртарчу Этиев Ахьмада вистхила пурба дийхира тхьамдига.

— Накьост Этиев пурба ду-кх хьуна вистхила, — элира Мовлида.

— Хлара Дачиев Хансолта декьалван вай вовшахкхеттехь а, дош, суна хьох лаьцна ала лаьа.

— Цхьа телхинарг ма алалахь, — забар йира Висантовс.

— Ас дешначу кьорланор, оцу тламехь хьох бляьрг кхетчи, хьан бляьра хьаьжчи, тоьар ма дара турпалхо хила.

— Ахьмад, кьорлан деша хьо маца кхитна? — юха а забарш еш юкьахваьккхира Мовлида иза.

— Тлом длабаьллачул тлаьхьа деша ца тарло? Со дош ала витал ахьа.

— Ала ахьа. Ала.

— Оцу окопа чуьра корта хьалаайба йиш йоцуш догла санна тледетташ даш доллушехь кемнаша охьаетта бомбанаш, схьаетта яккхий-тоьпаш, минометаш, пулеметаш тергал а ца еш, шек а воцуш корта охьа ца талош, шен динара охьа ца вуссуш, оцу тлеман цлергахь хьийзара-кх и лаш волу Висантов Мовлид, шен тлемалошна дола деш, церан дог ойла ира-кара хиттош. «Доха ма дохалаш кентий! Цкьа дан а дина, цкьа лийр а ду», — бохуш. Сан шуьга дехар ду, хьоме вежарий, хлара кад Мовлидан могушаллина тлера дламалар.

— Мовлид, хьан могушаллина тлера.

— Хьан могушаллина тлера...

Мовлидан могушаллина тлера мелира роглера кад.

— Суворовн «Наука побеждать» — бохучу книги тлехь яздина ду: «Храброго и пуля боится»¹. Хюкхуьнан майралла — дошан даьндарг а кхоьруш хилла кхунах, — элира Хансолтас.

— Хьан Дашо Седа миччахь беллахь а Советски Союзехь цхьаь велахь турпалхо ву-кх хьо Мовлид! Вай глон долчу эхартора хьуначул хьалха Советски Союзан Турпалхочун цле йоглуш стаг-м хилла вац Даймежкан тламехь, — элира, Висантовн полкехь пулеметчик хилла волчу Энгель-Эвларчу Масхадов Iумара.

— Длаваьл, ма дийцал уьш. Вай тахана Хансолта декьалван даьхкина, — элира Висантовс.

— Аша пурба делчи, Мовлиде цхьа хума хоттур дара аса, элира Хансолтас.

¹ «Майрачух даьндарг а кхоьру».

«Хіун хатта воллу техъа хіара», — аьлчи санна, Хансолтига хъаьжира Мовлид.

— Тхоьгара пурба ду-кх хьуна хатта, — элира Этиев Ахьмада

— Мовлид, бакъдерг алалахь. Тіеман уггаре а халачу фронташкахь хилла вай. Хьо а воцуш, муьлхха а кхин командир тхам хиллехь хіун хилла хир дара тхох?

— Цхьана эха сохьтехь яйана дӀаьяхна хир яра-кх шун хіум наш — элира Мовлида, вела а луш. — ДагадогӀий хьуна Гебартойн-Балкхаройн дошлойн дивизина динарг?

Немецки механизированни танковой дакъош Дона йисте схьа-кхаьччи контратака е аьлла Висантовга омар дира маршал Чуйковс. «Я своих кавалеристов под мясорубку не дам»¹ — аьлла оцу Іаш волчу Мовлида вхуш Дон чу ца кхийсира. ТӀаккха Чуйковс приказ а делла, Дон чу кхоьссинчу Гебартойн-Балкарийн дошлойн дивизех цхьаь дийна ца вуьсуш, динна дивизи хӀаллакхилира. Изза хир долуш дара-кх вайх оцу Іаш волчу Мовлида вайна дол деш ца хиллехь — элира Хансолтас.

Бехха Іи́йра тіеман ветеранаш цкъа дӀабулий вовшен хьийзош, забарш еш, тӀаккха тӀамехь къаьхьа а, ирча а хилла дерш дуьйцуш, тӀамехь байина накъостий дагалуьйцуш.

Хьеший а дӀа-схьа бахара. Хансолта, шен хӀусамехь, доьзалца висира. ХӀиңциалца шена лелийначу харцонашна, бинчу тешна-бехкашна, лайначу халонашна кьурд ца олуш, кьар ца луш, собарх, доьналлех ца вхуш шен чекхваларх боккха синтем хилла, дог-ойла машарехьа елира цуьнан. Шена и харцонаш лелийначарна даг чохь кхаьбна оьгӀазло хер-херлуш дӀахерьеллера. Цо ойла йора толаман а, эшаман а. Цо ойла йора дикачу кьонахийн а, кьонахий боцчийн а. Ламанан леча, гӀатта ницкъ боцуш, тӀам бойна дисчи тӀулган чарш тӀехь сокур ду пана аренашка бӀаьрг бетташ. ТӀома гӀаьттина йоьдучу кьийго цунна куралла ян ца тарло. Леча — леча ду. Кьиг — кьиг ю. ТӀемаш кагделла дисарх лечанан дог майра ду, бӀаьрг сирла бу. Яхь а йоцу, дог а доцу кьиг лечане кхочур яц. Халонаший, харцонаший аьтту бохийна, тӀам бойна леча санна висарх, шен яхь дӀа ца елира Хансолтас, кьарвелла, эшна кӀел а ца сецира. Амма цунна харцонаш лелийнарш шешан чинех а, даржех а буьйхира.

Шен ницкъ кхаьччи нехан цӀий а мер долуш, адамашна гӀело и йи́йра йолуш нах хуьлу. Уьш иштта хиларна, дала стогалла а, доьналла а ца делла царна. Бакъду, хьестабала изьх ца хеташ, хӀил-ланца, мекарлонца царех хъаькмаллин дарже кхаьчнарг адамашна зуламе волу. И тайпа зуламе стаг вара Дачиев Хансолта лаци́йта санкци елла волу Киргизстана прокурор Романов.

Дачиев Хансолта, цо санкци а елла, лаьцначул тӀаьхьа, дукха ца Іи́йра Романов прокуроран даржехь. Иза дӀаваьккхира цо ле-

¹ Аса сайн дошлой жижигана охьаотуььтур бац.

ийна ямартлонаш, харцонаш гучуйийлина. Цуьнан чин а дуьй-жира, цуьнан мундир а тишгелира. Нахана ша динчу вонашна, биьчу тешнабехкашна, лелиьначу харцонашна кхоьруш, хебаш, нижчи наб ца кхетара цунна. Буьйсана боданах а, цийнан сонах л кхоьрура иза, ша вен келонаш йина нах хир бу моьттуш, хинций, хинций шегара декхар эца нах чулелха моьттуш. Генах вон суьрташ доьхьал хлуьттуш, кхералой хьалалелхара иза. Синпхенаш гел а делла, тлаьххьара а паралич хилира цунна, цхьана аглон чуьра са дла а даьлла мотт сецца. Паралич хуьлуш аглор елира цуьнан бат. Цхьа бляьрг кьаьрзира. Оццу хьолахь иза висчи, чохь мел долу хлума а эцца длаяхара цуьнан зуда. Ша длаяха тохаелчи, кхечу зудчо винчу кланте телеграмма елира цо: «Хьан да парализоват вина меттахь висна, схьа а волий цунна доладе, я хьо волчу иза длавига. Со сайн нах болчу длайоьда», — аьлла.

Бакьду, зуда а ялийна, кхечу тлала дла а вахана балха а хюьтгина, шен доьзал а болуш лаш волчу кланта клезиг терго йора Романовн.

Иштта дала бекхам бира нахана зуламаш дина волчу Романовна, Зураан пондар длабаьккхинчу юьртда лавттинчу Гирмина санна. Амма, Хансолтий, Зураьн хоттала кхоссарх — деши бех ца ло бохург санна, ямартчу наха нехаш тлехьекхарх эшний, кьарбеллий кел ца совцуш, шешан сийлаллин даржехь бисира.

Шен доьзалца Гуьмсехь вехаш ву Дачиев Хансолта. Иза мукьа лаш вац хинца а. Республикан юкьараллин дахарехь жигара дакьалоцу Хансолтас. Иза йоккха само еш хьожу бахархойн хьашташка. Гуллакх хилла тлевахначунна гю-накьосталла до цо. Кегийрхой кхетош кхирехь боккха болх бо Хансолтас. Иза кест-кеста хуьлу заводийн, фабрикийн, яккхийчу предприятийн коллективашца, колхозийн, совхозийн кьинхьегамхошца, студенташца, дешархошца цхьанакхеташ.

Дачиев Хансолта Гуьмсан районерчу тлеман а кьинхьегаман а ветеранийн Совета юкьавоглуш ву. Иза хаьржира Еригроссийн тлеман а кьинхьегаман а ветеранийн Совете а. Цо дакьалоцура тлеман а, кьинхьегаман а ветеранийн Еригсоюзан а, Еригроссийн а совещанешкахь, конференцешкахь.

Кхузаманыхьлерчу дахаран хьелашна, керлачу лехамашна, ро-глерчу декхаршна юьстах лавтташ вац Дачиев Хансолта.

ЧУЛАЦАМ

Дешхьалхе	3
Тлом брлалуш	5
114-гIа къаьсттина йолу Нохч-ГIалгIайн дошлойн дивизи	15
255-гIа шайн лаамехь эскаре бахначу дошлойн полк	20
Довххьара тасадалар	42
Чилеков цIерпоштнекъан станцешкахь	50
Небыково кIотар	60
Немцошна къахьдина пхьор	66
Инарла майор Труфанов	70
Инарла Калинин	74
Садовое юрт йоккхуш	79
Дубовый овраг	81
МостагIчун хIилла	84
Керла некъаш	86
Полкан разведчик	87
Днепр хих волуш	90
Дошлойн училищехь	98
СовгIаташ каралучохь	102
Вочу кхоьца кехат	105
Сий деш тIеэцца турпалхо	109

Училища чекхъяьккхичул тIаьхьа	119
Берлин схъаяккха кечам беш	122
Маршал Жуковн кхетамца	127
16-чу Дошлойн дивизин штаб ларъеш	130
Пом дIабаьллачул тIаьхьа	132
Эскаран моголаршкара мукъавалар	136
Ирцонийн кIуърлахь	143
Лацийта Iелла санкции	146
Лан хала ю харцо	149
Оконева лагерехь	153
Мольни поселени	158
Машарен заманчохь	159

Хожа-Ахмад Ахматович Берсанов

СТАЛЬНАЯ ИСКРА

Историческая повесть

(на чеченском языке)

Технический редактор С. П. Липатова
Корректор А. А. Виситаева •